

В.С. Прокопчук

ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Хмельницький центр туризму і краєзнавства учнівської молоді

В.С. Прокопчук

ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Київ – Кам'янець-Подільський
2010

УДК 908(075,8)
ББК 26.891я73
П 80

Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 3 від 1 квітня 2010 р.)

Рецензенти:

Л.В. Баженов, доктор історичних наук, професор, завідувач Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка;

В.М. Ботушанський, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Д.Г. Омельченко, заступник директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України

Науковий редактор

П.Т. Тронько, доктор історичних наук, професор, академік НАН України

Прокопчук В.С.

Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / В.С. Прокопчук; наук. ред. П.Т. Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – К.; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. - с.

Навчальний посібник містить навчально-методичний матеріал, який відповідає навчальній програмі курсу «Шкільне краєзнавство» для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів і розрахований на їх ґрунтовну теоретичну й практичну підготовку до майбутньої роботи в навчальному закладі в ролі учителя-організатора шкільної учнівської краєзнавчої діяльності.

Розрахований на викладачів, студентів, у першу чергу педагогічних, а також гуманітарних вищих навчальних закладів, учителів, учнів, керівників позашкільних навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами історії і методики шкільного краєзнавства.

Комп'ютерний набір – Кантлін С.О.

Зміст

Передмова

Перелік умовних скорочень

Тема 1. Предмет і завдання курсу “Шкільне краєзнавство”

1.1. Предмет, мета і завдання курсу

1.2. Теоретичні засади шкільного краєзнавства

1.3. Історія рідного краю – об’єкт краєзнавчої діяльності школярів

Тема 2. Розвиток шкільного краєзнавства в Україні: минуле і сучасність

2.1. Етапи розвитку шкільного краєзнавчого руху.

2.2. Шкільний краєзнавчий рух у незалежній Україні.

2.3. Організаційні форми й основні напрями шкільної краєзнавчої роботи.

Тема 3. Всеукраїнські та регіональні рухи, експедиції як засіб організації шкільного краєзнавства

3.1. Рух учнівської молоді України за збереження традицій, звичаїв, обрядів народу „Моя земля – земля моїх батьків”.

3.2. Історико-географічна експедиція „Історія міст і сіл України”.

3.3. Організаційно-методична підтримка всеукраїнських рухів, експедицій, акцій в школі.

Тема 4. Підготовка і проведення краєзнавчої експедиції

4.1. Експедиція – одна з важливіших форм збору краєзнавчого матеріалу, пізнання рідного краю.

4.2. Підготовчий період.

4.3. Польова робота.

4.4. Камеральна обробка зібраних матеріалів – завершальний етап експедиції.

Тема 5. Методика підготовки учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства

5.1. Теоретико-методичні аспекти процесу наукового дослідження.

5.2. Способи фіксації змісту джерел.

5.3. Види учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства.

5.4. Учнівська конкурсна науково-дослідна робота: написання і захист.

Тема 6. Топоніміка в школі

6.1. Топоніміка як наука про назви географічних об’єктів.

6.2. Топонімія – важливе джерело історії.

6.3. Основні джерела й особливості вивчення в школі назв географічних об’єктів.

6.4. Використання топонімів на уроках і в позаурочній роботі.

Тема 7. Шкільний музей в структурі шкільного краєзнавства

7.1. З історії музейного будівництва в Україні.

7.2. Основні принципи і методика створення шкільного музею.

7.3. Музей – важливий центр шкільного краєзнавства.

Тема 8. Шкільна пам'яткоохоронна діяльність

8.1. З історії пам'яткоохоронного руху в Україні.

8.2. Законодавство України з питань охорони культурної спадщини.

8.3. Основні напрями, форми і методи використання пам'ятників історії і культури в навчально-виховній роботі з учнями.

Плани та методичні рекомендації до семінарських занять

Тема 1. Етапи розвитку історичного краєзнавства в Україні.

Тема 2. Топоніми рідного краю.

Питання для модульного контролю

Навчальні та контрольні тести

Список рекомендованої літератури

Додатки

Перелік умовних скорочень

ВСК	– Всеукраїнська спілка краєзнавців
ВУАН	– Всеукраїнська академія наук
ДАВО	– Державний архів Вінницької області
ДАКО	– Державний архів Київської області
ДАХм.О	– Державний архів Хмельницької області
ДЕТС	– Дитяча екскурсійно-туристична станція
ЗОШ	– загальноосвітня школа
ІНО	– інститут народної освіти
К-ПНУ	– Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
МАН	– Мала академія наук України
МОН	– Міністерство освіти і науки України
НАНУ	– Національна академія наук України
НКО УСРР	– Народний комісаріат освіти Української соціалістичної радянської республіки
НСКУ	– Національна спілка краєзнавців України
ОУН	– Організація українських націоналістів
ОЦТК	– обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді
ПЕВ	– Подольские епархиальные ведомости
СЮТК	– Станція юних туристів-краєзнавців
УДЦТК	– Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді МОН України
УКК	– Український комітет краєзнавства
УНР	– Українська Народна Республіка
УНТ	– усна народна творчість
УПА	– Українська повстанська армія
УРЕ	– Українська радянська енциклопедія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦДАВО України	– Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДІА України	– Центральний державний історичний архів України

Передмова

Перед Вами, шановний Читачу, навчальний посібник з актуальної проблеми шкільного життя, мета якого — поповнити арсенал студента – майбутнього учителя, колег – істориків, учителів шкіл, професійно-технічних ліцеїв з питань історії, теорії і методики шкільного краєзнавства. Це актуально й з огляду на те, що в незалежній Україні відбувається процес відновлення історичної пам'яті, написання історії народу, коріння якого сягає тисячолітніх пластів людської цивілізації. Широкий доступ до архівних джерел, раніш забороненої літератури, напрацювань західної української діаспори дає можливість виявити все нові факти, піддавати їх аналізу з методологічних засад, вільних від класово-партійних лекал. 1990 року розпочала діяльність Всеукраїнська спілка краєзнавців – правонаступниця репресованого в 30-і роки Українського комітету краєзнавства, 1990-го – побачив світ її друкований орган журнал «Краєзнавство», 2008 року Спілка краєзнавців отримала статус національної й реорганізована в творчу професійну організацію Національну спілку краєзнавців України, яку очолює академік НАН України, Герой України П.Т. Тронько. Краєзнавчий рух, що сприяє формуванню в українців національної свідомості й патріотизму, на етапі розбудови незалежної України знаходить підтримку держави, свідченням чого є Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» (2001 р.) та прийнята Кабінетом міністрів України «Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року» (2002 р.). Відповідно до Указу Президента України «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» (2000 р.) активізувалася робота з підготовки до видання історії населених пунктів України в новій редакції. Осторонь не стоїть школа. Учителі та учні беруть активну участь в дослідженні маловідомих, невідомих, сфальсифікованих сторінок минулого, розгортанні експедиційного вивчення рідного краю в рамках всеукраїнських історико-краєзнавчих експедицій «Краса і біль України», «Історія міст і сіл України», філій і територіальних відділень Малої академії наук, інших краєзнавчих акцій. Все це потребує науково-теоретичної і методичної підтримки.

Немало для цього роблять Український державний та обласні центри туризму і краєзнавства учнівської молоді шляхом періодичного проведення конкурсів на кращий методичний посібник, публікації методичних порад, рекомендацій, збірників нормативних актів. Питання історії, теорії і методики шкільного краєзнавства розглядаються на конференціях і семінарах різного рівня. Окремі напрями шкільного краєзнавства знайшли відображення в методичному посібнику Я. Треф'яка «Методика краєзнавчої роботи в національній школі» (Івано-Франківськ, 2002), шкільна туристсько-краєзнавча, музейна робота – у навчальних посібниках М. Костиці, В. Обозного «Шкільна краєзнавчо-туристична робота» (К., 1995) та В. Якубовського «Музеєзнавство» (Кам'янець-Подільський, 2006). 1999 року авторським колективом О.

Демідієнко, О. Іонова, В. Кузнецова підготовлений та в харківському видавництві «Світ дитинства» виданий навчальний посібник обсягом 4 др. аркуші «Основи краєзнавства», який послідовно розкрив навчально-виховне значення краєзнавства, охарактеризував основні його напрями, торкнувся об'єктів і джерел краєзнавства, зокрема – Харківщини і Слобідської України, та методики викладання краєзнавства.

Пропонований навчальний посібник має свої особливості.

По-перше, він дає можливість студентам та і вчителям через історичну ретроспективу оцінити значення краєзнавства в шкільному навчальному процесі та в позакласній і позашкільній діяльності школярів, усвідомити його роль як «принципу», «методу» організації навчально-виховного процесу, високо поцінованого попередниками – організаторами шкільництва ще в Київській Русі, братських школах, К.Д. Ушинським, І.Я. Франком, А.С. Макаренком та іншими. По-друге, у посібнику розкриваються деякі теоретичні аспекти шкільного краєзнавства: питання предмета шкільного краєзнавства, дискусії щодо визначення понять «край», «краєзнавство», форм, функцій, основних напрямів шкільного краєзнавства, його широке понятійно-термінологічне поле тощо. По-третє, у посібнику знайшли відображення такі питання шкільної краєзнавчої діяльності, які не були порушені в названих: алгоритм користування суто краєзнавчим методом опитування, підготовки, проведення і підведення підсумків краєзнавчої експедиції, методики організації участі школярів у всеукраїнських історико-краєзнавчих експедиціях, конкурсах, робота з джерелами, способи фіксування матеріалів, підготовки учнівських науково-дослідницьких робіт й участі школярів у конкурсах, що проводяться в рамках Малої академії наук, розкрито суть і методику організації в школі топонімічних досліджень, пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної роботи, а шкільна музейна робота подана з урахуванням вимог «Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України», «Порядку обліку музеїв при навчальних закладах», «Положення про звання «зразковий музей», поданих у додатках нормативних документів, що стосуються організації краєзнавства на сучасному етапі шкільного життя.

Навчальний посібник побудований відповідно до навчальної програми курсу «Шкільне краєзнавство», який у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка опановують студенти III курсу історичного факультету протягом 14 лекційних, 4 семінарських годин, самостійного опрацювання низки питань. Програма та посібник відповідають вимогам кредитно-модульної системи організації навчального процесу, визначають питання для самоконтролю, тести для навчальної і контрольної роботи, тематику індивідуальних науково-дослідних завдань, плани й методичні поради до двох семінарських занять, основну і додаткову літературу. Довідковий апарат навчального посібника «Основи шкільного краєзнавства» - перелік умовних скорочень, іменний покажчик, детально поданий зміст, а також додатки — дають

можливість як студентам, що вивчають курс, так і учителям – практикам, учням – організаторам та учасникам шкільного краєзнавчого процесу легко знайти необхідний матеріал. У комплексі з такими курсами, як «Архівознавство», «Музеєзнавство», «Методика викладання історії в школі», «Основи наукових досліджень» запропонований посібник сприятиме підготовці фахівців – організаторів шкільного краєзнавства:

- розширить знання про краєзнавство як комплексне вивчення краю і громадський рух, шкільне краєзнавство як одну з важливих його форм;
- дасть розуміння мети й змісту курсу, його практичного значення для шкільної вчительської роботи;
- упорядкує знання студентів про організаційні форми і основні напрями шкільної краєзнавчої праці учителя та учнів;
- ознайомить з положеннями, методикою організації всеукраїнських та регіональних рухів, експедицій, акцій як засобу організації історико-краєзнавчої діяльності й патріотичного виховання учнівської молоді;
- дасть знання про порядок підготовки, проведення й узагальнення результатів краєзнавчої експедиції;
- посприє формуванню практичних навиків збору, упорядкування й використання топонімів та мікротопонімів населеного пункту;
- посилить теоретичні і практичні знання студентів з шкільного музейництва та пам'яткоохоронства як важливого засобу організації учнівської практично-перетворювальної діяльності;
- посприє вихованню в студентів – майбутніх учителів історії, організаторів шкільного краєзнавства розуміння ролі і місця краєзнавства в системі шкільної навчальної і виховної роботи, любові до рідного краю, поваги до праці краєзнавців-попередників, усвідомлення своєї патріотичної ролі в продовженні вивчення і популяризації минулого рідного краю.

Сподіваємося, що навчальний посібник знайде в загальному схваленні з боку колег, читачів і може мати продовження. Автор з вдячністю сприйме зауваження і побажання, які допоможуть йому доповнити, удосконалити посібник і в перспективі перевидати.

Тема 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ СПЕЦКУРСУ “ ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО”

1.1. Предмет, мета і завдання курсу

Мета цієї лекції – вияснити, у чому полягає предмет курсу “ Шкільне краєзнавство” і які завдання в ході його опанування реалізуються.

Краєзнавство, народознавство. Ці поняття надійно вкорінилися в сучасному словнику, стали зрозумілими народу, а для багатьох людей - науковців і аматорів – склали зміст життя, стали важливим або й основним суспільно корисним заняттям. Та й ми є свідками і учасниками різнобічного процесу, названого краєзнавчим рухом: на всіх рівнях – від села до столиці – проводяться конференції, семінари, експедиції, конкурси, огляди, круглі столи, олімпіади, відкриваються пам’ятники, музеї, видається цікава література. 1990 року відродилася заборонена в 30-ті роки Всеукраїнська спілка краєзнавців та її друкований орган – журнал “Краєзнавство”, 2008 року реорганізована в творчу професійну організацію – Національну спілку краєзнавців України.

Активно включилися в цей процес заклади освіти, культури, науки. Організація краєзнавчої роботи будується на розумінні виключних можливостей виховання в сучасного покоління національної самосвідомості засобами героїчної історії українського народу, яка донедавна з певних класово-ідеологічних міркувань замовчувалася або перекручувалася.

Сьогодні краєзнавство високо цінується державою. Свідченням того є Указ Президента України “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” (2001), Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року, затверджена Кабінетом Міністрів України 10 червня 2002 року. І це - зрозуміло, адже історико-краєзнавчі дослідження складають духовне підґрунтя державотворчих процесів у незалежній Україні, відіграють виключно важливу роль у національно-культурному відродженні, патріотичному вихованні молоді, зокрема - шкільної.

На 1 січня 2010 року в загальноосвітніх школах України навчалася 4,3 млн. учнів, у Хмельницькій області у 1032 школах — 144838 школярів.

Вихованці цих закладів вивчають природу, географію, етнографію, фольклор, історію, літературу рідного краю, стають учасниками процесу, що йменується шкільним краєзнавством.

Що таке шкільне краєзнавство?

Насамперед, це – курс, який маємо опанувати шляхом лекційних і семінарсько-практичних занять і завершити складанням заліку. Його предметом є організаційна й методична діяльність учителя – організатора шкільного краєзнавства. Ми познайомимося з історією краєзнавчого руху, у т.ч. – дитячого, шкільного, його організаційними формами, основними напрямками і методами шкільної краєзнавчої праці.

Мета курсу – підготувати майбутнього вчителя до самостійної краєзнавчої праці в школі, дати знання, уміння і практичні навички здобуття знань про рідний край, про джерела цих знань, способи їх використання, форми організації краєзнавчої діяльності учнів, застосування краєзнавчої інформації на уроках і в позаурочній діяльності.

Така підготовка не просто бажана. Вона необхідна і витікає з нормативних вимог до організації освітньо-виховного процесу, безперервної історичної освіти в Україні.

У “Національній доктрині розвитку освіти України”, затвердженій 17 квітня 2002 р. Указом Президента за № 347/2002, у розділі “Національний характер освіти і національного виховання” проголошено курс на побудову освіти „на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях, духовності”, ставиться завдання забезпечити “виховання свідомого громадянина, патріота”.¹ А все це найефективніше реалізується шляхом звернення до минулого, звичаїв, обрядів, традицій свого села, міста, рідного краю. Концепція безперервної історичної освіти в Україні передбачає: “Діти повинні знати не тільки історію свого народу, але й історичне минуле населення, яке живе поруч – у конкретному місті або селі, у даному історичному регіоні. Тому краєзнавство та регіональна історія стануть не доповненням, а складовою частиною вітчизняної історії”.²

Науковці по-різному визначають **предмет шкільного краєзнавства**.

Іван Терентійович Прус вважає, що краєзнавство слід розглядати як дидактичну категорію, суть якої полягає у всебічному вивченні учнями в навчально-виховних цілях певної території за різними джерелами і, головним чином - на основі безпосередніх спостережень під керівництвом викладача”.³

Є думка, що це - принцип навчання й виховання, метод здобуття знань, умінь і навичок.

Шкільне краєзнавство, твердять М. Ю. Костриця та В. В. Обозний, - це організована під керівництвом учителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю.⁴

Така термінологічна невизначеність зумовлена багатоаспектністю шкільного краєзнавства, його педагогічною поліфункціональністю, а також – недостатньою розробкою теоретичних засад.

Отже, **шкільне краєзнавство** – це вивчення учнями під керівництвом учителя на уроках і в позаурочний час природи, соціально-економічного життя, історії і культури певного краю. Воно вирізняється двома ознаками: локальністю досліджуваних подій і діяльним характером.

Як галузь наукового пізнання минулого краю шкільне краєзнавство ґрунтується на певних основоположних засадах – **принципах**, дотримання яких носить обов’язковий характер:

¹ Освіта України. – 2002. - №33. – 23 квіт. – С.4.

² Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1995. - №8. – С.11.

³ Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі / І.Т. Прус. – К.: Рад.школа, 1984. – С.15.

⁴ Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа, 1995. – С.6-9.

1. Патріотична спрямованість.

Краєзнавча діяльність підпорядкована формуванню національної свідомості, любові і гордості за свій край, його героїчне минуле, патріотизму – готовності захищати свою Вітчизну, розбудувати й зміцнювати її суверенітет, незалежність.

2. Науковість.

Вивчення має будуватися на міцному науково-теоретичному ґрунті, знанні форм і методів дослідницької роботи.

3. Природовідповідність.

Цей принцип вимагає враховування природних можливостей дітей-дошкільнят, окремо – учнів 1-4, V-IX, X-XII класів, дбати, щоби зміст і обсяг краєзнавчих досліджень був посильним, доступним, відповідав інтересам, віковим можливостям дітей.

4. Оптимальне поєднання дослідної і суспільно корисної діяльності.

На основі вивченого слід створювати краєзнавчі кутки, музейні експозиції, доглядати за могилами загиблих, пам'ятниками, поширювати краєзнавчі знання.

5. Комплексність.

У ході вивчення краю використовувати міжпредметні зв'язки, адже навіть похід чи експедиція – це дотик до природи, історії, культури його населення, географії, економіки, людського побуту, етнографії і фольклору краю і потребує поєднання даних різних галузей знань, зусиль учителів різних предметів.

6. Систематичність.

Шкільна краєзнавча робота має здійснюватися не тільки по всіх напрямках, а й упродовж навчального року, канікул, всього шкільного періоду.

7. Планомірність.

Робота не повинна проводитися стихійно, у річному плані школи, класних керівників, керівників гуртків, музею передбачаються заходи, дати, виконавці.

8. Наступність, скоординованість.

Реалізується переходом від рівня нижчого до вищого, а також – встановленням зв'язків між різновіковими туристсько-краєзнавчими формуваннями – товариствами, гуртками, факультативами і т.д.

9. Зв'язок дитячих краєзнавчих установ з місцевими державними і громадськими краєзнавчими установами і закладами.

Шкільне краєзнавство має будуватися на основі поєднання зусиль і взаємодії відділів освіти, культури і туризму, бібліотек, архівних установ, музеїв, станцій юних туристів-краєзнавців, натуралістів і закладів освіти.

10. Поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом.

11. Гласність, змагальність.

Шкільне краєзнавство – це **поліфункціональна діяльність**. У ході краєзнавчої співпраці учителів та їх вихованців здійснюється:

- 1) Освітньо-пізнавальна функція - вивчення, пізнання минулого краю.
- 2) Пошуково-дослідницька - науковий пошук, відкриття раніше невідомих подій, явищ, імен. Школярі під керівництвом учителя набувають не тільки знань, а й навичок працювати з науковою літературою, архівними матеріалами, музейними фондами, спостерігати, записувати спогади, аналізувати, синтезувати, робити власні висновки, трансформувати їх у повідомлення, реферати, лекції, доповіді, наукові конкурсні роботи, статті.
- 3) Перетворювальна, суспільно корисна праця – це і догляд за пам'ятниками, і шефство над ветеранами, учасниками бойових дій, й організація виставок, кутків, музеїв, поширення знань про рідний край.

Учителі та учні при цьому використовують різні **джерела краєзнавчих знань**:

- 1) Матеріальні (археологічні, архітектурні, речові).
- 2) Письмові (краєзнавча література, преса, журнали, довідники, путівники, статзбірники, матеріали поточних архівів селянських колективних господарств, сільських, селищних рад, шкіл, підприємств, організацій, установ, районних, міських та державних обласних архівів).
- 3) Усні (спогади, пісні, легенди, перекази, казки).

Важливе місце серед джерел учнівських знань займають оточуючі краєзнавчі об'єкти, на які спрямовується учнівська навчальна, дослідницька діяльність:

- 1) Адміністративно-політичні (населені пункти, район, область, регіон), державні, політичні, громадські організації.
- 2) Економічні (господарські) – завод, фабрика, колективне чи фермерське господарства, об'єкти підприємництва, транспорту, зв'язку тощо.
- 3) Історичні – пам'ятники, меморіали, заповідники.
- 4) Освітні, культурно-мистецькі – навчальні заклади, бібліотеки, театри, музеї.
- 5) Природні - урочища, ліси, гори, ріки і т.п.

Краєзнавчі дослідження здійснюються із застосуванням певних **методів** (способів): опрацювання літератури, архівних і музейних фондів, археологічні пошуки, складання таблиць, схем, діаграм, хроніки подій, спостереження, запис спогадів, збір топонімічних матеріалів, використання математичних, статистичних, технічних засобів та інших.

Отже, шкільне краєзнавство виконує ряд **завдань**:

- сприяє міцному засвоєнню учнями основ наук;

- допомагає відродити і сформувати духовність, моральність, національну самосвідомість;
- формує міцний учнівський колектив, об'єднаний спільною метою;
- поповнює за рахунок вивчення, збору матеріалів з історії краю музеї, архіви, краєзнавчі кутки, кабінети;
- прищеплює учням інтерес до наукового пізнання, навички дослідника.

Підсумовуючи перше питання, слід відмітити, що предметом курсу “Шкільне краєзнавство” є педагогічна діяльність учителя – організатора шкільної краєзнавчої праці, форми і методи його педагогічного керівництва різностороннім процесом пізнання, дослідження й використання учнями знань про певний край.

Ми дізнаємося, як зародилося, розвивалося історичне дослідництво, яка роль і місце в цьому процесі належить школі – учителю та учню.

Вияснимо, які краєзнавчі формування існують у сучасній школі, у чому полягають їх функції, напрями діяльності.

Ознайомимось з всеукраїнськими та регіональними рухами, експедиціями, конкурсами, через які здійснюється історико-краєзнавча діяльність, патріотичне виховання шкільної молоді.

У полі наших зацікавлень буде порядок підготовки і проведення краєзнавчої експедиції, методика підготовки учнями різноманітних письмових робіт з історичного краєзнавства.

Ми доторкнемося основ шкільного музейництва і пам'яткоохоронства.

У ході вивчення курсу відбудеться два семінарських заняття з історії краєзнавчого руху і шкільної топоніміки, буде здійснено самостійне опрацювання деяких питань, виконано практичне завдання.

Все це і дасть суму теоретичних і практичних знань у царині шкільної краєзнавчої роботи вчителя.

1.2. Теоретичні засади шкільного краєзнавства

Розглянемо окремі теоретичні положення, деякі загальні засади краєзнавства, які мають пряме відношення і до предмета вивчення – шкільного краєзнавства. Як відомо, теорія в ієрархії складових процесу пізнання займає одне з провідних місць, є найвищою формою наукового мислення, спрямованою на пояснення фактів, їх сутісних зв'язків, ознак, в результаті чого формулюються певні узагальнені знання – положення, категорії, поняття.

Звернемося у першу чергу до тих, які є ключовими, опорними в процесі осягнення цього курсу. Почнемо з народознавства і краєзнавства, потрактування понять, встановлення ієрархії, взаємзв'язку.

Народознавство (українське, російське, білоруське, польське, єврейське і т.д.) – це система фундаментальних знань про конкретний народ, особливості його побуту, трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід, спосіб життя і виховання. Рідна мова, історія, краєзнавство й етнографія, народна педагогіка, родинна етнопедагогіка, народний календар (включаючи народно-релігійні свята й урочисті, природні явища й події річного циклу життєдіяльності людей), народні моральні приписи, усна творчість, різні види мистецтва й художньої творчості, прогресивні національні традиції, звичаї та обряди, народні символи і національна символіка – все це вбирає в себе поняття народознавство.

Навіть поверховий аналіз визначення засвідчує, що краєзнавство є складовою частиною народознавства і за об'єктом дослідження помітно відрізняється від нього. Якщо народознавство є комплексом знань про народ у межах цілої держави, то краєзнавство – це система комплексних знань про край – певну частину території держави (село, місто, район, область тощо).

У краєзнавстві важливе місце посідає ключове, базове, терміноутворююче поняття „**край**”. Історико-просторові уявлення про край, його межі, розмір на різних етапах історії залежали не тільки від природно-географічних, а й адміністративно-територіальних, політико-економічних та інших обставин, які суттєво впливали на формування і становлення цього поняття. Фундатор краєзнавчого вивчення історії України професор В.Б. Антонович і його учні відштовхувались від поняття „земля”, а напрям дослідження називали „земельним”. Д.І. Багалій виходив з поняття „область”, називаючи метод дослідження „обласницьким”. М.С. Грушевський називав території вивчення „районами”, а метод – „порайонним дослідженням”. Але в кожному з цих напрямків краєзнавчого дослідження проглядався край як таксономічна одиниця, де місце, простір, територія відіграють провідне значення.

Поняття «край» використовується в широкому та вузькому значенні. У широкому означає велику територію, цілу адміністративно-територіальну одиницю, яка має в своєму складі автономну область або округ. У вузькому значенні край означає порівняно невелику територію, об'єкт, який можна піддати глибокому комплексному вивченню.

„Великий тлумачний словник сучасної української мови” на 170 тис. лексичних одиниць дає кілька визначень цього поняття і в тому числі й таке: „Край – місцевість, область, район і т. ін., що має певні природні й кліматичні особливості; сторона”.⁵ При цьому не фіксує ні розміру, не дає якихось інших критеріїв.

Здебільшого історики-краєзнавці оперують поняттям „край” в значенні території, яка підлягає комплексному вивченню, відрізняючи її від „країв” - великих адміністративно-територіальних одиниць, які функціонують, скажімо, у Російській Федерації. Таким визначенням послуговуватимемося й ми в даному посібнику.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 460.

Останнім часом у деяких краєзнавчих теоретико-методологічних працях з'явилася нова таксономічна одиниця, як об'єкт краєзнавчого вивчення, - „історико-географічний регіон”, який вирізняється ознаками своєрідності історичного розвитку, духовної і матеріальної культури, умов проживання.

Поняття **регіону**, яке просторово охоплює спектр величин від локального до континентального, характеризується такою ж розмитістю. Взяти хоча б таке трактування: регіон – „створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій”.⁶ Серед критеріїв домінують економічні, соціальні, етнографічні, історичні. Таку ж територіальну невизначеність поняття регіон знаходимо у тому ж «Великому тлумачному словникові сучасної української мови»: «Регіон – певна територіальна одиниця (район, область, зона), що вирізняється з-поміж інших таких же одиниць специфічними рисами (географічними, геологічними, етнографічними, економічними і т. ін.)». ⁷ Отже, поняття „краю” і „регіону” здебільшого співпадають, означаючи певну територію, що вивчається, хоча регіон має нерідко більший просторовий обшир, що виходить за межі історико-етнографічних територій, а інколи – й держави. Тому вживаються поняття макро- і мікрорегіону. Під першим розуміється територіальна одиниця, скажімо, рівна Правобережній Україні, під другим – менший таксонім, рівний сучасному адміністративно-територіальному району. Крім того часто поняття «край» має емоційне забарвлення, яке виявляється в додаванні до терміна слів «наш», «рідний» край, означаючи територію безпосереднього проживання, свого роду «батьківщину» - землю дідів, батьків, яка стала близькою, рідною.

У межах сучасної України виділяють п'ять історико-географічних регіонів – Правобережна Україна, Західна Україна, Лівобережна Україна, Слобідська Україна і Південна Україна, а в рамках Правобережної України – історико-географічні землі Київщина, Волинь, Поділля.

У краєзнавстві часто використовується термін «**територія**», під яким розуміється простір землі, внутрішніх і прибережних вод, повітряний простір над ними з певними кордонами, скажімо, території Поділля, Волині, Київщини, які в різні часи мали різні межі, пов'язані як з експансією сусідів, так і адміністративно-територіальними реорганізаціями.

Як уже зазначалося, поняття „край” є базовим. Слово „край” лягло в основу термінів „краєзнавство”, „краєзнавчий рух”, „історичне краєзнавство”, „історико-краєзнавчі дослідження”, „історико-регіональні дослідження” та інші.

⁶ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я.В. Верменич. – К., 2003. – С. 61.

⁷ Великий тлумачний словник... - С. 1020.

Пріоритет введення в обіг поняття «краєзнавство» належить І.Я. Франку. У статті „Галицьке краєзнавство” (1892)⁸ він дав йому обґрунтування й пророкував зростаючу роль краєзнавства в освіті й патріотичному вихованні народних мас. Однак шлях до утвердження й конституювання терміна був тривалим. У роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. в Українській Народній Республіці, Українській державі функціонував термін „батьківщинознавство” як в усних виступах поборника краєзнавчого підходу до постановки освіти в Україні І.М. Стешенка, так і в різних нормативних документах.⁹ З приходом радянської влади термін „краєзнавство” ліг в основу назв різних структур – державних і громадських, що займалися вивченням певних територій, зокрема – Центрального бюро краєзнавства, яке постало в РСФРР у грудні 1921 року, Центрального бюро краєзнавства БСРР (1924), Українського комітету краєзнавства (1925).

У краєзнавстві часто вживаються й інші поняття – історико-краєзнавчий рух, історичне краєзнавство, історико-краєзнавчі, історико-регіональні дослідження, під якими розуміємо:

- історико-краєзнавчий рух – явище суспільного життя, діяльність державних і громадських закладів, установ, організацій, товариств, гуртків, окремих краєзнавців, спрямована на дослідження історії певних територій;
- історичне краєзнавство – це галузь історичної науки і загального краєзнавства, яка займається вивченням минулого того чи іншого краю;
- історико-краєзнавчі дослідження – вивчення історії певного краю;
- історико-регіональні дослідження – вивчення ученими, краєзнавцями історії конкретного регіону.

Краєзнавчий рух, події і явища, що справили помітний вплив на його розвиток, розглядаються не тільки в просторових, а й у часових вимірах.

Категорія **історичного часу** визначає логічну послідовність і тривалість подій, явищ історико-краєзнавчого процесу. Організатор шкільного краєзнавства щоразу має справу з такими складовими історичного часу, як **ера** – великий проміжок часу, що має загальновизнану точку відліку – дату народження Ісуса Христа, стосовно якої в певній послідовності розташовуються факти, події і явища; **період** – відрізок історичного часу, частина епохи або ери; **етап** – частина історичного періоду.

Краєзнавець спрямовує свої зусилля на пошук фактів, відтворення історичних подій, явищ. Адже основою будь-якого краєзнавчого дослідження є факт, який має різне місце в історичному процесі, може впливати і не впливати на нього, впливати в більшій чи меншій мірі. Звідси витікає визначення цих важливих понять. Якщо **історичний факт** – це джерело, подія, явище історичного

⁸ Франко І.Я. Зібрання творів у 50-ти томах / І. Я. Франко. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 46, кн.2: Іст. праці (1891-1897). – С. 116-150.

⁹ Проект Єдиної школи на Вкраїні. 1910 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф.2582. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк.3.

процесу, то історична **подія** визначається, як частина історичного процесу, що має важливе значення для його розвитку, а **явище** – як факт, подія, що має значний вплив на історичний процес, може привести до значних змін. Таким явищем для краєзнавчого руху став установчий краєзнавчий з'їзд 1990 року, який привів до відродження краєзнавчої спілки, структурування краєзнавчого руху в межах усієї України, до його активізації й реорганізації 2008 року Всеукраїнської спілки краєзнавців у Національну спілку краєзнавців України – організацію професіоналів, дослідників певних територій України.

На основі розуміння суті розглянутих термінів повернемося до головного поняття – **«краєзнавство»**.

Шлях від декларування терміна І.Я. Франком до його змістового наповнення був надто довгим і складним. Оскільки краєзнавство виявилось міждисциплінарною галуззю знань про певну місцевість, то представники різних наук по-своєму визначали його об'єктно-предметну сферу, покладаючи в основу то одні, то інші критерії. З утвердженням концепції радянського краєзнавства, теоретично обґрунтованої у виступах, резолюціях і ухвалах I Всеукраїнської краєзнавчої конференції (Харків, травень 1925 р.), об'єктом краєзнавчого вивчення визначалися природні ресурси, продуктивні сили, вістря завдань спрямовувалося в бік підтримки політики нової влади. У 20-і роки у визначення предмета й в теоретичне обґрунтування поняття «краєзнавство» зробили значний внесок М. Анциферов, С. Архангельський, С. Бахрушин, А. Большаков, І. Гревс, М. Муратов, В. Семенов-Тян-Шанський, пізніше – Ю. Саушкін, К. Строев, І. Юньєв. Після тотальних репресій і занепаду краєзнавства аж у 60-х роках продовжилося теоретичне осмислення суті поняття. Превалювала думка про краєзнавство як комплекс наукових дисциплін, всебічне вивчення певної території. 1980 року «Українська радянська енциклопедія» зафіксувала таке визначення: «Краєзнавство – всебічне вивчення частини країни (області, району, міста тощо) переважно місцевим населенням»,¹⁰ зводячи його роль до аматорства, провінціалізму, до занять «переважно місцевого населення». Це визначення відображувало тогочасний рівень теоретичного осмислення краєзнавчого процесу, що відроджувався і набирив сили.

І в сучасних авторів немає єдності у визначенні «краєзнавства». Це і «метод дослідження», «дидактичний принцип», «метод навчання і виховання» і «громадський рух», «могутній науковий рух», за твердженням М.Ю. Костриці – «суперечливий комплекс дисциплін».¹¹ У довіднику «Спеціальні історичні дисципліни», підготовленому групою авторів під загальним керівництвом доктора історичних наук І.Н. Войцехівської, у ній краєзнавству вже відведений статус **«комплексу різних за своїм світоглядно-методологічним підґрунтям наукових, навчально-виховних та культурно-просвітницьких ініціатив, спрямованих на вивчення, пізнання й популяризацію історичного минулого певної території»**. У довідці, що ввійшла до видання про

¹⁰ УРЕ. – Вид. 2-ге. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1980. – Т.5. – С. 468.

¹¹Костриця М.Ю. Вказ. праця. – С.7.

спеціальні історичні дисципліни, від історичного краєзнавства відібрано не тільки статус спеціальної історичної дисципліни, принаймні про це не згадується, а й «комплексного вивчення» певної території. Йдеться про «ініціативи», такі собі потуги на рівні аматорства, місцевого романтизму, далекого, звичайно, від справжньої науки. За логікою статті краєзнавчий рух став «консервативною силою», потребує «адаптації до сучасних реалій», «переходу з екстенсивного стану в інтенсивний», «осмислення нових методологічних підходів», запозичення для початку щонайменше з культурології, історичної регіоналістики термінів типу «локал», «локальна історія», «топохрон», «хронотип» тощо.¹²

Академік НАН України Тронько П.Т. визначив краєзнавство як «наукове дослідження і науково-громадський рух, спрямовані на отримання комплексних знань, їх поширення з метою збереження історико-культурної спадщини, формування національної свідомості».¹³ Власне, краєзнавство визнається як галузь знань, комплексне дослідження певної території.

Все більше науковців відзначають у сучасному краєзнавстві ознаки, які виокремлюють його з царини громадського руху, утверджують в статусі «наукового». Н.І. Мельник відзначає: «На початку 90-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап розвитку національного краєзнавства, а саме становлення наукового краєзнавства, яке переросло рамки виключно громадського руху і претендує на ставлення до себе як до науки, вимагає розробки теорії краєзнавства, його методичних засад та наукового статусу».¹⁴ На користь такої позиції свідчать факти зростання кількості дисертацій - 20 кандидатських і 6 докторських – на краєзнавчу тематику, з питань історії і теорії краєзнавства, активна підтримка краєзнавчих досліджень Інститутом історії України НАН України, інтеграція зусиль академічної і вузівської науки в дослідженні певних територій, створення Центрів вивчення Поділля, Середнього Подніпров'я тощо. Цю позицію поділяє ряд провідних істориків, краєзнавців. С.З. Заремба підкреслював, що краєзнавство, як галузь знання, має право на існування в ряду основних, фундаментальних дисциплін. Г.В. Бондаренко вважає, що краєзнавство активно виробляє свій понятійно-категоріальний апарат, методика досліджень, він і сам робить значний внесок у їх розробку й обґрунтування.¹⁵ Серед спеціальних історичних дисциплін історичне краєзнавство займає провідні позиції щодо кількості як дослідників, так і опублікованих праць. У його еволюції проглядається рух від «методу», «принципу», «сукупності знань» - до статусу фундаментальної спеціальної історичної дисципліни, наукової галузі зі своєю об'єктно-предметною сферою, завданнями, категоріально-понятійним апаратом, методикою. На користь такої позиції свідчить факт надання Кабінетом міністрів України постановою від 16

¹² Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навч. посібн. / редкол.: В.А. Смолій (голова), кер. автор. кол. І.Н. Войцехівська. – К.: Либідь, 2008. – С. 326-334.

¹³ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П.Т. Тронько. – К., 2000. – С. 12.

¹⁴ Бадяк В.П. Історичне краєзнавство як навчальний курс / В.П. Бадяк // Історичне краєзнавство в системі освіти України: Здобутки, проблеми, перспективи. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 15-24.

¹⁵ Бондаренко Г.В. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Геннадій Бондаренко. – Луцьк: РВВ ВДУ, 1998. – 189с.

жовтня 2008 р. №908 колишній Всеукраїнській спілці краєзнавців статусу національної й реорганізацію її на підставі ст. 7 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» в творчу професійну організацію під назвою «Національна спілка краєзнавців України».¹⁶

Краєзнавство як галузь людської діяльності має внутрішню структуру – певну кількість складових з характерними зв'язками між ними. Поділ краєзнавства на **види** відбувається здебільшого за двома ознаками – змістом і формою організації. **За змістом** краєзнавство ділиться на географічне, історичне, літературне, мистецтвознавче, культурологічне, економічне, археологічне, етнографічне, генеалогічне, природниче і т.д. **За формою** організації краєзнавчої діяльності – на державне, громадське, шкільне. **Державне краєзнавство** – це діяльність органів місцевого самоврядування, управління, наукових установ та організацій, вищих навчальних закладів, музеїв, архівів, бібліотек по комплексному вивченню певної території. **Громадське** – охоплює участь гуртків, товариств, спілок, асоціацій, агенцій й окремих дослідників у вивченні краю. Виокремлення **шкільного** краєзнавства в окремий вид небезпідставне – краєзнавство в школі має свій рівень досліджень, систему координації, в його орбіту втягнуто наймасовішу аудиторію, учителі (та й учні) не раз брали активну участь у всеукраїнських краєзнавчих проектах, демонструючи при цьому непогані результати.

Оскільки в опануванні курсу ми щоразу будемо послуговуватися не тільки такими поняттями, як краєзнавство, народознавство, а й іншими термінами, варто дати потрактування найбільш вживаним.

Об'єкт дослідження - явище, предмет, особа, на яку спрямована наукова діяльність.

Предмет - те, на що спрямована пізнавальна, творча, практична діяльність.

Предмет дослідження міститься в межах об'єкта. Об'єкт і предмет дослідження співвідносяться між собою як загальне і часткове. З об'єкта виділяється та його частина, яка є предметом дослідження.

Суб'єкт - особа, група осіб, організація, що займається науково-краєзнавчою діяльністю.

Принцип – основне, вихідне положення якої-небудь науки, теорії і практики дослідження, правило, покладене в основу діяльності, яке слід враховувати і якого необхідно дотримуватися.

Метод - спосіб дослідження, вивчення, навчання.

Навчання – процес набуття знань, умінь і навичок.

Освіта - 1) процес засвоєння знань; 2) система закладів і установ, через які здійснюється процес навчання.

Педагогіка - наука про виховання, освіту і навчання.

Дидактика - частина педагогіки, теорія освіти і навчання, що обґрунтовує і розкриває зміст освіти, методи і організаційні форми навчання.

¹⁶ Довідкові матеріали для делегатів та учасників IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України. – К., 2008. – С.3.

Спираючись на ці вихідні поняття й по ходу розгляду тем вводячи в обіг інші (Додаток №1), ми можемо йти далі в пізнанні суті предмету цього курсу.

1.3. Історія рідного краю – об’єкт краєзнавчої діяльності школярів

У процесі шкільної краєзнавчої діяльності ми матимемо справу з історією того чи іншого краю, історією краєзнавчого руху, досвідом краєзнавчої праці, виробленим попередниками. Тому варто означити контури знань з історії свого регіону, ознайомитися з походженням його назви, історією адміністративно-територіального устрою, нинішнім статус-кво. Розглянемо варіант висвітлення питання, взявши за об’єкт один з історико-географічних регіонів України – Поділля.

Окраса України – Поділля... Доброзичливі, працьовиті і мужні люди. Чудова флора і фауна. Тільки на Хмельниччині – більше трьох тисяч річок, 120 із них – довжиною більше 10 км. Поділля – справжня квітка в різнобарвному вінку українських земель. Але що значить цей термін, коли з’явився і яку територію уособлює?

Історія дала чимало назв територіям, що йменуються нині Поділлям, – Пониззя, Подністров’я, Побожжя, Болохівщина, Прославія для означення земель над середнім Дністром, верхнім і середнім Бугом /Південним Бугом/. Час стирав одні назви, висував інші, але найміцніше прижилися в історичній пам’яті дві із них – Пониззя і Поділля.

Подільське Подністров’я належить до одного з найдавніш заселених і освоєних районів України: людина осіла тут ще в епоху раннього палеоліту 300 тис.років тому. У IV-III тис. до н.е. тут було чимало трипільських поселень, переважно в долинах і по берегах річок Смотрич, Ущиця, Калюс, Збруч, Мурафа, Південний Буг.

З давніх давен, I-II ст., на цих землях жили праслов’яни – носії черняхівської культури, у V ст. — анти, у IX — племена тиверців та уличів. Перші літописи, зокрема “Повість минулих літ”, дають дуже скупи відомості про край, племена уличів і тиверців, що заселяли його.

Зокрема, в етнографічному огляді Лаврентіївського літопису про ці племена говориться: “А уличи, тиверци сядяху по Днестру, присядяху к Дунаєви, бе множество их, сядяху бо по Днестру оли до моря, суть грады их и до сего дне, да то ся зваху от Грек Великая Скуфь”.¹⁷

У Тиверському літописі під 863 роком знаходимо оповідь про війни Аскольда і Діра з уличами: “Аскольд же и Дир седоста в граде том (Киеве) и многие варяги совакуписта, и начата владети полянскую землю; и беша ратни с древляни и угличи”.

Літописні списки повідомляють про спроби князя Олега 885 року підкорити уличів і тиверців: “И бе обладая Олег Древляни, Полянми, Радимичи, а со Уличи и Тиверци имеши рать”.¹⁸ Але чим закінчився Олегів похід і чи підкорилися ці племена кийівському князеві, про це літописи

¹⁷Полное собрание русских летописей. – СПб., 1846. – Т. XI. – С.5.

¹⁸Молчановский Н.В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н. Молчановский. – К., 1885. – С.18.

не говорять нічого. 907 року тиверці брали участь у поході Олега на Царгород. Літописець називає їх “толковинами”, що свого часу В.Григорович витлумачив, як “пособник”, “помічник”, “союзник”. А це швидше говорить про самостійність, ніж залежність тиверців від Києва.¹⁹

Зробити висновок, що в цей проміжок часу тиверці та уличі підкорилися Києву, буде поспішно ще й тому, що 914 року князь Ігор знову воював з уличами, а його воєвода Свенельд “три літа сидів біля міста Пересечен”.

Професор В.Б.Антонович, вивчаючи цей період подільської історії, ставив під сумнів категоричні твердження про підкорення подністровських і побожських слов’янських племен Києвом: “Загальноприйнята думка про підлеглисть Уличів і Тиверців з IX століття великим князям Київським опирається на дуже хитку основу”.²⁰

З ним повністю солідаризувався автор „Очерка известий о Подольской земле до 1434 г.” Никандр Васильович Молчановський: “Ми із значною впевненістю можемо стверджувати, що у відомий нам історичний час західна полоса пізнішого Поділля заселена була багаточисленим і сильним слов’янським племенем, що жило, мабуть, незалежним життям і ще наприкінці XI ст. володіло міськими центрами”.²¹

Літописи та й інші документи дають підставу твердити, що цей край зазнавав постійних нападів сусідів-кочівників, зокрема – печенігів. Однак їх наступи зупинилися стійкістю місцевого слов’янського населення.

У першій половині XII століття басейн Південного Бугу зайняли половці. Вони чинили розбійні напади на землі Пониззя, доходили до р.Ушиці. 1873 року писар Миньковецької волості Ушицького повіту на прохання статистичного комітету записав легенду, за якою Солудивий Буйняк захопив “містисько Кружель” (нині – с.Велика Кужелева Дунаєвського району Хмельницької області) і розорив його, але скоро був розбитий біля Городка. Чи не хан це Боняк, який 1097 р. мав зв’язки з князем Давидом Ігоровичем і кочував поблизу Галицьких земель? Факт вторгнення половців у межі понизовських земель підтверджується їх участю в князівських уособицях на боці Івана Берладника, з яким підійшли вони до Ушиці і хотіли пограбувати край. Коли ж Берладник заборонив розбій, половці покинули його.²²

У другій половині XII ст. Пониззя зіткнулося з сусідніми князівствами – Тербовльським, Галицьким, Галицько-Волинським і попало в залежність від них.

До цього періоду належить й перша згадка про Пониззя. Літопис повідомляє, що Мстислав Удатний, який князував у Галичі, 1226 року вирішив покинути місто. До цього спонукав його

¹⁹ Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. / В.Б. Антонович. – К., 1878. – Вып. I. – С.143.

²⁰ Антонович В.Б. Вказ. праця. – С.142.

²¹ Молчановский Н.В. Вказ. праця. – С. 32.

²² Подольская легенда о Буйняке // Киевская старина. – 1892. – Т. 37. – С. 444-445.

тиск боярів, поради близьких до нього Гліба Зеремійовича і Судислава. 1226 року передав він Галич зятю своєму угорському королю Андрію, "...а сам взя Понизье...".²³

Іпатіївський літопис дає деякі підстави для дуже поширеного тлумачення самої назви краю. В одному місці Пониззю протиставляється гірська Перемишльська сторона: "Доброслав же вокняжился бе и Судич... и вошед во Бакоту все Понизье прия...Григорья же Васильевич себе горную страну Перемышльскую мышляши держати".²⁴ Отже, територія між Дністром і Бугом є низ, діл, поділ щодо Карпатських гір. Є й інше твердження: Поділля – "країна долин", територія, розташована в долинах і поруч з ними.

Слабо відбита в літописах та інших джерелах історія краю в золотоординську добу.

Перше вторгнення монголо-татарів не привело до відпадання Пониззя від Галицько-Волинського князівства. Марним видалися спроби Мілея, княжого воеводи, відірвати ці землі від Галича й Волині, син Д. Галицького Лев взяв Бакоту і змусив Мілея просити прощення в князя Данила.

І все ж Пониззя при Бурундаї, що зайняв місце Куремси, відійшло до татар. Відбулося це, мабуть, без особливого кровопролиття. Завойовники провели перепис населення, поділили землю на "тьми" – податкові округи з центрами в містах (Подільська тьма, Кам'янецька, Браславська...). На чолі цих округів поставили отаманів з місцевої знаті, до яких з орди приїжджали баскаки за даниною. Татари рахувалися з місцевими звичаями і віруваннями, бо Коріатовичі, прибувши на Поділля після Синьоводської битви 1362 року, застали тут православні монастирі, монахів. Татари зблизилися з місцевим населенням настільки, що запозичили слов'янські імена, мову, деякі звичаї. Історик Матвій Стрийковський в Болгарії, біля Сілістри, зустрів осілих татар, які розмовляли слов'янською мовою. Особливості мови і побуту пояснювали тим, що їхні предки свого часу жили на Поділлі, поки не прийшли литовці і не вигнали їх аж на Добруджу. Зате не допускали татари існування замків і будь-яких укріплень, які стали б опорними пунктами в боротьбі проти них. Тому Коріатовичі при вступі на Поділля не застали тут жодного міста "ни деревом рубленного, не каменем будованого".

Пониззя було лише невеликою частиною Подільського краю, охоплювало гирло річок Ушиці, Смотрича, Збруча з межею на півночі по лінії Бар-Солобківці-Гусятин.²⁵

У Литовському літописі 1362 року знаходимо першу згадку про Поділля. Коли татари, що були певний час союзниками литовського князя Ольгерда у війнах з Польщею, звабилися більш щедрими подарунками і перейшли на бік польського короля, Ольгерд використав це як привід і 1362 року пішов війною проти небезпеченого сусіда. У бою біля річки Сині Води розбив об'єднані сили трьох татарських князів Хачибєя, Кутлубуги і Дмитра, "володарів подільської землі", і

²³Молчановский Н.В. Вказ. праця. – С.95.

²⁴Там само.

²⁵Винокур І.С. Історія лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя / І.С. Винокур. – К.; О., 1985. – С.4.

передав Поділля в уділ синам брата Коріата – Юрію, Олександрю, Костянтину і Федору. “И те князя Кориатовичи пришедши в Подольскую землю, вошли в приязнь с атаманами, начали боронить Подольскую землю от татар, а баскакам не стали давать подати, и прежде всего нашли себе твердыню на р.Смотрич и тут нарядили себе город Смотрич”, - свідчить Русько-литовський літопис.²⁶ Отже, статус центрального міста – резиденції нових правителів Поділля 23 роки утримував Смотрич. З часом, відстоюючи свободу і життя подолян, вбралися в камінь багато інших міст – Бакота, Брацлав, Вінниця, Меджибіж, Червоноград і Скала, Зіньків, Летичів, Чорний Острів та інші.

Не просто було Коріатовичам боронити Подільську землю. Татари щоразу чинили спустошливі набіги. Не маючи достатніх сил для відбиття нападів, Коріатовичі не раз відкуплялися даниною, що оговорено в рідкісному документі тієї пори Грамоті “литовського князя і господаря Подільської землі” Олександра Коріатовича від 13 березня 1375 року Смотрицькому домініканському монастирю: “...Коли вси земляне имут давати дань од татары, то серебро имеют такоже тии люди дати”.²⁷ Через три роки в одній із битв з ординцями наклав головою і сам князь Олександр.

Істориків та географів завжди турбувала проблема меж Поділля. Їх трактували у вузькому і широкому розумінні, нерідко прихоплюючи землі, які ні географічно, ні адміністративно не входили до складу Поділля. У другій половині XIV століття східна межа подільської землі проходила від Брацлава до Дністра, на Заході – до річки Стрипи, на півдні – по Дністру, на півночі – по річці Південний Буг. Ці межі підтверджує акт передачі Поділля 12 червня 1395 року польським королем Ягайлом краківському воєводі Спитку.

В адміністративному плані Поділля витримало не один історичний експеримент.

1434 року, після приходу поляків, було утворено Подільське воєводство, яке поділялося на три повіти – Кам’янецький, Летичівський, Червоноградський. 1569 року, після Люблінської унії, на Поділлі створюється й Брацлавське воєводство, що об’єднувало Брацлавський, Вінницький і Звенигородський повіти.

27 березня 1793 року командуючий російськими військами на Правобережній Україні генерал-аншеф Кречетников, той, що 1768 року допоміг полякам втопити в крові гайдамацький виступ, так звану Коліївщину, оприлюднив маніфест Катерини II “Про приєднання польських областей до Росії” і цим проголосив заміну одних господарів подільської землі іншими. Була здійснена інкорпорація Південно-Західного краю до складу Російської імперії. Відповідності до указу Катерини II від 23 квітня 1794 року утворено Ізяславське і Брацлавське намісництва та Кам

²⁶ Див.: Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / Віктор Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – С.15.

²⁷ Орловский М.Я. Историческое описание заштатного г. Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии / М. Орловский // Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям». – 1884. - №20. – С.697.

’янецька область. 1795 року, після третього поділу Польщі, на тогочасній карті з’явилися Брацлавська і Подільська губернії. 1796 року встановлено герби губернських і повітових центрів.

З приходом до влади царя Павла I 12 грудня 1796 року з’явився указ “Про новий розділ держави на губернії”, і Брацлавська губернія була ліквідована, а землі приєднані до Подільської губернії. 1797 року на Правобережжі існували Київська, Подільська і Волинська губернії. 1804 року були остаточно сформовані кордони повітів цих губерній. До складу Подільської губернії входило 12 повітів. На кінець XIX століття Подільська губернія займала площу 36921 квадратну версту, нараховувала 17 міст, 120 містечок, більше 7 тисяч населених пунктів. За першим загальноросійським переписом 1897 року в Подільській губернії проживало 3018299 чоловік. Основна маса подолян жила в сільській місцевості, міське населення складало 7,4 процента. Письменних чоловіків було 23 проценти, жінок – 6,9, загалом на селі — 14,2 відсотка.²⁸

У роки Першої світової війни центр губернії перемістився до Вінниці в зв’язку з прифронтовим становищем Кам’янця-Подільського.

За Української Центральної Ради у березні 1918 року прийнято закон про адміністративно-територіальний поділ України, за яким вона ділилася на 30 земель, серед них – і Поділля з центром у Кам’янці-Подільському. Але цей закон не був реалізований, зберігся поділ на губернії, повіти, волості, діяла влада губернських, повітових, волосних і сільських комісарів.²⁹ За Української Держави Павла Скоропадського зберігся той самий адміністративно-територіальний поділ, місцеву владу здійснювали старости. Директорія за законом “Про організацію адміністративної влади в УНР у місцевостях, звільнених від більшовицької окупації” поділяла українські землі на Західну область УНР та Східну. Східна складалася з 9 губерній, у т.ч. – Кам’янецької. Столицею вважався Київ, хоча уряд під час військових дій перебував у Рівному, у Вінниці, а найдовше – у Кам’янці-Подільському.³⁰

У наступний період відбувалися неодноразові адміністративно-територіальні реорганізації.

Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року в Україні ліквідовано повіти і волості і утворено округи та райони, Подільська губернія поділена на 6 територіально-адміністративних округів – Вінницький, Кам’янець-Подільський, Могилівський, Проскурівський, Тульчинський та Гайсинський. На території сучасної Хмельницької області, приміром, створено 3 округи – Кам’янецький у складі 17 районів, Проскурівський – 16, Шепетівський – 14. 1925 року були ліквідовані і губернії.

1932 року IV позачергова сесія ВУЦВК ухвалила постанову про створення областей. Всі райони сучасної Хмельниччини ввійшли до складу Вінницької області. Територія Вінницької області складала 53 тис.кв.км і ділилася на 71 район. Вона включала 36 міських і 5008 сільських

²⁸Деншовець П.М. Населення Поділля за переписом 1897 р. / П.М. Деншовець // Тези доп. восьмої Він. обл. іст.-красн. конф. – Вінниця, 1989. – С.48-49.

²⁹Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т.1. – С.30; Довідник з історії України. – К., 2001. – С.15.

³⁰Довідник.... – С.16.

населених пунктів, в яких проживало 5 млн. 206 тис. чоловік. До складу Вінницької області входила територія не тільки сучасної Хмельницької, а й окремі райони Житомирської, Черкаської та Одеської областей. Діяли 234 великих промислових підприємства, 3602 артілі, 46 комун, 61 МТС, 380 радгоспів.³¹

Однак таке адміністративно-територіальне формування виявилось зважким для управління. Тому 22 вересня 1937 року постановою ЦВК УРСР “Про розподіл Харківської області на Харківську і Полтавську, Київської на Київську і Житомирську, Вінницької на Вінницьку і Кам’янець-Подільську і Одеської на Одеську і Миколаївську області” була утворена Кам’янець-Подільська область у складі трьох міст і 33 районів. Територія області складала 20541,14 кв.км, населення налічувало 1739 тис. чоловік. У травні 1941 року центр області перенесено до м. Проскурова.

20 серпня 1941 року за наказом Гітлера на окупованій фашистами території створено Рейхскомісаріат Україна площею близько 340 тис.кв.км у складі 6 генеральних округів (Волинь, Житомир, Київ, Таврія, Дніпропетровськ і Миколаїв). Окремими землями були дистрикт Галичина, приєднаний до Генеральної губернії, і Трансністрія, що відійшла до Румунії.

Кам’янець-Подільська область ввійшла до генеральної округи “Волинь-Поділля” з центром у Бресті. Округою управляв генерал-комісар Шоне. Область поділено на 9 округів-гебітів на чолі з гебітскомісарами. Дунаєвецький гебіт, наприклад, об’єднував Дунаєвецький, Миньковецький, Віньковецький, Солобковецький, Новоушицький райони, а Кам’янець-Подільський - Кам’янець-Подільський, Староушицький, Оринінський, Смотрицький, Чемеровецький райони. Окружними центрами були Ярмолинці, Проскурів, Летичів, Антоніни, Старокостянтинів, Ізяслав, Шепетівка.³²

1954 року на відзнаку 300-річчя приєднання України до Росії Президія Верховної Ради УРСР перейменувала м.Проскурів у м.Хмельницький, а Кам’янець-Подільську область – у Хмельницьку.

У повоєнний період ще не раз відбувалися різні адміністративно-територіальні реорганізації з тенденцією до укрупнення адміністративно-територіальних одиниць.

Деякі географи та історики вважають, що Поділля займає південну частину Волино-Подільської височини, землі лісостепового Південного Побужжя та Подністров’я, включає в себе сучасну Вінницьку область, південну частину Хмельницької між річками Дністер і Случ, Придністровські райони Чернівецької області та східну частину Тернопільської області по річку Серет, наводять розміри території: із сходу на захід – близько 300 км, з півночі на південь – близько 150 км.³³

³¹Григорчук П.С.Вінницька область 1932 р. у світлі даних статистики / П.С. Григорчук // Тези доп. шостої Він. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1998. – С.49-50.

³²Довідник.... – С. 18.

³³Приходнюк О.М. Слов’яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.) / О.М. Приходнюк. – К., 1975. – С.9.

Я.І.Жупанський, В.П.Круль, В.О.Джаман твердять, що історико-географічні землі Поділля охоплюють територію в 38,8 тисячі квадратних кілометрів у межах сучасних Хмельницької (без Теофіпольського, Полонського, Шепетівського, Ізяславського, Білогірського, Славутського районів), Вінницької (без Козятинського, Погребищенського, Липовецького, Оратівського, Іллінецького районів), частково Кіровоградської (Гайворонський, Ульяновський, Голованівський райони), частково Одеської (Кодимський, Балтський, Савранський райони) областей.³⁴

Навіть калейдоскоп історико-етнографічних та адміністративно-територіальних змін засвідчує багату історію кожного краю, яка була і є об'єктом краєзнавчих досліджень.

Підводячи підсумок лекції, підкреслюємо, що, без сумніву, в авангарді історико-краєзнавчого дослідження йдуть колективи вищих закладів освіти, а на місцях – загальноосвітні школи, учителі та учні – члени краєзнавчих формувань, автори конкурсних робіт у рамках МАН, екскурсіводи та члени рад музеїв, учасники різноманітних історико-краєзнавчих рухів, експедицій, конкурсів. Керівництво цим рухом вимагає знання справи, форм і методів шкільної краєзнавчої праці. Тому цей курс покликаний надати допомогу майбутньому учителю – організатору шкільного краєзнавства в опануванні технологією справи.

Питання для самоконтролю:

1. Що складає предмет курсу „Шкільне краєзнавство”?
2. Дайте визначення поняттю „шкільне краєзнавство”.
3. Які функції виконує шкільне краєзнавство?
4. Назвіть джерела краєзнавчих знань.
5. „Краєзнавство”, „шкільне краєзнавство” – спільне і відмінне.

Рекомендована література.

1. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. / В.Б. Антонович. – Вып. I. – К., 1878. – 156 с.
2. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя / І.С. Винокур. – К.;О., 1985. – 126 с.
3. Гульдман В.К. Памятники старині в Подолки / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 402 с.
4. Дашкевич Я.Р. Територія і межі історичного Поділля (XII-XVIII ст.) / Я.Р. Дашкевич // Тези доп. десятої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1991. – С.24.
5. Довідник з історії України // за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

³⁴Жупанський Я.І. До питання про межі Поділля / Я.І. Жупанський, В.П. Круль, В.О. Джаман // Проблеми етнографічної, фольклорної і соціальної географії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.126.

6. Жупанський Я.І. До питання про межі Поділля //Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля / Я.І. Жупанський, В.П. Круль, В.О. Джаман. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 125-126.
7. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа, 1995. – 223 с.: іл.
8. Матюшин Г.Н. Историческое краеведение: уч. пособ. / Г.Н. Матюшин. – М.: Просвещение, 1987. – 207с.: іл.
9. Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н. Молчановский. – К., 1885. – 345 с.
10. Подолия. – СПб.: Типогр. тов-ва „Общая польза”, 1891. – 362 с.
11. Подольская легенда о Буняке // Киевская старина. – 1892. – Т.37. – С.444-445.
12. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / Віктор Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.
13. Прокопчук В.С. Поділля – рідний край / В.С. Прокопчук // Поділля і Волинь у контексті укр.нац.відродження: наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.5-9.
14. Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі / І.Т. Прус. – К.: Рад. школа, 1984. – 112 с.
15. Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в національній школі / Ярослав Треф'як. – Івано-Франківськ, 2002. – 110 с.

Тема 2. РОЗВИТОК ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

2.1. Етапи розвитку шкільного краєзнавства

Ідея вивчення в школі природи, географії, історії краю зародилася ще в Київській Русі. Діти вивчали ремесла, побут, героїчні події, культуру рідного краю. Джерелами знань були літописи, усна народна творчість, описи й розповіді мандрівників. Форми – екскурсії, розповіді.

У XVI-XVII ст. у братських школах організовувалося спостереження за природою – зміною погоди, розвитком рослин, орієнтування на місцевості, ознайомлення з фольклором, історичними подіями. Одне з чільних місць елементи краєзнавства займали в українській козацькій педагогіці, зорієнтованій на формування лицаря, патріота. В академіях, колегіумах, братських, церковних школах учнів прилучались до народних традицій, звичаїв, обрядів, вивчення особливостей краю.

У XVIII ст. у школах Росії запроваджувався курс географії, вивчення якого неможливе без ознайомлення з місцевістю. До збору відомостей про природу, корисні копалини, промисли, побут людей закликав М.В. Ломоносов, підготувавши анкету на 30 питань для збору краєзнавчих матеріалів. Це дало поштовх впровадженню в процес навчання і виховання елементів краєзнавчої роботи.

Особливо активізувався краєзнавчий рух у другій половині XIX ст., коли в Україні посилювалось ідеологічне й політичне протистояння польського населення й російської адміністрації. З'явився ряд університетів: у Львові – ще 1661 року, у Харкові – 1805-го, Києві – 1834, Одесі – 1865, у Чернівцях – 1875. Основи теорії шкільного краєзнавства заклав К.Д. Ушинський. Він наповнив уживаний тоді термін „батьківщинознавство” загальнопедагогічним змістом, запропонував ввести цей курс у початковій школі, до підручника „Рідне слово” вніс зразки усної народної творчості. Він бачив у краєзнавстві важливий засіб активізації навчання і виховання, посилення міжпредметних зв'язків. У Західній Україні використання краєзнавства у вихованні українців демонстрували члени «Руської трійці», організовуючи походи, екскурсії, опитування за складеною програмою, збір народних пісень, інших фольклорних матеріалів.

У добу національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) генеральний секретар освіти І.М. Стешенко закликав у навчально-виховній роботі використовувати рідну мову, місцеву історію, УНТ. Педагогічні ВНЗ отримали настанову посилити краєзнавчу підготовку педагогічних кадрів. Приклад показував Кам'янець-Подільського державний український університет, де курс лекцій з історії краю читав Ю.Й. Сіцинський, теоретичні засади впровадження краєзнавства в дошкільній ланці та початковій школі розробляла Софія Русова. Наприклад, Проскурівська повітова управа в справах позашкільної освіти, проводячи політику Української держави в галузі освіти, постановою від 22 вересня 1918 року відкрила в повіті 20 шкіл для дорослих, у програми ввела комплексні предмети «Краєзнавство» і «Українознавство».³⁵ Помітну роль у вивченні і, особливо, популяризації регіональної історії і культури відігравали «Просвіти».

Радянська влада з перших кроків почала декларувати й застосовувати краєзнавчий принцип в освіті та вихованні. 1918 року Наркомос РСРФР організував Центральне бюро шкільних екскурсій, а 1921-го на його основі розгорнув діяльність Центрального музейно-екскурсійного інституту, посилив підготовку кадрів, ввів у Петроградському педінституті кафедру краєзнавства. 1919 р. вийшов посібник „Батьківщинознавство і локалізація в народній школі” Є.О. Звягінцева,

³⁵Освіта: двотижн. пед. журн. Подільської губ. народ. управи. – 1918. – № 1, 1 листоп. – С. 18.

який запропонував свою систему вивчення краю, методом послідовного концентризму опановуючи краєзнавчий матеріал рідного села, околиць, регіону, країни. 1921-1922 навчального року краєзнавство було включено до шкільних програм.³⁶

Певний внесок у теорію шкільного краєзнавства зробила Н.К. Крупська, яка ще 1921 року наголошувала, що „вихідним пунктом навчання і виховання повинно бути вивчення рідного краю”, що школа має „дати уявлення про природні багатства й життя навколишньої місцевості”.³⁷ У її працях „Краєзнавство і народна освіта”, „Краєзнавство і бібліотека”, „Краєзнавчі музеї” висловлено цінні думки про педагогічну сутність шкільного краєзнавства. 1924-1925 н.р. у навчальний процес були введені нові програми, створені під керівництвом Н.К. Крупської, їх зміст наповнений обов’язковим для вивчення краєзнавчим матеріалом як у початкових, так і середніх школах. 1927 року шкільна комісія Центрального бюро краєзнавства визначила основні напрями шкільного краєзнавства: краєзнавчий матеріал повинен давати знання про край, знайомити з деякими доступними для школярів методами дослідження, виховувати патріотизм.

Створений 1925 року Український комітет краєзнавства також всіляко підтримував краєзнавчий пошук учителів та учнів, спрямований на вивчення продуктивних сил краю – погодних умов, корисних копалин тощо.

Відомий педагог С.Т. Шацький вважав, що вчитель має організувати вивчення навколишнього середовища, зібраний фольклорно-етнографічний, історичний матеріал використовувати в навчально-виховному процесі.³⁸

А.С. Макаренко бачив у краєзнавстві, особливо у краєзнавчому туризмі, важливий фактор формування колективу.

Помітні кроки на шляху розвитку шкільного туризму і краєзнавства були зроблені в 30-і роки, зокрема створено Центральну дитячу екскурсійно-туристську станцію (ДЕТС) – організаційно-методичний центр краєзнавчо-туристської роботи в СРСР. Подібні станції відкривалися в республіках, областях. Сектор соціального виховання Народного комісаріату освіти УСРР циркуляром за № 312/8 від 28 грудня 1930 р., надісланим усім секціям народосвіти райвиконкомів та міських рад, а також Наркомосу АМСРР, повідомив, що в Харкові при Наркомосі УСРР та ЦК ЛКСМУ утворено Центральну дослідну дитячу екскурсійну станцію (ЦДДЕС), яка зобов’язана, починаючи з 1931 року, організовувати й керувати всією дитячою екскурсійно-туристичною справою в Україні, розподіляти фонд пільгових квитків для тих груп, які будуть здійснювати екскурсії за планом, затвердженим ЦДДЕС. Були започатковані й всесоюзні дитячі експедиції:

³⁶Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі / І. Т. Прус. – К.: Рад. школа, 1984. – С.7.

³⁷Крупська Н.К. Завдання школи I ступеня / Н.К. Крупська// Педагогічні твори: У 10-ти т. – К., 1964. – Т.4. – С.31-34.

³⁸Шацький С.Т. Школа и строительство жизни: избран. пед. соч. / С.Т. Шацкий. – М., 1958. – С. 279-280.

- 1930 р. – Всесоюзна дитяча екскурсія по Криму, в Україні – за маршрутом Харків-Москва-Нижній – Новгород-Сталінград-Харків;
- 1932-1934 рр. – 4 всесоюзні дитячі експедиції: по Казахстану – на верблюдах; Північному Кавказу – на тачанках і конях верхи; по Волзі – на човнах; по Алтаю (за завданням Мічуріна) – пішки. Вони сприяли знайомству з природою, історією, культурою, цікавим зустрічам, створенню гербаріїв, збору спогадів.

Після Великої Вітчизняної війни за ініціативою московського піонерського загону імені Миклухо-Маклая почалася організація походів по рідному краю, в яких взяли участь близько 1 млн. школярів. Учні проходили по місцях бойової слави, зустрічалися з героями, учасниками і свідками військових дій, робили записи. 1948 року ширився рух під девізом „Прикрасимо Батьківщину садами”. А юні геологи шукали корисні копалини, будівельні матеріали для відбудови зруйнованих сіл і міст, підприємств.

У 50-і роки започаткована досить ефективна форма шкільного краєзнавчого руху – Всесоюзні експедиції піонерів і школярів, якими керували ЦК комсомолу та Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція.

У 60-х роках започаткований рух червоних слідопитів. Приміром, перший загін червоних слідопитів на Хмельниччині виник 1964 року напередодні 20-річчя Перемоги у Красилівській середній школі №1 і налічував 25 осіб. А 1971-1972 навчального року в школах Вінницької області вже діяло 3600 експедиційних загонів. Вони встановлювали імена загиблих визволителів, розшукували їх родичів, упорядковували могили, пам'ятники. Слідопити с. Михайлівське Шаргородського району отримали за це Подяку Міністерства оборони СРСР.

У 1966-1967 н.р. краєзнавчі теми були включені до програм з історії СРСР у VII-X класах. Розроблялися методичні посібники на допомогу учителям.³⁹

1971 року курс історичного краєзнавства був введений і на історичних факультетах педінститутів.

1972 року започаткована всесоюзна експедиція „Моя Батьківщина - СРСР”.

Великий поштовх шкільному краєзнавству дала більш як десятирічна робота над історією міст і сіл Української РСР, що припала на 1962-1974 рр. Учителі були залучені до збору матеріалів, підготовки довідок про села – центри сільрад, нарисів про райцентри і великі села, селища, їм допомагали учні. У міру того, як накопичувалися матеріали, з'являлися перші шкільні музеї. Маківський музей історії села в Дунаєвецькому районі Хмельницької області був створений 1971 року в школі саме учителями, що брали участь у зборі матеріалів до тому „Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”, та учнями – членами гуртка „Юний історик”.

³⁹ Винокур І.С. Методичні вказівки для вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (7 клас) / І.С. Винокур, Б.М. Кушнір, О.Д. Степанко. – Хмельницький, 1966. – 10 с.; Коваленко Л.А. Методичні вказівки для студентів та вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (8 клас) / Л.А. Коваленко, Б.М. Кушнір, О.Д. Степанко. - Хмельницький, 1967. – 12 с.

1980 р. Міністерство народної освіти СРСР і Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція ввели в дію положення про наступний етап (1980-83) всесоюзної туристсько-краєзнавчої експедиції піонерів і школярів „Моя Батьківщина - СРСР”.

Отже, краєзнавство супроводжувало процес навчання з давніх-давен. У XIX ст. відомі педагоги, зокрема – К.Д. Ушинський, теоретично обґрунтовували роль і значення краєзнавчих знань у процесі навчання і виховання, зміст, форми і методи шкільного краєзнавства. Ширшого розмаху набуло воно в радянські часи, але слугувало формуванню радянського патріотизму, відданості ідеалам однієї партії.

2.2. Шкільний краєзнавчий рух у незалежній Україні

Доба незалежності України створила передумови й надала шкільному краєзнавству нового імпульсу. Певним стимулом шкільного краєзнавчого пошуку стало утворення 27 березня 1990 року Всеукраїнської спілки краєзнавців на чолі з академіком Національної академії наук України Петром Тимофійовичем Троньком, важливі всеукраїнські акції з підготовки і видання Книг пам'яті, Книг скорботи, томів «Реабілітовані історією», «Зводу пам'яток історії і культури».

Велику роль в організації учнівського краєзнавчого пошуку відіграють рухи, експедиції, акції і конкурси, запроваджені МОН України, Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді, Всеукраїнською спілкою краєзнавців. 1990 року стартував рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу „Моя земля – земля моїх батьків”. У рамках цього руху поетапно проходили всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція „Краса і біль України”, історико-географічна експедиція „Сто чудес України”, „Мікротопоніми України”, акція – „Пам'ять” до 55-річчя визволення України та 55-річчя Перемоги (1998-2000), ряд конкурсів, акцій, експедицій регіонального значення, зокрема - „Бойовий орден, медаль у твоєму домі” (1998, Дунаївці), хмельницька обласна туристсько-краєзнавча експедиція „Легенди рідного краю”, матеріали якої ввійшли до спеціального збірника.⁴⁰ За матеріалами історико-географічної експедиції „Мікротопоніми України” на Хмельниччині видано методичний посібник „Топоніми рідного краю”.⁴¹ 2006 року взяла старт історико-географічна експедиція „Історія міст і сіл України” як важлива форма прилучення учителів та учнів до збору місцевих матеріалів, їх участі в підготовці історії населених пунктів України в новій редакції. 2009 року започаткована міжгалузева програма «Пізнай свою країну».

Відчутний поштовх розвитку шкільного музейного краєзнавства дали „Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України” (наказ Міносвіти України від 20

⁴⁰ Легенди Подільського краю: м-ли обл. тур.-краєзн. експед / упоряд.: З.О. Діденко, В.П. Малиновський, С.В. Шевчук; ХОЦТК; Хм. міське тов. укр. мови ім. Т. Шевченка „Просвіта”. - Хмельницький, 2001. – 125с.

⁴¹ Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посібн. / В.С. Прокопчук. - Хмельницький, 1999. – 95 с.

травня 1997 р. №151) на виконання Закону України „Про музеї та музейну справу” від 29 червня 1995р., реєстрація і перереєстрація шкільних музеїв відповідно до „Положення про відомчу реєстрацію та перереєстрацію музеїв при закладах освіти системи Міністерства освіти України” (1997), огляди музеїв при навчальних закладах системи МОН України, які забезпечили виявлення, упорядкування і взяття на облік 2004 року 2522 музеїв.

В Україні діє Мала академія наук, проводяться конкурси учнівських науково-дослідних робіт, предметні олімпіади, учнівські конференції, що також стимулює шкільне краєзнавство.

Організаційними центрами шкільного історичного краєзнавства виступають Український державний центр туризму і краєзнавства (УДЦТК) учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, обласні Центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, міські, районні Станції туризму і краєзнавства, відповідні підрозділи Центрив (Будинків) творчості школярів.

Основними напрямками роботи УДЦТК є нормативно-методичне забезпечення шкільного туристсько-краєзнавчого руху, організація учнівської туристичної діяльності, розгортання краєзнавчого пошуку. Ця робота здебільшого здійснюється через систему дитячих туристсько-краєзнавчих гуртків. На 1 січня 2010 року в туристсько-краєзнавчих гуртках позашкільних навчальних закладів усіх типів в Україні навчалось 110,3 тис. учнів - 2,54 відсотка від їх загальної кількості.

Спортивний туризм реалізується через систему туристсько-спортивних гуртків, які працюють за програмами «Юні туристи», «Пішохідний туризм», «Спортивний туризм», «Спортивне орієнтування», організацію змагань з пішохідного туризму, спортивного орієнтування, комплексних змагань, конкурсів, проведення тижнів туризму, туристсько-спортивних зльотів, масових сходжень до вершин Карпат, походів по рідному краю, категорійних походів, туристсько-краєзнавчих подорожей тощо.

Поширеними є гуртки з історичного краєзнавства, народознавства, народних ремесел, декоративно-ужиткового мистецтва, гуртки, що працюють за напрямками руху «Моя земля – земля моїх батьків». Саме УДЦТК є ініціатором і організатором цих заходів, готує проекти положень, методичні рекомендації, координує їх проведення, акумулює й аналізує підсумкові дані, відзначає переможців, з метою підготовки актуальних нормативно-методичних матеріалів організовує всеукраїнські конкурси на кращу науково-методичну розробку з питань позашкільної освіти.

У мережу позашкільних навчальних закладів туристсько-краєзнавчого профілю в Україні входять обласні центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, міські, районні станції юних туристів: 2000 року їх працювало 90, 2004 – 99, на 1 січня 2010 року – 104. Найбільша кількість таких закладів функціонує в Дніпропетровській та Хмельницькій областях.

Хмельницький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді почав відлік від нелегкого для суспільства 1947 року і відтоді не раз змінював назву, а отже – акценти в роботі.

1977 року обласна екскурсійно-туристична станція стала обласною станцією юних туристів (облСЮТ), 1992-го – реорганізована в центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (ХОЦТКУМ). У його структурі діють методичний, краєзнавчий, туристсько-спортивний та екскурсійний відділи, працює 33 фахівці. Центр є куратором секцій краєзнавства, історії України, археології, географії і геології Хмельницького територіального відділення МАН України, веде 30 гуртків – близько 500 членів, 12 із них – історичного, географо-краєзнавчого, туристсько-краєзнавчого, етнографічного, літературного профілів, здійснює чималу видавничу працю – протягом 1995-2008 рр. побачило світ 35 книг, брошур, плакатів, координує участь учнівської молоді Хмельниччини в рухах, історико-краєзнавчих експедиціях, її музейну краєзнавчу діяльність.⁴²

У добу незалежності шкільне краєзнавство сприяє поверненню молодого покоління до національного історичного коріння, формуванню патріотів Української незалежної держави. Робота ведеться за актуальними напрямками з урахуванням традиційних та нових форм шкільного краєзнавства.

2.3. Організаційні форми й основні напрями шкільної краєзнавчої роботи

Шкільна краєзнавча робота здійснюється не стихійно, а планомірно й організовано. Традиційно вона ділиться на класну й позакласну. А позакласна в свою чергу – на масову, групову та індивідуальну:

- **масові форми шкільного краєзнавства** – вечори, олімпіади, конференції, усні журнали, вікторини, КВК;
- **групові** - гуртки, товариства, клуби, лекторії, редколегії газет, редакції рукописних збірників, екскурсії, походи, експедиції;
- **індивідуальні** - робота учнів з краєзнавчою літературою, матеріалами архівів, музеїв, бібліотек, листування, збір спогадів, фотографування, підготовка письмових краєзнавчих робіт.

Найбільш поширеною формою організації школярів для спільної краєзнавчої діяльності є **гурток**. Характерні його особливості:

1. Налічує 5-20 гуртківців – дітей одного класу або й різного віку.
2. Має свою структуру і керівництво:
 - обирається староста, секретар;
 - можливий поділ гуртківців по секціях;

⁴² Див. детальн.: 60 незабутніх років: хронологія діяльності і розвитку Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, 1947-2007 рр. / упоряд. Кіретова І.О.; Управління освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації, ХОЦТКУМ. – Хмельницький: ПП Мельник., 2007. – 52 с.: іл.

- може мати назву, зокрема - „Юний краєзнавець”, „Краєзнавець”, „Топонімісти”, „Етнографи”, „Слідопити”, „Юні фольклористи”, „Археологи”;
 - ведеться журнал обліку роботи.
3. Гуртки бувають:
- загальнокраєзнавчі, які охоплюють увесь комплекс краєзнавчих досліджень;
 - по напрямках краєзнавства;
 - тематичні.
4. Гурток не є продовженням класних занять, він лише базується на знаннях, отриманих учнями на уроках.
5. Програма може бути розрахована на – 34 або 68 годин (1 чи 2 тижневі год.).
6. Гурток працює за програмою. Можуть складатися й авторські програми, які підлягають експертизі й затвердженню на рівні обласних управлінь освіти і науки.

Програма гуртка „Юний фольклорист”, скажімо, включає такі теми і форми роботи:

- фольклор як історичне джерело;
 - особливості фольклору Поділля;
 - пісня – душа народу;
 - класифікація і види народних пісень: обрядові, побутові, соціально-економічні, чумацькі, історичні;
 - похід „До джерел народної мудрості”;
 - літня експедиція „У пошуках пісенних скарбів”;
 - зустріч з носіями пісенної народної творчості;
 - ігрові форми – аукціони, ярмарки пісень, приказок, легенд, переказів;
 - легенди нашого краю;
 - підсумкове літературно-мистецьке свято „Пісня – душа народу”.
7. Робота в гуртку проводиться в двох напрямках:
- теоретичному – бесіди, лекції, доповіді, конференції, вікторини, самостійна робота;
 - практичному – екскурсії, походи, експедиції, практикуми в музеях, архівах, бібліотеках, випуск газет, створення рукописних збірників, краєзнавчих альбомів, кутків, музейних експозицій, статей, інформації для засобів масової інформації та ін.
8. Основним методом роботи гуртка є самостійна робота учнів. Керівнику важливо визначити секціям, кожному учневі конкретне дослідницьке завдання:
- листування з учасником події, збір спогадів, опитування;

- вивчення конкретних питань в архіві, бібліотеці, музеї, під час екскурсій до історичних місць;
- фотографування тощо.

Учні при цьому отримують навички роботи з архівними, бібліотечними матеріалами, складання опитувальників, проведення бесід, запису спогадів, роботи з каталогами, бібліографічними покажчиками, довідковою літературою, підготовки повідомлень, рефератів і т.п.

9. Закінчується навчальний цикл краєзнавчою експедицією, підсумковим краєзнавчим вечором, конференцією, усним журналом чи іншою формою звіту.
10. Вибір тематики залежить від інтересу дітей, курсу, що вивчається, завдань, які вирішує колектив (створення музею, підготовка експедиції, науково-дослідних робіт, виставок, ювілеїв тощо).

Первинною формою шкільних краєзнавчих товариств, гуртків, їх складовою частиною є **секція**. Вона:

- налічує 3 і більше осіб;
- працює за певним напрямом, конкретними завданнями;
- її роботу очолює керівник, може обиратися і секретар;
- кожен член секції виконує завдання, яке витікає з напряму, плану роботи;
- секція звітує на засіданнях гуртка у вигляді повідомлень, доповідей, виставок, презентації альбомів, відеофільмів, організації зустрічей з відшуканим героєм, учасником подій тощо.

Вищою формою організації шкільного краєзнавчого руху є **товариство**, яке об'єднує 40-60 краєзнавців. До його складу входять як окремі члени, так і гуртки:

- воно може ділитися на 3-5 секцій (природознавчу, історичну, літературного краєзнавства, археологічну, географічну, топонімічну);
- обирає раду (правління) в складі голови, заступника, секретаря, керівників гуртків, секцій, редактора газети, консультантів, для оперативного керівництва створює президію – голова, заступник, секретар, свою роботу планує;
- товариство може обирати дійсних і почесних членів з числа консультантів, наставників – учених;
- товариство має статут, девіз та інші атрибути;
- види роботи – теоретичні і практичні.

Краєзнавча робота може вилитись і в інших формах, зокрема – діяльності краєзнавчих клубів, рад, пошукових штабів, експедиційних загонів.

До реорганізації Всеукраїнської спілки краєзнавців у творчу професійну краєзнавчу організацію – Національну спілку краєзнавців України в багатьох навчальних закладах діяли первинні осередки ВСК. Було б правильно, якби вони, зазнавши організаційної трансформації, зберегли свій дослідницький потенціал, знайшли контакти з обласними, районними, міськими організаціями НСКУ і в формі кореспондентських груп, пошукових загонів чи інших сприяли вирішенню її завдань. Та й правлінням НСКУ, її регіональним організаціям дбати про шкільні, вузівські осередки як про свій кадровий резерв, спрямовувати їх роботу. Власне, до цього закликав 28 жовтня 2008 року свої структурні підрозділи і IV з'їзд НСКУ, передбачивши 2-м пунктом постанови «створення краєзнавчих гуртків, секцій, клубів для дослідників, які ще не мають великого творчого набутку, але вже працюють в царині краєзнавчого пошуку, задля належної підготовки їх, особливо молоді, до подальшого вступу до Спілки».⁴³

У школах можуть функціонувати окремі гуртки або й відділення (2-3 гуртки одного профілю) районної Станції юних туристів-краєзнавців, Станції юних натуралістів, районного (міського) будинку творчості школярів. Із такого розмаїття організаційних форм учитель вибирає ті, які найбільш характерні для певного закладу, колективу і в його навчально-виховній практиці дають відчутний результат.

IV з'їзд НСКУ наголосив, що краєзнавча шкільна робота різностороння й актуальна. Повернення історичної пам'яті з метою формування національної самосвідомості, патріотизму вимагає реконструкції історичного минулого в усьому комплексі – вивчення історія, економіки, культури, побуту рідного краю. Звідси випливає різноплановість, багатоаспектність краєзнавчої роботи. Найбільш актуальні в наш час такі її напрями:

- участь у русі „Моя земля – земля моїх батьків”, всеукраїнських та регіональних експедиціях, підготовка конкурсних робіт;
- збір матеріалів про козацькі часи, національно-визвольні змагання 1917-1920 рр., участь у них краян, про колективізацію, голодомор 1932-1933 рр., голод 1921, 1946-1947 рр., репресії в своєму населеному пункті, подвиг земляків на фронтах і в тилу в роки Великої Вітчизняної війни, про оstarбайтерів, діяльність ОУН-УПА в регіоні, факти колабораціонізму, успіхи й провали партійно-комсомольського підпілля тощо;
- вивчення родоводу;
- пам'яткознавчий напрям, допомога редколегіям „Зводу пам'яток історії і культури”, здійснення шефства над окремими пам'ятками природи, історії;
- збір фольклору, колядок, гаївок, щедрівок, зразків пісенної творчості, опис обрядів, свят;
- збір матеріалів і підготовка довідок, нарисів з історії своїх населених пунктів;
- поповнення експозицій шкільних музеїв, організація виставок, кутків;

⁴³ IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року): матер. та док. – Кам'янець-Подільський: Заволейко Д.Г., 2009. – С. 100.

- ведення літопису основних подій населеного пункту.

Питання для самоконтролю:

1. Чому елементи краєзнавства використовувалися в системі навчання і виховання ще в Київській Русі?
2. Назвіть відомих теоретиків шкільного краєзнавства, їх внесок у розробку його теоретичних і методичних засад.
3. Які форми шкільного краєзнавства з'явилися в радянські часи?
4. У чому відмінність між краєзнавчим гуртком, секцією, товариством?
5. За якими напрямками ви б організовували краєзнавчу роботу в сучасній школі?

Рекомендована література:

1. Матюшин Г.Н. Историческое краеведение / Г.Н. Матюшин. – М.: Просвещение, 1987. – С.37, 42-46.
2. Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі / І.Т. Прус. – К.: Радянська школа, 1984. – С.4-15.
3. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа, 1995. – С.9-21.
4. Збірник положень про всеукраїнські та обласні конкурси, огляди, експедиції, акції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – С.4-19.
5. IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року): матер. та док. / Нац. Спілка краєзн. України; [упорядн.: В. Дмитрук, Р. Маньківська, І. Савченко, А. Ситник; редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін.]– Кам'янець-Подільський: Заволейко Д.Г., 2009. – С. 40-41, 63, 72-75, 100.

Тема 3. ВСЕУКРАЇНСЬКІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ РУХИ, ЕКСПЕДИЦІЇ ЯК ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА

3.1. Рух учнівської молоді України за збереження традицій, звичаїв, обрядів народу „Моя земля – земля моїх батьків”

Як уже зазначалося, рухи, експедиції, походи, екскурсії загальнодержавного масштабу були започатковані ще в 20-30-і роки минулого століття. Координатором цієї роботи було створене радянською владою 1918 року Центральне бюро шкільних екскурсій, згодом, 1932 року, – Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція (ЦДЕС).

Пригадаймо: 1930 року відбулася Всесоюзна дитяча екскурсія по Криму та Всеукраїнська екскурсія учнів за маршрутом Харків-Москва-Нижній-Новгород-Сталінград-Харків, а 1932-1934 рр. чотири Всесоюзних дитячих експедиції були спрямовані по Казахстану, Кавказу, Волзі та Алтаю. У післявоєнні роки ЦК ВЛКСМ підтримав ініціативу московського піонерського загону імені Миклухо-Маклая й організував походи школярів по рідному краю, по місцях боїв. 1956 року туристсько-краєзнавчий рух переріс у Всесоюзні експедиції під керівництвом ЦК ВЛКСМ та Центральної ДЕТС. Вони присвячувалися ювілеям В.І. Леніна (1958-1966), 1961-1962 рр.- 40-річчю Всесоюзної піонерської організації, 1963-1964 рр. – 40-річчю присвоєння комсомольській і піонерській організаціям імені В.І. Леніна. 1972 року започатковано Всесоюзну експедицію піонерів і школярів „Моя Батьківщина - СРСР”. 1980 року проходив черговий етап (1980-1983) цієї експедиції.

Всі ці експедиції, походи, огляди хоч і були ідеологічно перевантаженими, все ж активізували шкільний туристсько-краєзнавчий рух, надавали йому організованості.

Українська незалежність внесла суттєві зміни як у зміст, так і в організацію шкільного краєзнавства. Декларація про державний суверенітет від 16 липня 1990 року, Концепція патріотичного виховання, народознавства та естетичного розвитку, Національна доктрина розвитку освіти України, затверджена Указом Президента України 17 квітня 2002 року, поставили вимогу активізувати діяльність педагогічних та учнівських колективів щодо оновлення змісту, форм і методів роботи з відродження в учнівському середовищі народних традицій, звичаїв, обрядів, привернули увагу до історичних коренів, минулого краю, населеного пункту, свого роду, до етнографічних, мовних, природних особливостей територій, поставили завдання формувати любов до рідного краю, до української землі, почуття гордості, українського патріотизму, готовності трудитися на благо своєї Вітчизни, свого народу.

1 вересня 1990 року, ще до проголошення незалежності України, уроком „Моя земля – земля моїх батьків” був започаткований рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу під однойменною назвою. Його організаторами виступили Міністерство народної освіти УРСР, Спілка письменників, Спілка композиторів, Український фонд культури, Всеукраїнська спілка краєзнавців.

Основна мета руху зафіксована, по суті, у його назві і полягає у вихованні учнівської молоді на традиціях, звичаях, фольклорних джерелах свого народу, рідного краю, національної культури як української, так і інших народів, що проживають в Україні.

Головне завдання – залучення учнівських колективів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, позашкільних установ до виконання програм руху, створення сприятливих умов для творчого розвитку особистості, реалізації її здібностей, збагачення світогляду, формування самосвідомості.

Програма руху передбачала комплекс дій, спрямований на вивчення рідної мови, історії свого краю, пам'яток культури та природи, коріння свого роду, пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, заклинань, регіонального національного одягу, а також орієнтовні напрямки діяльності:

1. „Мій край – моя історія жива”.
2. „Рідна мова – пісня солов'їна”.
3. „Ой роде наш красний...”
4. „Струни серця”.
5. „Кришталеві джерела”.

Рідна мова – пісня солов'їна

Рідна мова є засобом спілкування, єднання народу, пізнання дійсності, виявом багатогранності та невичерпної мудрості народної. Програмою передбачено вивчення діалектів свого краю, створення рукописних етнографічних словників, організацію та проведення експедицій „До глибини віків”, змістом яких стане пошук старовинних книг, писань, легенд, притч, повернення забутих імен, підготовка і видання „Книг пам'яті”, створення серій видань „Казки мого села”, „Приказки, прислів'я, загадки, ворожіння, закликання мого краю” тощо. Зібрані матеріали можуть стати основою експозицій, пересувних виставок „Моя мова – мова материнства”, проведення свята рідної мови, різних конкурсів, змагань, конференцій, які виявлятимуть кращі учнівські колективи, окремих талановитих учнів – знавців рідної мови, вивчення творчості майстрів українського слова, розробку туристсько-краєзнавчих маршрутів, пов'язаних з життям і діяльністю видатних письменників-земляків, створення шкільних літературних музеїв та експозицій.

Мій край – моя історія жива

«Ми родом з України» – під таким девізом організовується глибоке вивчення й осмислення історії України, різних національних угруповань, що проживають в Україні, шляхом проведення експедицій, походів „Козацькими стежками”, „Тарасовими шляхами”, „Від Путивля до Карпат з партизанським з'єднанням С.А. Ковпака” тощо, дослідження нерозкритих сторінок історії України, пов'язаних зі сталінськими репресіями, голодомором 1932-1933 років, пошук свідків цих подій.

Пошук допомагає відновити імена героїв визвольного руху, Великої Вітчизняної війни, героїв трудової слави, сприяє пошануванню ветеранів війни і праці, прояву милосердя до хворих та престарілих людей, взяттю під опіку могил загиблих у парках, скверах, на кладовищах.

Важливо спрямувати діяльність учнівської молоді на вивчення традицій національної пісенної культури, народної архітектури, національного побуту й одягу, речей домашнього вжитку, народних ремесел, природи рідного краю, історії землеробства, на відтворення природних багатств, озеленення територій.

Важливо глибоко пізнати обряди, звичаї, традиції національностей, які проживають поруч, підтримувати зв'язки з ними, проводити спільні свята, фестивалі, обмін фольклорними колективами, пересувними виставками дитячої та народної творчості.

За наслідками краєзнавчої роботи можуть бути створені краєзнавчі музеї, кімнати, світлиці, окремі експозиції, музеї національного одягу, українського рушника, побутово-етнографічні музеї та ін.

Роде наш красний, роде наш прекрасний

Цей напрям діяльності передбачає вивчення свого роду по батьківській та материнській лініях, його місця у долі України, подвижницької діяльності дідів та прадідів, традицій і звичаїв своєї родини з метою їх примноження.

Батьківські розповіді, бесіди з матір'ю можуть дати чимало для пізнання свого роду, історії краю, Вітчизни. Традиційними стають свята в родинному колі, у колі друзів „І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю”, „Ой роде наш красний, роде наш прекрасний”, „Тому роду не буде переводу, в якому браття милують згоду”, „Козацькому роду нема переводу”, сімейні свята „Із бабусиної скриньки”, „Кольори мого роду”, „І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі”.

Культ Матері і Батька, Бабусі і Дідуся, культ Роду – це культ Народу. Створення музеїв Матері можуть стати засобом пошанування громадянських, моральних, трудових якостей жінки-матері.

Струни серця

Кожне село, місто, регіон України багатий народними талантами, народною творчістю, тільки йому притаманними художніми ремеслами, пісенними та поетичними перлинами, традиційними святами та обрядами.

Цей напрям передбачає залучення народних умільців, майстрів до роботи з дітьми, відродження через гуртки, студії і майстерні народних промислів, ремесел, організацію на їх базі павільйонів для продажу національних іграшок, сувенірів, виробів декоративно-прикладного мистецтва, створення фольклорних дитячих, юнацьких та сімейних колективів, проведення в

школі, селі, регіоні фольклорних свят, збір старовинних пісень, легенд та інших зразків пісенного, поетичного фольклору.

Організаційними структурами напряму є Мала академія народних мистецтв, клуби фольклористів, гуртки народної іграшки, декоративно-прикладної творчості, ансамблі народної творчості, народної пісні і танцю, оркестри та ансамблі народних інструментів, характерних для регіону, регіональні виставки, конкурси „Твої таланти, Україно”.

Зібраний матеріал може ввійти до альманахів „Сійся, родися...” (шедрівки, колядки), „Ой на Івана та на Купала”, „Калиновий цвіт” (веснянки, гаївки). Інструментальна музика, легенди, вірування та інші зразки творчості доцільно зафіксувати з допомогою аудіо-відеозаписів.

Кришталеві джерела

Народна мудрість – невичерпне багатство. Необхідно відшукувати старожилів, які пам’ятають народні думи, звичаї, прикмети, приказки та прислів’я, пов’язані з прогнозуванням погоди, змінами в природі, поведінкою людей.

Напряму передбачає вивчення історії виникнення обрядів і свят кожної пори року, колядок, щедрівок, зажинків і обжиників, свята першої борони, Івана Купала, русальських, Петричівських вірувань, ворожін, секретів народної медицини, фіксування легенд та приказок про цілющі якості лікарських рослин, рецептів народної медицини, вивчення народної кулінарії, рецептів приготування їжі, випікання хліба тощо.

Організаційне керівництво рухом „Моя земля – земля моїх батьків” здійснює Рада при Міністерстві освіти і науки України, до складу якої входять представники НСКУ, спілок письменників, композиторів України, Українського фонду культури, інших творчих спілок, товариств, провідні фольклористи, мистецтвознавці та мовознавці, історики, краєзнавці, керівники шкіл, позашкільних установ, вчителі, майстри народного мистецтва та ін.

На місцях організацію руху здійснюють обласні, районні (міські) ради, що створюються на базі позашкільних установ, у центрах дитячої та юнацької творчості. У загальноосвітніх школах, професійних ліцеях, створюються штаби, що об’єднують і координують діяльність різноманітних об’єднань, клубів, студій, художніх майстерень та павільйонів, музеїв, виконавських колективів, творчих груп за інтересами, що працюють за певними напрямками руху.

Рух „Моя земля – земля моїх батьків” реалізується й поглиблюється за рахунок інших як всеукраїнських, так і регіональних експедицій, конкурсів, акцій, зльотів. Програма допускає введення й інших напрямів, відповідних специфіці краю, району, міста, села, школи.

1995 року стартувала історико-географічна експедиція учнівської молоді «Мікротопоніми України», в результаті якої школярі встановили, локалізували на місцевості з допомогою картосхем тисячі мікротопонімів – назв малих географічних об’єктів на території свого села,

селища, міста, підготували топонімічні словники, низку конкурсних робіт, власне, встановлювали історію населених пунктів, зафіксовану в топонімічних назвах.⁴⁴

Серед завершених – акція «Збережемо пам'ять про подвиг», присвячена 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років. Тільки на обласний конкурс акції до м. Хмельницького надійшло близько 250 робіт, кращі з яких надруковані у збірнику.⁴⁵

2007 року Міністерство освіти і науки, Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українське географічне товариство завершили Всеукраїнську історико-географічну експедицію учнівської молоді «Сто чудес України», започатковану ще 1 червня 1998 року. Вона посилила пошук, дослідження і збереження пам'яток матеріальної культури, природніх багатств кожного регіону. Адже в кожній країні, у тому числі в Україні, є і восьме, і соте, і тисячне «Чудо світу» - безліч визначних пам'яток. Експедиція розвивалася по двох напрямках – «Диво рукотворне» і «Чарівний світ природи» і щорічно давала журі всеукраїнського етапу конкурсу близько 120 робіт. У них описані найрізноманітніші пам'ятки кожної області. Спільними зусиллями дітей, педагогів, науковців встановлено 99 найцінніших об'єктів, визнаних чудом України. А на підсумковому зборі краєзнавчого активу у Центральному таборі учнівського туристського активу України в с. Осій Іршавського району на Закарпатті діти вирішили сотим чудом вважати саму Україну.⁴⁶

2009 року підведено підсумки довгострокової Всеукраїнської туристсько-краєзнавчої експедиції „Краса і біль України”. Вона започаткована 1992 року в рамках руху учнівської молоді України „Моя земля – земля моїх батьків” і була розрахована на збереження та відродження історії і культури, природи України, виховання національної самосвідомості, духовне збагачення особистості. Основна мета експедиції — виховання в учнівській молоді засобами туризму і краєзнавства дбайливого ставлення до природи рідного краю, духовних надбань представників усіх національностей України, розширення та поглиблення знань учасників експедиції з історії, народознавства, літератури, природничих дисциплін. Вона передбачала:

- широке залучення учнівської молоді до туристсько-краєзнавчої, пошукової та дослідницької роботи;
- виявлення та вивчення кращого досвіду цієї діяльності, його поширення;
- допомогу педагогам у набутті додаткових знань про рідний край для використання на уроках і в позакласній роботі з метою навчання і виховання дітей, кращого засвоєння ними основних та додаткових програм;
- привернення уваги установ та закладів освіти, державних, громадських, інших організацій до туристсько-краєзнавчої роботи дітей і підлітків.

⁴⁴ Див.: Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посібн./ Прокопчук В.С.- К.:Рідний край,1999.-95с.

⁴⁵ Збережемо пам'ять про подвиг: спогади земляків-учасників Великої Вітчизняної війни у записах їх онуків і правнуків: темат. зб. / упорядн.: С.В. Шевчук, В.П. Малиновський. – Хмельницький: Вид-во С.Пантюка, 2004. – 140 с.

⁴⁶ IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України... - С. 73.

Вона проводилася на території України та за її межами за напрямками “Мальовнича Україна”, “Скривджена земля”, “Свята спадщина”, “З попелу забуття”. І вже на старті виявила високу активність учасників експедиції — тільки 2003 р. на заключний тур до Українського державного центру туризму і краєзнавства Міністерства освіти і науки України надійшло 105 кращих робіт, найбільше — з Рівненської, Черкаської, Хмельницької областей.⁴⁷

Про високу зацікавленість учасників експедиції в реалізації її програмних завдань свідчить і те, що навіть на заключний етап (березень 2009 року) надійшло 107 робіт з Автономної республіки Крим, 24 областей та міст Києва та Севастополя. Найбільше – 6 конкурсних робіт надійшло з Дніпропетровської та Чернівецької областей, по 5 – з АР Крим, Житомирської, Київської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької і Черкаської областей. Найвищу оцінку журі отримали роботи гуртківців Калуської філії Івано-Франківського центру туризму і краєзнавства учнівської молоді “Чарівний світ падаючої води” (керівник П’єх О.І.), учнів Сумської ЗОШ І-ІІІ ст. №22 “Проблеми побутових відходів у місті Суми” (кер. Мільченко С.В.), експедиційного загону Зразкового музею “Історія школи” колегіуму №11 м. Чернігова, присвячена історії духових оркестрів м. Чернігова, пошукового загону Зразкового музею “Доблесть і слава Чернігівщини” міської ЗОШ І-ІІ ст. №29 “Окупація Чернігова” (кер. Балан М.М.), робота учнів 9 класу спеціалізованої школи І-ІІІ ст. №41 Юлії Бабчук і Дениса Короля “Рукотворний” зсув по вул. Гагаріна, 23 в м. Чернівці” (кер. Мадей Г.В.). За рейтинговим оцінюванням 1 місце зайняли учасники експедиції Чернівецької області, 2 – Автономної республіки Крим, 3 – Сумської області.

По завершенні цієї був даний старт новій довгостроковій туристсько-краєзнавчій експедиції “Пізнай свою країну”.

2009-2010 рр. за ініціативи Міністерства освіти і науки України, Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді спільно з радою Організації ветеранів України, Національною спілкою краєзнавців України, Національним музеєм Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. проводилася Всеукраїнська краєзнавча акція учнівської та студентської молоді “Шляхами подвигу і слави”, присвячена 65-й річниці визволення України від нацистських загарбників і в 65-й річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні. Акція ставила мету активізувати патріотичне виховання підростаючого покоління на прикладах героїзму борців з нацизмом. Основні завдання акції:

- увічнення бойових подвигів захисників Вітчизни та вшанування людей, які працювали в тилу в роки боротьби з нацизмом;
- сприяння подальшому розвитку краєзнавчого руху серед учнівської та студентської молоді, пошуково-дослідницької роботи;

⁴⁷Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту/В.С.Прокопчук. – Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – С.395.

- вивчення героїчних і трагічних подій Другої світової війни з позиції об'єктивності та історичної правди;
- поглиблення знань учнів з історії рідного краю;
- привернення уваги державних, наукових установ, навчальних закладів і громадських організацій до збереження історичної пам'яті народу, вирішення життєвих проблем ветеранів та учасників війни;
- удосконалення дослідницької та просвітницької роботи музеїв навчальних закладів системи Міністерства освіти і науки України;
- виявлення, вивчення та пропаганду кращого досвіду краєзнавчої діяльності навчальних закладів і музеїв історичного профілю при них;
- сприяння підвищенню ролі родинного виховання, поглибленню духовної єдності поколінь.

В наслідок двох етапів акції (I — лютий-листопад 2009 р.; II — листопад 2009 — травень 2010 рр.) здійснено визначені завдання, проведено огляд музеїв історичного профілю навчальних закладів системи Міністерства освіти і науки України. За підсумками, підведеними до Дня Перемоги кращі учасники акції були відзначені грамотами, дипломами, цінними призами, туристськими путівками.

У травні 2010 року фінішувала Всеукраїнська історико-етнографічна експедиція учнівської-студентської молоді “Україна вишивана”, яка поглибила і розвинула рух “Моя земля — земля моїх батьків” за напрямом “Струни серця”. Її проводили Міністерство освіти і науки України, Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, Національна спілка краєзнавців України з метою активізації туристсько-краєзнавчої роботи, розширення напрямів краєзнавчих досліджень та підтримки юних краєзнавців, що збирають, досліджують, зберігають та примножують традиції мистецтва української вишивки. Експедиція розпочалася 1 січня 2007 року і на завершальному етапі підсумована краєзнавчою конференцією з участю переможців експедиції, їх відзначенням.

Отже, проведені історико-краєзнавчі, історико-географічні, історико-етнографічні експедиції, різні акції суттєво розвинули і поглибили рух “Моя земля — земля моїх батьків”, стали для кількох поколінь учнів та студентів засобом пізнання рідного краю, своєї Батьківщини, школою патріотичного виховання.

3.2. Історико-географічна експедиція „Історія міст і сіл України”

Ще напередодні проголошення незалежності України виразно постала потреба в перевиданні створеної в 60-70-і роки минулого століття 26 - томної „Історії міст і сіл Української РСР”. Залишаючись невичерпним історичним джерелом, вершиною краєзнавчого руху радянських

часів, видатним подвигом 100-тисячного колективу авторів, багатотомник має низки недоліків - „родимих плям” своєї доби.

Ідеологічні застороги не дали можливості зафіксувати в цій фундаментальній праці альтернативних поглядів на Київську Русь, козацьку добу, національно-визвольні змагання 1917-1920 рр. „За кадром” залишилися негативні явища, що мали місце під час колективізації, замовчувались голодомор, репресії, атеїстична агресивність режиму. Однобоко висвітлені й події Другої світової війни. Не залучений до обігу цілий ряд архівних джерел, праць українських істориків із західної діаспори. Є потреба продовжити історію населених пунктів у часовому вимірі й провести через 70-80 роки минулого століття – час гальмування, застою, 90-і ХХ-го – початок ХХІ ст. – перехідний період в історії незалежної України. Навіть колишній голова Головної редакційної колегії „Історії міст і сіл Української РСР”, нині голова Національної спілки краєзнавців України академік Національної академії наук України П.Т. Тронько визначає „найпріоритетнішим, найголовнішим завданням нашої творчої роботи виконання президентського розпорядження („Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України”, 2001 р. – В.П.) про підготовку на основі досягнень сучасної української історичної науки багатотомного енциклопедичного видання „Історія міст і сіл України”.⁴⁸

На з’їздах, пленумах Всеукраїнської спілки краєзнавців, всеукраїнських конференціях, і в першу чергу на спеціальній Х-ій, що відбулася 2001 року в Донецьку, регіональних науково-краєзнавчих конференціях 2002 року у Вінниці та Коростені на Житомирщині, 2004-го – у Кам’янці-Подільському та інших виробляється концепція видання, його методологічні засади, програма практичних дій.

Паралельно з цим на місцях відбувається апробація принципів і методів нового літопису населених пунктів України. У Теофіполі, на Хмельниччині, ще 1993 року побачив світ окремий том нарисів історії 55 населених пунктів району.⁴⁹ Поглиблюючи зроблене, теофіпольські краєзнавці на чолі з членом правління ВСК, почесним професором Кам’янець-Подільського державного університету Іваном Архиповичем Стасюком 2003 року розпочали випуск 12-томної „Історії Теофіпольщини” в документах та матеріалах.⁵⁰ 20 січня 2005 року Хмельницька обласна рада, облдержадміністрація, Держархів Хмельницької області урочисто презентували перші томи історії місцевих громад Білогірського, Віньковецького, Деражнянського, Ярмолинецького районів з серії книг „Місцеве самоврядування Хмельниччини”, видані за ініціативи й організаційно-методичного керівництва директора архіву, кандидата історичних наук П.Я. Слободянюка. Видаються історико-краєзнавчі дослідження, монографії, нариси з історії населених пунктів у кожній області України.

⁴⁸ III з’їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29-30 жовтня 2003 року): матер. і док. – К.: Видавн. центр „Академія”, 2004. – С.41.

⁴⁹ Стасюк І.А. Теофіпольщина: сторінки історії міст і сіл району / І.А. Стасюк. – Л.: Каменяр, 1993. – 380 с.: іл.

⁵⁰ Історія Теофіпольщини: нарис та зб. док. ЦДІАУ м. Київ. – Хмельницький: Поділля, 2003. – Т.1. Давні акти. – 576 с.

12 червня 2009 року в конференц-залі Київського національного університету ім. Тараса Шевченка відбулася перша всеукраїнська нарада з підготовки історії міст і сіл України за участю голови Національної спілки краєзнавців України академіка НАН України П.Т. Тронька, директора Інститут історії України НАН України академіка НАН України В.А. Смоля, членів правління НСКУ, голів її обласних організацій, представників ряду міністерств і відомств, науковців. Вона не вирішила головного питання – організаційно-фінансового забезпечення кампанії, але, безумовно, дала поштовх до упорядкування джерельного матеріалу, бібліографії, збору матеріалів і підготовки історичних нарисів.

Не залишилися осторонь Міністерство освіти і науки України, його Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, 17 квітня 2006 року разом із Всеукраїнською спілкою краєзнавців та Українським географічним товариством започаткувавши довгострокову історико-географічну експедицію учнів загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних навчальних закладів, студентів ВНЗ, педагогів, учених, краєзнавців під назвою „Історія міст і сіл України”. Вона проводиться з метою виховання в учнівській та студентській молоді любові до рідного краю, шанобливого ставлення до його історії, духовної спадщини, бажання пізнавати і вивчати історико-культурні надбання нашого народу, природне довкілля.

Завданнями експедиції є:

- залучення навчальних закладів, наукових установ, підприємств і організацій, широкого кола учнівської та студентської молоді, громадськості, учених, краєзнавців до участі в дослідженні історії міст і сіл України;
- набуття учнями та студентами глибоких знань з історії рідного села чи міста, про визначні місця, історичні події та видатних людей свого краю;
- збір та систематизація краєзнавчих матеріалів до нової редакції багатотомної „Історії міст і сіл України”;
- розкриття туристичних та екскурсійних можливостей краю;
- привернення уваги державних установ, громадських організацій, широкого кола громадян до збереження та відродження історико-культурної спадщини народу, пам’яті про зниклі населені пункти України.

Методичне та організаційне забезпечення експедиції на місцях здійснюють: обласні центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, обласні (міські) організації Національної спілки краєзнавців України, Українського географічного товариства. У містах (районах) експедицію очолюють управління, відділи освіти.

Програма експедиції передбачає комплекс дій, спрямованих на глибоке вивчення історії міста чи села в контексті історії рідного краю. Орієнтовні напрями краєзнавчого пошуку:

- назва населеного пункту, її походження;

- географічне місце знаходження;
- виникнення населеного пункту, важливі суспільно-політичні віхи його історії, у тому числі дата і джерела першої писемної згадки;
- формування культурного, просвітницького, культурно-освітнього та духовно-релігійного середовища;
- чинники матеріального виробництва: засоби й форми господарювання і наявність природно-рекреаційних ресурсів;
- народні промисли як форма поєднання матеріальної культури, ужиткового мистецтва й виробництва;
- визначні люди населеного пункту, їх внесок у розвиток населеного пункту, краю, України, світу;
- значення і роль населеного пункту у формуванні етносоціальних процесів, адміністративної структури, особливостей економічного розвитку території, державотворчих процесів;
- кількість дворів (для сіл та селищ), чисельність населення;
- туристсько-рекреаційні та екскурсійні можливості населеного пункту.

Учасники експедиції вивчають і описують історію села чи міста відповідно до зазначених напрямів (усіх або частини) й оформляють у вигляді нарису-опису з додатками (ілюстровані матеріали і фото (13x18 см), копії архівних документів, плани і карти місцевості, схеми, малюнки, легенди тощо). Окремо подаються розробки 1-5-денних туристсько-краєзнавчих маршрутів або екскурсій з додатками.

Підсумки експедиції підводяться щорічно у двох турах: 1-й – районний (міський); 2-й – обласний.

Кращі роботи 1-го туру (по три нариси-описи та по три розробки 1-5 денних туристсько-краєзнавчих маршрутів або екскурсій) із супроводжуючими документами (підсумковий наказ про проведення 1-го туру, лист-подання про направлення робіт на 2-й обласний тур) надсилаються до 1 березня кожного року до обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, а той щорічно до 15 квітня підводить підсумки II туру.

Усі матеріали подаються українською мовою в друкованому вигляді та на електронних носіях (шрифт Times New Roman – 14 pt інтервал 1,5). Учасники експедиції готують такі матеріали:

1. Анкету (дані про авторську групу або автора: місто (село), район, область, навчальний заклад, клас (група), назва гуртка, прізвище, ім'я, по-батькові кожного учасника і керівника групи, контактний телефон, іншу додаткову інформацію про авторів).

2. Нарис-опис міста (села), що включає від 5 до 15 друкованих сторінок з додатками до 10 аркушів ілюстрованих матеріалів (фотографії 13x18 см, копії архівних документів, малюнки, схеми, легенди тощо).
3. Розроблений 1-5 денний туристсько-краєзнавчий маршрут або екскурсія об'ємом до 10 сторінок друкованого тексту з додатками до 10 аркушів ілюстрованих матеріалів (фотографії 13x18 см, копії архівних документів, малюнки, схеми, легенди тощо).

Журі бере до уваги об'єм та глибину експедиційних пошуків і наукових досліджень, якість та значимість ілюстрованого матеріалу, враховує охайність, грамотність, стиль робіт. На підставі висновків журі в двох турах кращі авторські колективи та автори нагороджуються грамотами, дипломами, кубками, призами, туристсько-екскурсійними та оздоровчими поїздками.

Усі матеріали, що надходять від навчальних закладів, зберігаються в центрах туризму і краєзнавства та визначених навчальних закладах, що дасть можливість дальшого їх опрацювання з метою підготовки нової редакції „Історії міст і сіл України”. Адже кінцева мета експедиції – участь у створенні бази інформації для укладання нової редакції енциклопедичного багатотомного видання „Історії міст і сіл України”.

III Всеукраїнський тур експедиції (2009 р.), на який надійшло 180 робіт (найбільше – з АР Крим, Волинської, Закарпатської, Житомирської, Київської, Полтавської, Рівненської, Харківської, Чернігівської і Черкаської областей), засвідчив зрослі інтерес юних пошуковців до постатей творців історії населених пунктів, маловідомих фактів і подій, змістовну цінність та естетичну привабливість робіт, а отже – перспективність цього краєзнавчого проекту.

3.3. Організаційно-методична підтримка всеукраїнських рухів, експедицій, акцій в школі

Важливу роль в організації участі учнів у Всеукраїнському русі «Моя земля – земля моїх батьків», всеукраїнських історико-краєзнавчих, історико-географічних експедиціях, різних акціях виконують учителі, і в першу чергу – історики. Вони ініціюють розгляд відповідних питань на засіданнях педагогічних рад, нарадах з участю директора, прийняття нормативних документів, стають координаторами учнівської краєзнавчої діяльності в рамках руху чи експедиції, спрямовують її на збір спогадів, роботу в архівах, музеях, бібліотеках, на проведення експедицій, екскурсій, походів, зустрічей з цікавими людьми, заходів біля пам'ятників, на збереження їх, допомогу інвалідам війни, проведення усних журналів, круглих столів, конференцій, зняття відеофільмів, організацію виставок, створення краєзнавчих кутків, топонімічних картотек тощо.

Для забезпечення участі школярів у всеукраїнських експедиціях рекомендується створити штаб експедиції, який відповідно до наказу може очолювати директор, його заступник або учитель. Членами штабу є, як правило, учителі історії, географії, літератури, біології, педагог-організатор, викладач військової справи, представники учнівського самоврядування, керівники

пошукових груп. Штаб розробляє завдання за кожним напрямом експедиції, визначає керівника напряму, допомагає сформувати пошукові групи, навчити актив.

Наказом по школі затверджується також порядок і строки проведення дослідження, час і форми звіту, термін здачі робіт на районний чи міський конкурс, визначається система стимулів.

Ходу експедиції слід надати широкої гласності. Пошукові групи з 3-5 учнів одного чи різних класів ведуть роботу за певною тематикою під керівництвом учителя, який координує, спрямовує її, допомагає учням систематизувати та узагальнити зібраний матеріал, підготувати кінцевий продукт (нарис або його частину, фотографії, ілюстрації, документальний матеріал, карти, схеми, таблиці). Кожна пошукова група формує теку матеріалів, складає картотеку використаної літератури, її бібліографічний список за вимогами нового ДСТУ ГОСТ 7.1-2006 готує повідомлення, бесіду, текст екскурсії тощо. Старшокласники разом з учителем опрацьовують відповідні документи і матеріали архівів, музеїв, учні середніх класів працюють з літературою, періодичними і продовжуваними виданнями бібліотек.

Робота має контролюватися, у разі потреби раніш прийняті рішення, визначені завдання коригуватися, склад пошукових груп підсилюватися, отримувати організаційну та методичну допомогу.

Цикл роботи завершується загальношкільним заходом – вечором, конференцією чи заслуховуванням звітів за напрямами на засіданні штабу. Дуже важливо, щоб у цих заходах брали участь не тільки учасники експедиції, а й широкий актив, громадськість села, батьки. Підсумки річної роботи узагальнюються наказом, відзначаються активні учасники експедиції. Результати висвітлюються в засобах масової інформації.

Таким чином, участь учнів у всеукраїнських експедиціях, акціях, конкурсах є важливою формою організації шкільної краєзнавчої діяльності. Учитель історії має слідкувати за педагогічною пресою, інформаційними збірниками Міністерства освіти і науки України, Сайтом МОН України в Інтернеті, щоб одним з перших ознайомитися з рішенням про наступну експедицію учнівської молоді, її положенням, ініціювати заходи щодо участі в ній школярів. Робота повинна будуватися на принципах системності, природовідповідності, науковості, гласності, колегіальності й демократизму. Учитель виступає помічником дирекції, одним з координаторів всеукраїнських краєзнавчих заходів у своїй школі.

Питання для самоконтролю:

1. Наведіть аргументи, які б підтвердили чи спростували тезу про зародження рухів, експедицій ще в радянській школі.
2. У чому спільне й відмінне в змісті та методиці рухів, експедицій, походів радянських часів та доби незалежності України?

3. З якою метою здійснюється рух «Моя земля – земля моїх батьків», експедиції «Краса і біль України», «Історія міст і сіл України»?
4. Яку роль в організації участі школярів у всеукраїнських історико-краєзнавчих акціях відіграє учитель?
5. Сформулюйте (бажано у формі схеми) порядок організаційно-методичних дій керівника школи щодо забезпечення участі педагогів і школярів у всеукраїнських експедиціях.

Рекомендована література:

1. Збірник положень про Всеукраїнські та обласні конкурси, огляди, експедиції, акції / Управління освіти Хмельницької ОДА, обласний ін-т післядипл. пед. освіти; [укладачі: В.Є. Берега, Л.В. Красномоєць, В.В. Климчук, М.С. Шкварелюк, В.О. Черкасова та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 92 с.
2. Моя земля – земля моїх батьків: положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу // Освіта. – 1991. – 29 січня.
3. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-методична робота / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа, 1995. – С. 12-21.
4. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ століття: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – С. 249-300, 394-395.
5. Умови проведення Всеукраїнської історико-географічної експедиції «Історія міст і сіл України» // Туризм і краєзнавство: інформ.-метод. вісник УДЦТКУМ. – К., 2006. – № 21. – С. 49-54.

Тема 4. ПІДГОТОВКА І ПРОВЕДЕННЯ КРАЄЗНАВЧОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

4.1. Експедиція – одна з найважливіших форм збору краєзнавчого матеріалу, пізнання рідного краю

Серед форм позакласної, позашкільної краєзнавчої роботи екскурсія, туристсько-краєзнавчих похід, експедиція займають одне з провідних місць: це час прекрасного спілкування з природою, пам'ятками історії і культури, людьми – творцями, учасниками або свідками

історичних подій, носіями історичних, етнографічних, фольклорних, топонімічних знань. Шкільний туризм немислимий без краєзнавства, як і краєзнавство – без організації турпоходу, екскурсії, експедиції. Що означають ці поняття? Чим різняться? Яку з форм варто обирати?

Туристських похід – це проходження групою туристів маршруту з метою виконання спортивно-туристських нормативів, пізнання, всебічного розвитку, змістовного відпочинку, виконання краєзнавчої та суспільнокорисної праці.

Туристські походи проводяться з таких видів туризму: пішого, лижного, гірського, водного, велосипедного, спелео, авто-мото. Можливе комбінування цих видів походів, а також використання різних засобів пересування. Турпоходи в залежності від протяжності (км), тривалості (дні) і складності поділяються на походи I-V категорій складності і не категорійні (I-III ступеня складності) та інші.

Екскурсія (туристсько-екскурсійна поїздка) – це групове відвідання одного чи декількох екскурсійних об'єктів (географічних, історичних, народно-господарських і т.д.) з навчально-пізнавальною, виховною та оздоровчою метою.

Експедиція – це вивчення групою туристів з певною метою маршруту, території, полігону, одного чи декількох об'єктів з використанням будь-яких засобів пересування.

Залежно від мети та напрямку роботи експедиції можуть бути спортивні, наукові, краєзнавчі тощо. Отже, експедиція, поєднуючи характерні риси і туристського походу, і екскурсії, відрізняється від них суто вираженим науково-дослідницьким характером.

Отже, туристські походи, експедиції, екскурсії (по-іншому - подорожі) проводяться, як правило, під час канікул, здійснюються групами учнів з певною метою за заздалегідь розробленим маршрутом.

Будь-яка з цих форм краєзнавства здійснюється в 3 етапи: підготовчий, польовий, підсумковий.

4.2. Підготовчий період

Для успішного здійснення експедиції велике значення має старання підготовка. А.С. Макаренко писав: „...Протягом цілого року я мобілізував навколо походу і кожного вихованця, і весь колектив, і матеріальні умови, проводив культурну та іншу підготовку” (Зібр. творів. – К., 1954. – Т.5. – С.188).

Підготовка здійснюється в трьох напрямках:

- науково-теоретичному;

- матеріально-технічному;
- організаційному.

Навчальну роботу найкраще організовувати **через гурток**. Це дає, по-перше, систематичну науково-практичну підготовку, а по-друге – відсіває попутників, залишаючи в колективі майбутньої експедиції стійких, дисциплінованих і добре підготовлених учнів.

Робоча програма навчально-тренувальних занять гуртка у загальноосвітніх школах включає 68 годин – по 2 тижневих години, у тому числі – 34 теоретичних і 34 – практичних, у позашкільних навчальних закладах — 216 год.

Туристсько-краєзнавчі експедиції можуть бути тематичними або комплексними. У залежності від цього формується й план гурткових занять.

Якщо обирається вивчення етнографії краю, то теоретична частина гурткових занять може включати такі теми: „Теорія, походження та етнічний розвиток українців” – 4 год.; „Етнічне районування України” – 2; „Підсобні промисли і ремесла українців” – 4; „Художні ремесла” – 6; „Долікарська допомога в експедиційному маршруті” – 2; „Підготовка та проведення прогулянок і походів у вихідні дні” – 2; „Підготовка експедиційного спорядження для подорожі та експедиції” – 10; „Безпека руху експедиції” – 4 год. Всього – 34 години.

У календарному плані передбачається практична підготовка обсягом 34 години, у т.ч.: „Експедиційний побут” – 10 год., „Фізично-тренувальні заняття” – 20 год., „Заготівля продуктів, комплектування медичної аптечки, ремонтного знаряддя” – 4 год.

У ході підготовки до експедиції в гуртку „Юний етнограф” учні за архівними, музейними, бібліотечними джерелами глибоко вивчають зміст теми, понятійний апарат, здобувають навички наукової обробки зібраних матеріалів. Встановлюють, що **етнографія** вивчає народи, їх побут і культуру (з грецької „етнос” означає народ, „графо” – пошук, тобто – народознавство). **Етнос** – група людей, зв’язаних єдністю походження, спільністю культури, мови. Вживається й синонім – етнічна спільність. **Традиція** (від лат. „традитіо” - передача) – явище матеріальної і духовної культури, соціального чи сімейного життя, яке свідомо передається від покоління до покоління.

Учні на гурткових заняттях дізнаються, що в майбутній польовій роботі може бути застосовано 2 головних методи збору й обробки матеріалу: стаціонарний і сезонний (експедиційний). Стаціонарний метод зв’язаний з тривалим перебуванням, вживанням в етнічне середовище, що вивчається. Таким методом більше року, наприклад, вивчав папуасів Нової Гвінеї наш одноплемінник – виходець з Житомирщини Миклухо-Маклай. Школярам підходить сезонний метод.

Гуртківці дізнаються, що найбільш поширеними способами польових досліджень є:

- опитування – звернення до однієї чи кількох осіб із зарання підготовленими запитаннями для збору відомостей про що-небудь, кого-небудь;

- експеримент – співучасть дослідника в сімейному чи загальному для населеного пункту святі, обряді тощо;
- спостереження – детальне розглядання, стеження, вивчення і фіксування всього комплексу етнічних особливостей подій і явищ культури, побуту.

Звертається увага, що в результаті польових досліджень виявляються і вивчаються як матеріальні, так і духовні джерела знань:

- матеріальні – знаряддя праці, житло, їжа, одяг, інвентар, інші об'єкти матеріальної культури, зафіксовані в малюнках і фотографіях;
- духовні – традиції, обряди, вірування, фольклор.

Під час тренувальних практичних занять діти вчать виконувати різні види робіт.

У ході практичних занять учитель – керівник майбутньої експедиції вчить учнів складати пам'ятку для опитування інформатора, носія знань, записувати спогади у „Зошиті запису спогадів, розповідей”, вести індивідуальний щоденник, фіксувати знайдені предмети в зошиті „Польовий опис”, а спогади – заповнювати груповий „Польовий щоденник” тощо. Названі експедиційні документи на першій сторінці відображають: назву експедиції, її належність до конкретної школи чи позашкільного закладу; тему дослідницької роботи; маршрут експедиції і строки її проведення; склад експедиційної групи; дані про керівників експедиції та відповідальних за ведення вказаних документів (щоденник бажано вести керівнику експедиції, польовий опис - заступнику).

„Польовий опис” – це зошит, в якому фіксується кожен знайдений предмет за схемою: № № п/п; назва предмета; його призначення і спосіб вжитку; короткий опис предмета; місце і дата придбання; прізвище, ім'я, по батькові власника предмета і як він йому дістався. За цими даними, згодом складається музейний паспорт предмета.

„Польовий щоденник” у хронологічній послідовності відображує хід експедиції, пошуку, виявлення предметів, документів.

Варто в підготовчий період провести **кілька практикумів** у класі, бібліотеці, музеї чи архіві. Навчитися працювати з каталогами, довідниками, бібліографічними покажчиками, знаходити необхідну літературу, робити виписки, цитати, посилання, складати бібліографію по темі. Учні мають отримати навички роботи в архіві – пошуку й фіксування документальних джерел. У музеї – навички паспортизації пам'ятки, ведення обліку тощо.

Дуже важливо підготувати **карту району експедиції**. Це може бути оглядова карта в масштабі 1:200000 (один см = 2 км). На ній наноситься маршрут. Потім збільшена основа (сам фрагмент маршруту) переноситься на окремий лист, з якого можна зробити кальку для кожного учасника експедиції. Прокладаючи маршрут (лінію руху) на карті, зазначають етнографічні пункти, час експедиційного обстеження полігону, місця дислокації табору, відпочинку, контрольні строки проходження маршруту.

Формування складу експедиції (чоловік 15) відбувається за рахунок гуртківців, що витримали курс теоретичного і практичного навчання, фізично здорових дітей віком від 12 років.

Адміністрація школи, керівник експедиції в період підготовки здійснюють чимало організаційних заходів. Директор школи видає наказ про проведення експедиції, ним призначає керівника та його заступника, затверджує персональний склад учасників, видає керівникові необхідні документи (наказ, маршрутний лист, посвідчення про відрядження), контролює проходження групою відповідних пунктів, дотримання контрольних, визначає обов'язки і права керівника, проводить інструктаж під розписку, чітко визначає обов'язки і права члена експедиції, правила безпеки. А по закінченні заслуховує на педраді інформацію про наслідки експедиції, затверджує фінансовий звіт, приймає звіт керівника експедиції іншу документацію, знайдені предмети.

Керівник експедиції зобов'язаний при підготовці до подорожі ознайомити учасників експедиції з «Правилами проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України», зокрема – обов'язками і правами учасника подорожі; організувати всебічну підготовку учасників експедиції, перевірити наявність у кожного необхідних знань та навичок; ознайомити з районом подорожі по звітах попередніх експедицій, якщо такі проводились; підготувати картографічний матеріал, розробити план та графік подорожі, визначити контрольні пункти і термін проходження маршруту, заходи з техніки безпеки, ознайомити з ними учнів; розробити план дослідницької краєзнавчої роботи та інших заходів; організувати підбір і підготовку необхідного спорядження, продуктів харчування, медикаментів; провести збори батьків, учнів – учасників експедиції; провести інструктаж учасників експедиції з техніки безпеки її проведення під розписку в зошиті інструктажу; виконати інші підготовчі дії. А під час проведення експедиції: дотримуватись затвердженого маршруту і плану роботи; регулярно інформувати керівництво закладу про проходження маршруту, хід експедиції; не допускати розділу групи, відставання від групи, від'їзду окремих членів групи без супроводу дорослих; у разі нещасних випадків повідомити керівника закладу і вжити необхідних заходів для надання допомоги потерпілим. Пам'ятати: керівник та його заступник несуть відповідно до чинного законодавства відповідальність за життя, здоров'я учнів та безпеку проведення подорожі.

Важливе місце займає матеріально-технічна підготовка групи, у ході якої визначається й готується колективне спорядження на всю групу – 25 складових – від наметів „Турист” (4 шт. на 15 чол.), ремонтного набору (20 одиниць), медичної аптечки (біля 30 одиниць) та інше. Все це за списком роздається членам групи.

Готується й особисте спорядження (рюкзак, спальний мішок, одіяло, ложка, миска, кружка, ніж, зошит, блокнот, олівці, ручка і т.п.).

За певними нормами заготовляються продукти, упаковуються і теж роздаються членам групи.

Проводяться практичні заняття по розбивці табору, встановленню наметів і т.п.

На підготовку йде навчальний рік. Робота будується так, щоб від заняття до заняття посилювався інтерес, гуртувався колектив одностудців, у школярів формувалися необхідні для подорожі інтелектуальні, моральні, фізичні і вольові дані.

Отже, результат експедиції залежить від рівня підготовки до неї. І, насамперед, - від науково-теоретичного осягнення мети, завдань, змісту, форм і методів експедиційного дослідження, власне – глибокого вивчення суті проблеми, що досліджується. На цьому етапі важливо вирішити питання матеріально-технічного забезпечення – створення бази побуту, медичної допомоги, харчування, проживання тощо. А також виконати цикл організаційних дій: підготувати нормативно-розпорядчу та облікову документацію, розподілити обов'язки, визначити права і обов'язки учасників, провести інструктаж тощо.

4.3. Польова робота

Вихід експедиції на маршрут – довгоочікувана й щаслива подія в житті її членів. Вона проходить на високому емоційному рівні з чималою мобілізацією інтелектуальних і фізичних сил. Проведення експедиції потребує чергування видів діяльності із змістовним відпочинком, що забезпечує внутрішній розпорядок. Досвід підтверджує оптимальність такого розпорядку дня:

- 7.00 – 7.30 – загальний підйом (комендантська група діє за окремим планом),
прибирання спального місця, туалет;
- 7.30 – 8.00 – сніданок;
- 8.00 – 8.20 – підготовка до пошукової роботи;
- 8.20 – 13.00 – етнографічна робота в населеному пункті;
- 13.00 – 16.40 – повернення в табір, обід, ремонт спорядження, відпочинок;
- 16.40 – 17.00 – підвечірок;
- 17.00 – 21.00 – етнографічна робота за планом;
- 21.00 – 22.00 – вечір, підготовка до наступного дня, можливого переходу;
- 22.00 – 7.00 – сон.

Важливо, аби кожен член експедиції, окремі групи дослідників мали конкретні завдання, вміли здійснювати дослідження, фіксувати, у т.ч. – на фотоплівку, знайдені предмети.

Для етнографа важливо володіти:

1. Методом аналізу карт і планів населених пунктів, щоб бачити специфіку забудови, побуту людей.

2. Методом спостереження вивчати планування села, садиби (житла, сараю, інших господарських приміщень), благоустрій садиби, особливості житлового будинку (тип, планування кімнат, інтер'єр, архітектурно-художній вигляд), конструкції будинку (фундамент, стіни, дах, підлога), інженерне обладнання (водозабезпечення, каналізація, опалення, вентиляція, газозабезпечення), характеристику бань, саун, озелененої ділянки (сад, виноградник, квітник) і т.п. У такий же спосіб вивчається громадський центр, житлові зони, об'єкти для відпочинку, заклади освіти, культури, медицини, культові споруди, облаштування криниць.

3. Методом опитування вивчати сімейні звичаї, традиції, обряди, свята села, фольклорне багатство – топоніми, пісні, колядки, щедрівки, гаївки, легенди, перекази. Дуже важливо ще до зустрічі з цікавою людиною визначити мету, дослідницькі завдання, які допоможе вирішити збір спогадів, теоретично досягнути предмет бесіди. Важливо правильно вибрати респондента, а ще краще – кількох опитуваних, аби була змога порівняти результати, отримати якнайповнішу відповідь на запитання. З цією метою складається запитальник — перелік основних питань, на які дослідник хотів би отримати відповідь.

Бесіду бажано вести групою два-три учні - один розпитує, інший записує. За згодою респондента можна вести аудіо-відеозапис, фотографування. Розповідь не слід переривати, делікатно і зацікавлено підтримувати. Наприкінці обов'язково уточнити дати, прізвища, назви. Завершити оформлення тексту. Ознайомити з ним інформатора, у разі необхідності внести уточнення, зміни, доповнення. Остаточний варіант спогадів з датою, місцем запису підписує автор спогадів. А його підпис засвідчує своїм підписом і печаткою сільський чи міський голова або директор школи, чи інша посадова особа, що знає респондента. Наприкінці наводяться дані про того, хто зробив запис спогадів.

4) Учні мають володіти методом відбору предметів матеріальної культури, їх обробки і фіксації. Речові матеріали підлягають відповідній обробці і фіксуванню (очистка, реставрація, опис, збереження, транспортування). „Польовий опис матеріалів експедиції” фіксує назву предмета, історію створення, прізвище власника, ступінь збереженості, звідки поступив. Виправлення в книзі не допускаються.

Головним документом експедиції є „Польовий щоденник” – загальний зошит з пронумерованими сторінками. Записи ведуться на правій частині сторінки, на лівій робляться замальовки, примітки. Записи рекомендується вести олівцем. Кожен день занотовується на новій сторінці, фіксуються події дня, висновки про позитивне й недоліки, записуються пропозиції, побажання, які зможе врахувати наступна експедиція.

Слід дбати про охорону життя і здоров'я учасників експедиції. А для цього:

- наперед інформувати сільраду, міліцію про місця дислокації, щоб убезпечитись від випадковостей;

- визначити, хто буде надавати невідкладну медичну допомогу, використовуючи зібрану аптечку;
- купання проводити в спеціальних місцях, за їх ходом має спостерігати визначений рятувальник, керівник чи заступник;
- при приготуванні їжі дотримуватися санітарно-гігієнічних вимог: кухар має пройти спецмедогляд, воду слід брати в загальноприйнятих місцях, продукти мають бути свіжими, використовувати гриби забороняється;
- під час руху треба дотримуватися дистанції, мати надійне взуття, допомагати один-одному;
- на території наметового містечка дотримуватися абсолютної чистоти, відходи викидати в спеціально викопану яму, яку потім слід засипати землею;
- вогнище розкладати на відстані 5-8 м від наметів з підвітряного боку, обкопати канавкою, а по закінченні відпочинку залити водою і закласти дерном;
- слідкувати, аби хто чого не забув;
- дотримуватися дисципліни, такту, поважати один одного.

У ході основного етапу експедиції – польової роботи забезпечується досягнення її мети. А тому важливо організувати чітку роботу відповідно до розпорядку дня, коригувати дії на основі щоденного аналізу ходу експедиційного дослідження, забезпечити порядок, злагодженість і взаємодію, раціональну працю і відпочинок, облік зробленого.

4.4. Камеральна обробка зібраних матеріалів – завершальний етап експедиції

Вона включає такі види робіт:

1. Обробку записів власних спостережень, спогадів, замальовок, фото-відеодокументів, підготовку доповіді чи реферата по визначеній керівником темі.
2. Вивчення археологічних знахідок, предметів матеріальної культури, складання паспорта, етикеток, опис колекцій, занесення їх до інвентарної книги.
3. Друкування фотографій, підготовка фонозаписів для прослуховування і т.п.
4. Участь у підготовці підсумкової конференції за результатами експедиції.

Звіт про підсумки експедиції може бути виконаний у такій формі:

1. Реферат чи доповідь по індивідуальній темі дослідження з додатками.
2. Запис та оформлення спогадів кількох інформаторів на одну чи різні теми.
3. Детальний опис предметів матеріальної культури по темі дослідження.
4. Підготовка власних варіантів запитальників, анкет, таблиць, схем.
5. Упорядкування зошита фіксації фото і відеокадрів, фонозаписів.

6. Створення колекції предметів матеріальної культури по темі з паспортами й етикетками на кожен.
7. Оформлення власного щоденника про побачене, почуте, зроблене в ході експедиції.

Завершується цикл звітуванням – тематичним вечором з участю інформаторів, окремих жителів обслідуваних сіл або краєзнавчою конференцією.

Відрізняються вони науковою глибиною: якщо під час вечора можна використати різні види заходів, у тому числі й емоційного характеру, то конференція має більш усталені вимоги:

- визначається загальна тема, основні проблеми, що потребують дослідження;
- готуються доповіді, повідомлення, тези;
- нерідко (за наявності більше 10 доповідей, повідомлень) її ділять на пленарну і секційну частини, проводять один чи 2 дні;
- завершується конференція прийняттям рекомендацій.

Так досягають систематизації, узагальнення результатів дослідження, їх оприлюднення й поширення, фіксації як джерела для використання в навчально-виховній роботі.

Підводячи підсумок, варто ще раз наголосити:

- експедиція – важлива форма краєзнавчих досліджень певного маршруту, території, одного чи кількох об'єктів групою учнів-краєзнавців;
- вона завершує цикл шкільних краєзнавчих занять, краєзнавчих досліджень, які проводять учасники краєзнавчого гуртка під керівництвом учителя, підсумовує, вивіряє на практиці, уточнює, доповнює їх;
- експедиція проводиться в три етапи, кожен з яких має свої специфічні особливості й алгоритм дій, порушення яких знижує її ефективність;
- експедиція повинна сприяти, водночас, зміцненню здоров'я дітей, їх змістовному відпочинку в канікулярний період, вивченню історичних й природних пам'яток краю, формуванню любові до рідної землі, до своєї батьківщини, вихованню патріотів України;
- варто так завершувати експедиційне дослідження, щоби його результат спонукав до наступних пошуків, поглибленого вивчення краю.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення термінів похід, екскурсія, експедиція.
2. На які етапи ділиться експедиційне дослідження?
3. Чому до початку експедиції слід глибоко вивчити суть проблеми, що буде досліджуватися?
4. Які групові та індивідуальні документи слід підготувати?
5. Перелічіть, яке спорядження, як майбутній керівник експедиції, ви маєте підготувати ще до початку експедиції.

6. Чи запам'ятали ви основні методи експедиційних досліджень. Уявіть собі, що ви даєте інструктаж групі, яка має вивчити матеріальну основу побуту жителів села, що вивчається. Які конкретні поради ви дасте членам груп?
7. Спробуйте підготувати запитальник для вивчення мікротопонімів населеного пункту, який буде обслідуватись.
8. Як би ви організували обробку експедиційного матеріалу?

Рекомендована література.

1. Про внесення змін до Правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України: наказ МОН України №237 від 24.03.2006 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.uapravo.crimea.ua>. - Назва з екрану.
2. Організація та проведення етнографічної експедиції: метод. реком. для студентів та вчителів-гуманітаріїв / уклад. Якубовський В.І. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 28 с.
3. Методика историко-краеведческой работы в школе / ред. Н.С. Борисов. – М.: Просвещение, 1982. – С. 85-97, 179-189.
4. Матюшин Г.Н. Историческое краеведение / Г.Н. Матюшин. – М.: Просвещение, 1987. – С.65-73, 191-193.
5. Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі / І.Т. Прус. – К.: Рад. школа, 1984. – С.102-109.

Тема 5. МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ УЧНІВСЬКИХ ПИСЬМОВИХ РОБІТ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

5.1. Теоретико-методичні аспекти процесу наукового дослідження

Підготовка різноманітних учнівських письмових робіт є у першу чергу навчанням, здобуттям нових знань- сукупності відомостей з історії краю. Разом з тим вона носить характер творчого наукового дослідження, рівень якого зростає в залежності від класу й виду письмової

роботи. **Наукове дослідження** – цілеспрямоване вивчення об'єкта (предмета або явища), у ході якого використовуються методи науки, розкриваються закономірності розвитку даного об'єкта, формулюються нові знання про нього, пояснюються закони його функціонування, передбачаються шляхи і форми використання отриманого знання в інтересах суспільства.

Наукові дослідження в залежності від рівня вирішуваних проблем **поділяються** на:

1. Теоретичні (фундаментальні);
2. Пошукові (теоретико-прикладні);
3. Прикладні (теоретико-експериментальні);
4. Розроблювальні (експериментальні).

Є деякі **загальні вимоги, правила, принципи**, яких слід дотримуватися в ході підготовки наукового дослідження:

1. Треба постійно думати про предмет дослідження, доповнюючи одну наукову інформацію іншою. І. Ньютон на запитання, як йому вдалося відкрити закони небесної механіки, відповів: «Дуже просто, я весь час думав про них».
2. Слід позбутися некритичного сприйняття чужих думок та ідей, вивчаючи літературу, виробляти свій погляд на проблему. Не перекручувати в ході написання тексту чужих думок, не видавати їх за власні, бути коректним і чесним у ставленні до наукового доробку учених. Перебіг подій викладати неупереджено.
3. Не працювати без плану, в міру поглиблення знань удосконалювати як загальний план, так і його частини.
4. Робота повинна мати систематичний характер. Важливо «втягнутися» в роботу, що забезпечується індивідуально. Втягуванню в роботу, наприклад, допомагає перечитування раніш написаного, його правка, коригування. Після 30-40 хвилин такої праці з'являється бажання йти далі. Система має бути націлена на результат: працюй, закінчуй, оприлюднюй.
5. Необхідно дотримуватися принципів історизму, науковості, об'єктивності, використовувати загальнонаукові, конкретно-історичні, міждисциплінарні методи.

Здійснення науково-дослідницької роботи передбачає ряд послідовних дій-етапів:

1. Обґрунтування вибору теми дослідження.
2. Вибір об'єкта і предмета дослідження.
3. Огляд стану розробки даного питання по літературних джерелах чи й даних практики.
4. Постановка мети дослідження.
5. Визначення завдань.
6. Розробка теоретичної основи поставленої проблеми.
7. Розробка плану і методики дослідження.
8. Обробка, аналіз джерельного матеріалу.

9. Узагальнення результатів дослідження.
10. Формування висновків і пропозицій (рекомендацій) щодо використання теоретичних і практичних результатів дослідження.
11. Оформлення роботи.
12. Підготовка публікацій за матеріалами досліджень.

Ступінь дотримання цього алгоритму залежить від того, хто і якого рівня роботу готує.

Прокоментуємо деякі положення цього алгоритму.

Вибір теми. Має відповідати критеріям актуальності, новизни, перспективності, враховувати наявність теоретичної бази, зв'язок з іншими програмами, питаннями.

Актуальність. Її не можна ставити в кон'юнктуру залежність від політичної ситуації в країні. Не є важливою ознакою актуальності належність теми до плану науково-дослідницьких робіт організації. Актуальність визначають теоретична важливість і практична значущість теми, її проблеми.

Новизна. Пов'язується з поняттям „вперше”: вперше введеними в науковий обіг джерелами; сформульованими і змістовно обґрунтованими теоретичними положеннями; з'ясованою генезою тієї чи іншої галузі знань; виробленими методичними чи практичними рекомендаціями.

За місцем отриманих знань серед відомих наукових даних виділяють 3 рівні новизни: 1) перетворення відомих даних, докорінна їх зміна; 2) розширення, доповнення відомих даних; 3) уточнення, конкретизація відомих даних, поширення відомих результатів на новий клас об'єктів, систем.

Практична значущість теж залежить від мети письмової роботи, характеру наукового дослідження і може полягати в публікації основних результатів дослідження, використанні їх у виступах на конференціях, уроках, вечорах, під час проведення екскурсій тощо.

Об'єктом дослідження є явище, процес, що досліджується.

Предметом дослідження – елемент об'єкта.

Ці два поняття співвідносяться як загальне і часткове. З об'єкта (історія населеного пункту) виділяється та його частина (наприклад, участь жителів села в боротьбі з німецьким фашизмом), яка стає предметом дослідження. Саме на ньому концентруються зусилля дослідника.

Мета. Її визначає та проблема (протиріччя між рівнем науки і вимогою практики), яку дослідник планує прояснити, розв'язати.

Завдання. Впливають із поставленої мети і спрямовані на її успішну реалізацію. Передаються в назвах розділів та підрозділів плану. Їх вирішення веде до мети, подолання або скорочення рівня невідповідності між станом теорії і практики.

Методи дослідження. У ході дослідження використовують різні методи – хронологічний, порівняльно-історичний, аналізу, синтезу, класифікації, періодизації, соціологічних досліджень, анкетування, типологізації тощо. Їх вибір залежить і від теми, і можливостей дослідника оперувати тими чи іншими методами.

5.2. Способи фіксації змісту джерел

Шкільний етап наукового дослідництва юних краєзнавців здебільшого пов'язаний з вивченням письмових джерел – опублікованих документів, матеріалів, опрацюванням монографій, матеріалів наукових збірників, журналів, газет. Дуже важливо на ранньому етапі вчити школярів методики переробки первісного тексту шляхом трансформації більших мовних одиниць у менші, своєрідного ущільнення тексту, коли зміст словосполучення передається одним словом, цілого речення – окремим словосполученням, складне речення замінюється простим. Вже в школі учні мають оволодіти різними методами фіксації змісту прочитаного – анотуванням, реферуванням, тезуванням, складанням плану, конспектуванням, цитуванням.

Анотування – метод обробки змісту джерела, формування найбільш узагальненого висновку про його зміст. Анотація – коротка характеристика документа (монографії, збірника, будь-якої історичної праці) з погляду його змісту, призначення, форми та інших особливостей. Вона не переказує змісту праці на відміну від реферата, а дає її узагальнену характеристику. Важливу роль в анотації відіграють інформаційні елементи – ознаки, якими характеризується опрацьоване учнем джерело. Як правило, це відомості про автора, тематику твору, територіальні й хронологічні межі, структуру, форму і призначення, мову, стиль та інше. Обсяг і повнота їх використання залежить від виду анотації.

Довідкові анотації фіксують суть книги коротко, буквально одним реченням. Наприклад:

Мизак Н.С., Горбатюк В.І.

За тебе, свята Україно: Книга п'ята. – Чернівці: Видавн. дім „Букрек”, 2006. – 352

с.: іл.

У монографії досліджується хід визвольної боротьби ОУН, УПА в Кам'янець-Подільській області.

Рекомендаційна анотація містить не лише характеристику, а й оцінку твору, вона ширша за обсягом:

Мизак Н.С., Горбатюк В.І.

За тебе, свята Україно: Книга п'ята. – Чернівці: Видавн. дім „Букрек”, 2006. – 352

с.: іл.

За тебе, свята Україно” – це п'ята книга однойменного видання, де на основі глибокого аналізу архівних документів, опублікованих матеріалів, спогадів учасників ОУН, УПА

досліджується визвольна боротьба українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу на території колишньої Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області впродовж усього ХХ ст.

Автори пов'язали матеріал з традиціями визвольних змагань краян 1917-1920 років, розкрили чорні сторінки сталінського геноциду проти подолян у 30-і роки міжвоєнної історії.

Як і попередні чотири, ця книга зробила вагомий внесок у дослідження історії боротьби українського народу за державну незалежність, спростувала міфи про те, що боротьба ОУН, УПА в інших регіонах України, крім західних, підтримки не мала. Вона є настільною книгою і для істориків, і для громадських, політичних діячів, а особливо – для молоді та всіх, хто намагається знати правдиву історію України.

За глибиною розгортання інформації анотації поділяються на розширені та реферативні. Взагалі анотація має бути стислою – приблизно 500 знаків – 70 слів. Проте вона може бути й більшою за обсягом, особливо – реферативна.

Основні **етапи процесу анотування** – підготовчий, основний, заключний – передбачають аналіз тексту твору, відбір відомостей, що характеризують суть даного твору, літературне редагування й оформлення анотації.

Практичне значення анотування й використання анотацій велике. По-перше, - за анотованими списками книг, журнальних і газетних статей, що видаються Книжковою палатою України, іншими бібліографічними установами, поміщаються на електронних носіях, можна вибрати літературу для опрацювання. По-друге, за прикнижковою анотацією встановити, не читаючи самої праці, можливість її використання в науковій роботі. По-третє, - анотація, записана дослідником на каталожній картці, дає можливість визначити головний зміст, можливість використання книги при написанні розділів, підрозділів.

Реферування – це процес аналітико-синтетичної переробки інформації, яка міститься в первинному документі (книзі, статті). На відміну від анотування при реферуванні більш повно розкриваються зміст першоджерела. При цьому виконується низка логічних операцій – оцінка, відбір, аналіз та узагальнення відомостей, що містить книга чи стаття, складання, редагування й остаточне оформлення реферата. Головне – витяг з первинного документа найважливіших відомостей, основних положень, фактичних даних, результатів, висновків. При цьому відбувається скорочення фізичного обсягу первинного документа при збереженні суті основного змісту.

Текст реферату має відобразити такі основні аспекти змісту реферованого документа, як: предмет, тема, мета роботи; її результати (особливо підкреслюється новизна, важливі відкриття); де і як можуть бути використані результати наукового дослідження; висновки (можливо дати рекомендації, пропозиції, вказані в первинному документі).

Текст реферата має бути конкретним, чітким, лаконічним, він не передбачає другорядної інформації – міркувань, доказів, опису тощо. І хоч єдиних вимог до його обсягу немає, все ж у практиці склалися деякі загальноприйнятні норми. Скажімо, обсяг рефератів на повідомлення становить 500-600 знаків, на статті – 1000-1500, на праці великого обсягу – монографії, збірники, дисертації – від 2500 до 3000 знаків. На видання суспільних і гуманітарних наук обмежень обсягу немає. На статті з суспільних наук, питань культури і мистецтва реферати можуть містити 2700-9000 знаків, але не більше 10-15 відсотків першоджерела.⁵¹

Важливе значення при роботі над рефератом має читання первинного документа. Розрізняють ознайомлювальне, вивчальне й реферативне читання.

Ознайомлювальне – це перше читання, ознайомлення з інформацією, яку містить книга, стаття. *Вивчальне* – це вдумливе опрацювання, спрямоване на запам'ятовування текстової інформації. Реферативне читання дає можливість коротко викласти зміст першоджерела.

Є кілька **методів реферування**. Дуже часто використовується метод *екстрагування*. Суть методики екстрагування полягає в тому, що аналізуючи первинний документ, у тексті виявляють речення, які повністю або з невеликими змінами можна перенести до реферату. Допомагають виявити ці важливі, ключові речення, словесні кліше, які нерідко вживають автори, підкреслюючи певні аспекти змісту, думки, яким вони надають особливого значення. До них належать маркери – слова і словосполучення, які однозначно визначають аспект змісту первинного джерела, індикатори – стійкі, найбільш вживані словесні звороти, що підкреслюють послідовність розвитку авторської думки. Зокрема – „слід підкреслити”, „необхідно зазначити”, „важливо мати на увазі”, „таким чином”, „отже”. Нерідко такі звороти супроводжуються конекторами – вказівними або власними займенниками „цей”, „ці”, „такі”, „вона”, сполучниками або вставними словами „при цьому”, „наприклад”, „зокрема”.

Значно поширений такий метод реферування як **перепарування**, який передбачає випущення значної частини відомостей з тексту первинного документа, перебудову його змістової і синтаксичної структури.

Застосовують метод **інтерпретації** змісту первинного документа, його розкриття на основі узагальненого уявлення про нього.

До поширених способів фіксації змісту джерел відносяться **тези**, у методиці яких є чимало схожого з реферуванням. Оскільки тези – це стисло сформульовані положення прочитаного тексту, що відображують його суть, то вони також формуються за принципом переробки первісного тексту шляхом ущільнення мовних одиниць. Відбувається це або за рахунок відбору авторських тез із змісту, або шляхом формулювання положень книги, статті своїми словами. Різниця, звичайно, в обсязі, вираженні аргументації, застосуванні цитування.

⁵¹ Кушнарєнко Н.М. Наукова обробка документів: підручник / Н.М. Кушнарєнко, В.К. Удалова. – К.: Знання, 2004. – С.259, 272.

Можливий і такий спосіб фіксації опрацьованого першоджерела, коли у вторинному тексті фіксуються в основному точні, дослівні уривки книги чи статті. Такий спосіб називається **цитуванням**. Він цінний тим, що згодом, при написанні учнівської конкурсної роботи за відсутності першоджерела, можна скористатися основними думками, аргументами, цифрами, фактами на підкріплення тих чи інших положень дослідження. Цитата обов'язково виокремлюється лапками, дається посилання на використану сторінку.

План – попередня форма запису прочитаного, яка фіксує порядок розміщення частин якого-небудь викладу, його композицію. Він передує тезам і конспекту – більш складним формам фіксації опрацьованого джерела. Тези доповнюють план, розширюють його.

Найбільш вживаним способом фіксування опрацьованих першоджерел є **конспект** – стислий писаний виклад їх змісту, зв'язний і послідовний переказ змісту статті, розділу книги, брошури, лекції. Це – універсальна форма запису прочитаного чи прослуханого, в якій мають місце і план, і тези, і виписки, і цитати, а також – власні спостереження, думки, висновки, пропозиції. У залежності від обсягу задіяного тексту першоджерела розробляють текстуальні, вільні, змішані конспекти.

Отже, учні мають оволодіти відомими способами нотування опрацьованого тексту, навчитись комбінувати їх, виробляти уміння і навички такої фіксації матеріалу, яка забезпечить підготовку різного виду учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства.

5.3. Види учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства

Найбільш поширеним і, водночас, найпростішим видом учнівських письмових робіт є **повідомлення**. „Великий тлумачний словник сучасної української мови” (К.: Ірпінь, 2001. – С.811) так пояснює зміст цього поняття: „Повідомлення – те, що сповіщається комусь, письмова чи усна інформація. Дані, інформація, передані, викладені ким-небудь. Невеликий публічний виступ, невелика доповідь на якусь тему.”

Повідомлення характеризується стислістю, невеликим розміром – десь 1-2 сторінки. Воно може бути письмовим і усним. Як правило, діти готують його на основі одного-двох джерел письмово, а викладають усно. У часі – це 2-4 хвилини. Повідомлення можуть бути складовою частиною уроку (їх може бути й кілька на одному уроці), виступом на засіданні краєзнавчого гуртка, під час проведення тематичного вечора і т.п.

У старших класах учні готують **реферати** – виконанні на основі одного чи кількох джерел письмові роботи для оприлюднення. У залежності від кількості охоплених джерел реферати можуть бути монографічні (одноджерельні) і зведені (написані на основі кількох джерел, присвячених одній темі). Розмір реферата залежить від мети, способу оприлюднення, складу і

характеру зібрання – уроку, уроку-семінару, диспуту, засідання гуртка, секції, конференції. Як правило, це 5-7 сторінок тексту, розраховані на 10-15 хвилин.

У практичній роботі з підготовки реферата варто дотримуватися такої послідовності дій:

- насамперед, визначити адресата і мету зібрання;
- підібрати відповідну літературу, опрацювати її;
- скласти план;
- зробити цікавий інтригуючий вступ;
- повідомити одну-дві проблеми, навести факти, піддати їх аналізу з метою аргументації поставленої проблеми, отримання висновків;
- дібрати відповідні мовні засоби, дотримуватися наукового стилю – без метафор, художніх засобів, з опорою на факти, цитати, наукові поняття;
- зробити узагальнення, дати висновки, можливо й пропозиції.

Реферат можна прочитати, але краще викласти усно, опираючись на розгорнутий план-конспект або опорні таблиці, слайди.

Одним з видів учнівських письмових робіт є **стаття** – наукова праця невеликого розміру для збірника, журналу, газети. Її унікальність визначається тим, що вона може публікуватися, викладатися усно під час конференції, отже – стати надбанням інших.

Методика підготовки статті передбачає виконання ряду дій:

- після опрацювання джерел і літератури передусім має бути підготовлений план, тобто все багатство інформації, власних думок, висновків укладене в схему викладу;
- у вступі дається стислий огляд раніш опублікованого з теми, визначається проблема – невирішене питання, розгляду якого присвячується стаття, вказуються джерела, на основі яких розглядається проблема, визначається мета і завдання (на статтю з 8 сторінок – це може бути 15-20 речень);
- основна частина статті присвячується розгляду теми на основі критичної оцінки опублікованого, висновки підсилюються аргументами, фактами, використовуються й цитати;
- закінчення містить висновки, які засвідчують, як авторові вдалося реалізувати поставлену мету, завдання, пропозиції і, навіть, вказівки на перспективу дальших наукових пошуків з цього питання;

Оформлення статті: повинна мати стислий заголовок, який відображає суть проблеми, винесеної на розгляд, анотацію в одне-два речення, ключові слова (найбільш вживані терміни, характерні для даної теми), посилання, список використаних джерел і літератури, за ним – іномовний повтор анотації і ключових слів, підписом дослідника засвідчується і авторство, і

відповідальність за об'єктивність висвітленої інформації. Вимоги до технічної сторони тексту – шрифт, інтервал – визначає редколегія збірника, журналу, газети.

Нерідко учням, особливо старших класів, доводиться готувати **доповіді** й виступати з ними на різного роду зібраннях, зокрема – на науково-краєзнавчих конференціях. Доповідь – прилюдне повідомлення на певну тему. Текст такого повідомлення готується за планом. Розмір доповіді повинен забезпечити виступ на 10-25 хвилин. Частина положень доповіді для усного виступу рекомендується викласти в плакатах або слайдах і прокоментувати. Це дасть можливість скоротити усний виклад доповіді на 20-30 відсотків.

При підготовці доповіді та під час виступу з нею слід:

- опрацювати літературу, осмислити її, відібрати особливо цікаві для висвітлення проблеми та факти, зробити необхідні виписки;
- скласти робочий план, систематизувати зібраний матеріал;
- узагальнити і викласти для порівняння основні думки з даного питання різних авторів;
- врахувати стиль, у мовне оформлення вкрасити характерні для даної теми наукові поняття;
- визначити адресата й мету спілкування, місце серед інших виступів;
- уважно вислухати попередників, реагувати на деякі проблемні положення, твердження, висловлені ними;
- говорити повільно, не криком, але й не тихо, робити паузи, інтонаційно підкреслювати головні думки, у такий спосіб акцентуючи на важливішому;
- стежити за аудиторією, її реакцією, якщо спадає інтерес до доповіді, змінити тон мовлення, навести цікавий факт;
- якщо потрібно глянути в рукопис, варто це зробити очима, не схиляючи голови;
- доповідь має носити полемічний, дискусійний характер, що теж підтримує інтерес слухачів, їх активність. Слід дотримуватися такту – нікого не ображати, навіть, якщо погляди іншого науковця, викладені в науковому джерелі чи в попередньому виступі, не співпадають або й заперечують ваші висновки, пам'ятаючи, що сила висновку, доказів – в аргументах і фактах;
- завершується доповідь висновками, пропозиціями.

5.4. Учнівська конкурсна науково-дослідна робота: написання та захист

У роки незалежності України нового імпульсу набула учнівська науково-дослідницька робота, здійснювана під егідою **Малої академії наук**. Рух з розвитку малих академій і наукових товариств учнів зародився ще 1963 року і за більш ніж 40-річний період набув організаційної стрункості, досвіду й результатів. 1993 року в Україні вже діяло 15 малих академій, 32 наукові

товариства, які об'єднували 38,3 тис. учнів. Того року Міністерство освіти України і президія Академії наук України, проаналізувавши накопичений досвід, створили єдину Малу академію наук України з територіальними відділеннями на місцях, схвалили „Положення про Малу академію наук і наукові товариства учнів України”.

Положення унормувало принципи, форми й методи діяльності МАН, визначило мету діяльності, яка полягає в залученні молоді до систематичної науково-дослідницької праці, забезпеченні її інтелектуального і духовного розвитку, підготовки до активної діяльності в науковій галузі, професійного самовизначення. Головні завдання МАН:

- створення умов для творчого самовдосконалення учнівської молоді та його стимулювання;
- виявлення, розвиток та підтримка юних талантів і обдарувань;
- сприяння додатковій освіті учнів шляхом залучення до творчої діяльності;
- забезпечення державної підтримки юних науковців;
- пропаганда наукових досліджень учнівської молоді.

Мала академія наук України формується за територіальним принципом. Її структурні підрозділи на місцях мають статус відділень, якщо об'єднують понад 500 учнів загальноосвітніх шкіл, закладів профтехосвіти, створюють умови для розвитку в регіоні наукових товариств різних напрямків, їх дослідницьких секцій, гуртків, конструкторських бюро тощо. У сільських районах і окремих закладах створюються філії наукових товариств.

Навчальний процес у МАН здійснюється за навчальними планами і програмами, які передбачають загальнорозвиваючі заняття, колективну та індивідуальну роботу з обдарованою молоддю, надання їй додаткової освіти. Організаторами виступають органи освіти та позашкільні навчально-виховні заклади. Навчальна робота проводиться у формі гурткових, секційних, клубних занять на базі наукових установ, ВНЗ, інших навчальних закладів, індивідуальної роботи учнів під керівництвом спеціалістів, колективної роботи творчих учнівських груп, організації експедицій, конференцій, зльотів, конкурсів-виставок творчих робіт, заочних, очних та сезонних наукових шкіл і оздоровчих наукових таборів у канікулярний час тощо.

МАН об'єднує слухачів, кандидатів, дійсних членів – учнів 8-12 класів. Дійсні члени і кандидати за клопотанням президії територіального відділення, ради наукового товариства можуть звільнитися від занять у навчально-виробничих комбінатах, від шкільної виробничої практики, натомість займатися в лабораторіях, брати участь у краєзнавчих експедиціях, спеціалізованих табірних зборах. Призери конкурсів-захистів наукових робіт користуються пільгами при вступі до вищих навчальних закладів.

На виконання рішення колегії Міністерства освіти України та президії АН України від 22 грудня 1993 року були створені обласні наукові товариства. На основі «Положення про Малу

академію наук і наукові товариства учнів України» Хмельницьке обласне управління освіти і науки, наприклад, заснувало у грудні 1994 року **Хмельницьке наукове товариство** як структурний підрозділ Малої академії наук України. Товариство об'єднало 211 слухачів, які працювали в трьох відділеннях – історико-географічному, мистецтвознавства та філології, хіміко-біологічному. У листопаді 1996 р. на базі обласних позашкільних установ були створені чотири філії Хмельницького наукового товариства, а 1997-го – філії при всіх районних та міських відділах освіти, обласних ліцеях-інтернатах поглибленої підготовки учнів. Вони об'єднали понад 1000 юних науковців. 2004 року, через 10 років існування, Хмельницьке територіальне відділення МАН вже налічувало близько 4000 членів, які працювали в 20 районних, 6 міських наукових товариствах, 8 філіях на базі обласних позашкільних закладів та ліцеїв-інтернатів. Нині робота проводиться в 6 відділеннях, 38 секціях.

Підсумком роботи членів Малої академії наук України є **конкурс-захист** виконаних ними науково-дослідницьких робіт. Мета такої роботи полягає у створенні цілісного самостійно виконаного дослідження актуальної проблеми з історії, краєзнавства на основі глибокого вивчення й аналізу джерел і літератури. У ході підготовки наукової роботи розв'язуються такі завдання:

- виявлення, старанне опрацювання наявної з даного питання наукової літератури, у першу чергу – монографій, статей, рецензій, з'ясування висвітлених, дискусійних і недосліджених його сторін;
- опрацювання опублікованих і неопублікованих архівних джерел, їх систематизація;
- осмислення наявного матеріалу (джерел та літератури), формування такої структури (плану) роботи, яка б дозволила розкрити мету і завдання, забезпечила творчий характер праці з елементами новизни;
- виклад власних думок у логічній послідовності з опертям на аргументи (факти), створення цілісного дослідження вибраної теми.

Слід пам'ятати, що науково-дослідницька робота – це не переказ виявленої літератури і джерел, а самостійна творча робота з елементами наукового дослідження. А це забезпечується в значній мірі правильним вибором теми, наукової дослідницької проблеми.

Вибір теми. Джерелом вибору теми може бути традиційно оновлювана тематика, яку з питань історії, краєзнавства, скажімо, щороку пропонує обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, секція, гурток, як первинна ланка організації дослідницької роботи в системі МАН, науковий керівник, або власна тема, над якою вже певний час працює учень. У будь-якому випадку вибір має бути усвідомленим і самостійним, пов'язаним з колом дослідницьких інтересів і зацікавлень.

Тема має відповідати ряду критеріїв:

- ув'язуватися не тільки з власними зацікавленнями, а й проблематикою секції;
- відповідати критерію актуальності;
- бути забезпеченою доступними джерелами і літературою, мати свою історіографію, але таку, що дозволяє сказати й власне слово, зробити власні узагальнення й теоретичні висновки;
- бути гранично конкретною з точки зору географічних, хронологічних меж, предмета дослідження, не варто обирати широкі теми, зважаючи на розмір тексту учнівської наукової роботи, а також можливість збитися в русло реферування, описовості, простого переказу, компілювання;
- слід уникати у формулюванні теми трафаретів псевдонаукового характеру, як-от: «До питання...», «Дослідження питання...» і т.п.

Обрану тему треба погодити з науковим керівником і затвердити на засіданні відповідної секції.

У ході тривалої кропіткої дослідницької роботи все більшої ваги набирає коректна співпраця учня і наукового керівника. Але вона, ця співпраця, не є співавторством – робота є результатом праці конкретного учня. Науковий керівник є радником і контролером ходу виконання роботи.

Як працювати з історичними джерелами та літературою? Починати варто з фондів бібліотек, ознайомлення з наявними в них бібліографічними покажчиками, тематичними бібліографічними списками, іншими бібліографічними посібниками. Відому вам монографію, збірник слід шукати в алфавітному каталозі, попрацювати з систематичним каталогом, де каталожні картки розставлені за науковими галузями. У бібліотеках ведуться картотеки журнальних та газетних статей, нерідко – тематичні папки. Час приніс зміни в бібліотечну роботу – з'явилися фонди електронних видань, в яких можуть накопичуватися бібліографічні посібники – літописи книжкових видань, журнальних статей, а також тексти книг, дисертацій, наукових статей. Відкрився доступ до Інтернету. Велику допомогу можуть надати й самі працівники бібліотеки, які знають фонд, бібліографи.

На основі виявленої літератури складається **бібліографічний список** наявних видань, або, що краще, формується тематична картотека каталожних карток, в які у відповідності з новим держстандартом вписуються прізвище автора, ініціали, назва книги, статті, підназва, відповідальні за видання, місце видання, назва видавництва і рік її виходу, номер тому, випуску (якщо вони є), кількість сторінок. Для статті через дві похилі лінії вказується назва наукового збірника, журналу, газети. Для збірника – ті ж дані, що й для книги. Для журналів, газет – рік видання, номер, дата, у багатосторінкових часописах – сторінки. Картки зберігають у каталожних ящиках. Дослідники, як правило, систематизують картки за розділами – збірники документів, літописи, мемуари, монографії, статті. На зворотному боці картки робиться помітка, в якому розділі може

бути використаний матеріал. Картотека поповнюється в міру виявлення нових джерел. Розподіл карток за видами видань, публікацій допоможе розкрити питання історіографії, аналізу використаних джерел.

Наступним і дуже важливим етапом дослідництва є старанне, глибоке **опрацювання опублікованих джерел і літератури** з метою отримання максимуму об'єктивної інформації про предмет науково-дослідницької роботи. Є різні підходи щодо порядку опрацювання видань. Можна починати з найновіших видань (і в цьому є свій сенс – у таких працях можна зустріти історіографічний огляд з теми, інформацію про джерельну базу), можна і – з найдавніших, що дає можливість особисто прослідкувати процес накопичення знання з проблеми, розвиток наукових поглядів. Насамперед, треба ознайомитися з енциклопедичними, узагальнюючими працями, щоб осягнути час, мати уявлення про епоху, особливості розвитку подій. Потім переходити до джерел, монографічної літератури, статей. У ході вивчення роботи виписки на так званих робочих картках (половина стандартного листка формату А4). Варто уважно вивчати анотацію і зміст, джерельну базу видання, примітки, посилання, передмову, особливо – до збірників документів і матеріалів. У ході роботи з джерелами, літературою в дослідника виникають власні думки, асоціації, переконання, у тому числі – пов'язані з оцінкою наукових поглядів авторів, пропозиції. Все це слід негайно фіксувати на цій же картці, бажано пастою іншого кольору, щоб згодом швидко віднайти можливо й призабуту думку.

Під час роботи в **архівах чи музеях** треба записувати повну назву установи, назву фонду, кількість у ньому справ, хронологічні рамки матеріалів, занесених до опрацьовуваного опису, повну назву архівної справи, кількість у ній аркушів. До опису архівного фонду, як правило, дається передмова з відомостями про структуру фонду, історію фондоутворювача, що згодом може знадобитися при характеристиці використаних джерел. На кожному виписку вказується номер аркуша.

Робочі картки з виписками розкладаються по розділах, підрозділах. Якщо в картці є матеріал до наступного розділу (підрозділу), то після використання її можна перемістити за потрібний роздільник.

Учнівські науково-дослідницькі роботи з історії, краєзнавства пишуться здебільшого на місцевому матеріалі. Важливе значення можуть мати матеріали районного, міського архівних відділів, архіви ЗАГСу, поточні архіви сільрад, господарських організацій, різних установ. А також – спогади учасників і свідків історичних подій.

Під час роботи з джерелами і літературою формується задум щодо порядку висвітлення теми, план.

Структура науково-дослідницької роботи та вимоги до змісту її складових. Учнівська науково-дослідна робота повинна мати:

- титульний аркуш;
- зміст;
- перелік умовних позначень (за необхідності);
- вступ;
- основну частину;
- висновки;
- список використаних джерел і літератури;
- додатки (за потреби).

Титульний аркуш – містить назву територіального відділення Малої академії наук, секції, тему, дані про учня-автора роботи, наукового керівника, місто і рік.

Зміст – це друга після титульного аркуша сторінка, в якій подається найменування та номери початкових сторінок вступу, розділів, підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

Перелік умовних позначень подається, якщо в науково-дослідницькій роботі вжито специфічну термінологію, використано маловідомі скорочення, нові символи, позначення за умови, що повторюються вони не менше трьох разів. Перелік друкується двома колонками, у лівій за абеткою наводяться скорочення, у правій – їх детальне розшифрування.

Вступ – на 2-3 сторінках містить обґрунтування актуальності і доцільності вибору теми, аналіз дослідженості проблеми в науковій літературі, огляд використаних джерел і літератури, стислий аналіз теоретичних та методологічних засад, визначення об'єкта і предмета дослідження, мети і завдань, територіальних і хронологічних меж, новизни і практичного значення даної праці.

Основна частина складається з розділів, а кожен розділ – з підрозділів, в яких аналізуються окремі питання, даються оцінки, основні характеристики, тенденції розвитку розглянутих явищ. Кожен розділ починається з окремої сторінки і завершується висновками. Стислими висновками підсумовується також викладене в підрозділах.

Висновки – 1-2 сторінки – підводять підсумок проведеного дослідження. У них не повинно бути нових фактів і узагальнень порівняно з попереднім текстом. Вони мають впливати із змісту дослідження й показувати, як реалізовані задекларовані у вступі мета і завдання.

Список джерел і літератури фіксує ті із них, що безпосередньо використовувалися при написанні роботи.

Додатки – допоміжні цінні документи, карти, схеми, малюнки, фотографії, хронологічні таблиці, анкети тощо, прив'язані до тексту (наприклад, див.: Додаток А), вміщуються для повноти сприйняття дослідницької роботи, більш переконливого аргументування.

Оформлення роботи. Текст учнівської наукової роботи друкується на білому односортному папері формату А4 з дотриманням розмірів полів: лівий – 25 мм, правий – 10 мм,

верхній 20 мм, нижній – не менше 20 мм. Робота виконується на комп'ютері. Шрифт друку 14, інтервал – 1,5, колір чорний середньої жирності з однаковою щільністю тексту. Вписувати в тексти окремі іншомовні слова, умовні знаки можна чорнилом, тушшю, пастою чорного кольору. Друкарські помилки, описки можна виправляти підчищенням або зафарбовуванням білою фарбою. Допускається не більше двох виправлень на сторінці.

Обсяг науково-дослідницької роботи не повинен перевищувати 30 сторінок.

Нумерація сторінок, розділів, підрозділів, таблиць, малюнків подається арабськими цифрами. Першою сторінкою є титульна, але на ній цифра не ставиться. Порядковий номер сторінки прийнято ставити без крапки в правому кутку верхнього поля аркуша.

Заголовки структурних частин – «Вступ», «Зміст», «Перелік умовних скорочень», «Розділ», «Висновки», «Список джерел і літератури», «Додатки» - друкуються великими літерами симетрично до тексту, заголовки підрозділів, крім першої великої – маленькими літерами. Крапка в кінці заголовка не ставиться, вказані назви в лапки не беруться. Після слова «Розділ» пишеться його номер, але крапка не ставиться. Вона ставиться після цифри. З нового рядка друкуються заголовки розділу. Підрозділи нумеруються – 1.2. (другий підрозділ першого розділу), цифри відділяються крапками. У цьому ж рядку з першої великої букви йде заголовок підрозділу. Заголовок нового структурного підрозділу відділяється від попереднього тексту пропуском у 2 інтервали, а новий рядок нижче заголовку розміщується через 1,5 інтервали.

Ілюстрації (фотографії, креслення, схеми, карти) і таблиці подаються безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації позначаються словом «Рис.» і нумеруються послідовно в межах розділу. Номер ілюстрації складається з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими ставиться крапка. Номер ілюстрації, її назва і пояснювальні підписи розміщують у такій же послідовності під ілюстрацією. Ілюстрації і таблиці можна подавати й поза текстом у додатках.

Таблиці нумеруються послідовно (за винятком таблиць, поданих у додатках). У правому верхньому кутку над відповідним заголовком таблиці розміщується надпис «Таблиця» із зазначенням її номера. Номер таблиці також складається з номера розділу і порядкового номера таблиці (напр. «Таблиця 1.2» - друга таблиця першого розділу). Якщо частина таблиці переноситься на інший аркуш, то над перенесеною частиною пишеться «Продовження табл.» і її номер («Продовження табл. 1.2»).

Список використаних джерел і літератури, посилання складають бібліографічний апарат науково-дослідницької роботи. Це своєрідний ключ до використаних автором джерел. Він певною мірою відбиває наукову етику і культуру наукової праці.

Список використаних джерел розміщується після висновків. Він ілюструє ступінь фундаментальності проведеного дослідження. Бібліографічний опис робиться за друкованим

твором відповідно до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 “Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання” або на основі каталожної картки чи матеріалів бібліографічних покажчиків „Літопис книг”, „Літопис журнальних статей”, „Літопис газетних статей” без пропуску будь-яких елементів, скорочення назв праць за винятком випадків, передбачених ДСТУ 3582-97 «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові в бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила».

У списку виділяють «Джерела» - неопубліковані та опубліковані і «Літературу». Неопубліковані архівні джерела подають з повною назвою архіву, фонду, номера опису, справи, кількістю аркушів. Джерела і літературу в списку можна розміщувати одним з таких способів:

- у порядку появи посилань у тексті;
- в алфавітному порядку перших прізвищ або назв творів;
- у хронологічному порядку.

Розташовані в алфавітному порядку прізвищ чи назв джерела і література полегшують організацію апарату посилань.

Бібліографічний опис джерел і літератури проводиться у відповідності з вимогами чинного державного стандарту.⁵²

Важливу роль у науковій конкурсній роботі відіграють **посилання** на джерела, літературу, окремі результати та ідеї, висновки, які використовувалися в ході дослідження. Посилання дають можливість відшукати архівні джерела чи літературу, перевірити достовірність відомостей, з’ясувати інші деталі. Посилання в тексті наукової роботи доцільно робити одним із таких способів:

- у квадратних дужках у тексті зазначається порядковий номер використаного архівного джерела чи наукової праці, аркуша чи сторінки, якщо список джерел та літератури побудований в алфавітному порядку перших прізвищ або назв творів, наприклад [5, арк.15] або [25, с.10];
- посилання наводяться у виносках і тоді після цитати, факту зверху арабськими цифрами фіксується номер посилання, а саме джерело чи праця, на яку посилається автор, подається внизу на кожній сторінці або в списку використаних джерел і літератури, сформованому в порядку посилань. Якщо на одне і те ж джерело, працю автор посилається підряд кілька разів, то в повторному посиланні пишеться «Там само» і вказується аркуш чи сторінка. Якщо повторне посилання робиться на ту ж сторінку, то в повторному посиланні зазначається «Там само», але без сторінки. Якщо в розділі згадується кілька разів одна і та ж праця, то замість назви можна писати «Вказ. пр.», «Назв. пр.», «Цит. пр.», номер сторінки.

⁵² ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 Бібліографічний запис. Бібліографічний опис: загальні вимоги та правила складання. – К.: – 2007. – 48 с.

Додатки до учнівської наукової роботи оформляють, як правило, на наступних після „Списку використаних джерел і літератури” сторінках . Кожен додаток починають з нової сторінки, дають йому заголовок, надрукований малими літерами з першої великої симетрично тексту сторінки. Посередині над заголовком малими літерами з першої великої друкується слово «Додаток» і велика літера української абетки, якою послідовно позначається додаток, окрім літер Г, Є, І, Ї, Й, О, Ч, Ь. Наприклад: Додаток А, Додаток Б і т.д.

У науково-дослідницькій роботі не обійтися без **цитувannya** інших авторів. При цьому необхідно дотримуватися таких правил:

- текст цитати починається і закінчується лапками і наводиться в граматичній формі, в якій він поданий у джерелі із збереженням особливостей авторського написання;
- цитування повинно бути повним, без довільного скорочення авторського тексту і перекручення думок автора. Пропуск слів, речень, абзаців допускається лише у випадку, якщо він не перекручує думку автора, і позначається трьома крапками в будь-якому місці цитати – на початку, всередині, вкінці;
- при непрямому цитуванні (переказі, викладі думок автора власними словами) слід бути максимально точним, коректним щодо думок, оцінок автора і робити посилання на джерело;
- цитування не повинно бути ні надмірним, ні недостатнім: надмірне цитування створює враження компілятивності праці, недостатнє – знижує наукову цінність викладеного матеріалу;
- кожна цитата обов’язково супроводжується посиланням на джерело.

Слід уважно поставитися до **мовного оформлення** і вибору стилю конкурсної наукової праці, чітко усвідомити різницю між стилями науковим і офіційно-діловим, публіцистичним, художнім. Саме науковий стиль, завданням якого є передача наукової інформації, володіє мовними засобами, які забезпечують точність у вираженні думки:

- насамперед, – наявністю термінологічної лексики;
- науковий виклад складається головним чином із роздумів, метою яких є доведення істини на основі аналізу фактів;
- великою кількістю складних речень, які дають можливість точно і в логічній послідовності викласти думки;
- експресивні засоби не відіграють особливої ролі і вживаються рідко;
- домінуюча форма оцінки – констатація ознак;
- стиль писемної наукової мови – це безособовий монолог, виклад, як правило, від третьої особи з вживанням форм типу «Автор вважає...»
- культуру наукової мови характеризують точність, ясність, стислість, доступність, дохідливість;

- слід боротися з плеоназмами – непотрібними в тексті словами на зразок «внутрішній інтер'єр», не допускати мовної надмірності, вживання без потреби чужомовних слів, уникати тавтології, канцеляризмів.

Згрупувавши зібраний матеріал по розділах, підрозділах, починайте його виклад. Досвід підказує, що написання варто починати з першого розділу, за вступ братися після завершення основної частини роботи.

Роботу слід уважно вчитати, не допускати недбайливості, помилок в оформленні тексту.

Вирішальним етапом оцінювання є **конкурс – захист науково-дослідницьких робіт**. Всеукраїнський конкурс – захист науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН України проходить у три етапи:

- I – на рівні філій обласного територіального відділення МАН України;
- II – обласний етап;
- III – всеукраїнський.

У конкурсі-захисті беруть участь учні **9-11 класів** загальноосвітніх шкіл, вихованці професійно-технічних навчальних закладів. До участі в I етапі допускаються члени наукових товариств і філій територіального відділення МАН, до участі в II етапі – переможці (як виняток - призери) I етапу. Кількісний склад команди повинен відповідати кількості секцій наукових відділень.

Наукові товариства і філії територіального відділення МАН України до вказаного часу подають оргкомітету такі документи:

- копію підсумкового наказу міського управління освіти, відділу освіти райдержадміністрації «Про результати проведення I етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України», в якому вказуються прізвища переможців, роботи яких направляються на II етап конкурсу;
- тези в друкованому вигляді в кожній роботі та тези всіх робіт від наукового товариства, філії на одному електронному носії;
- заявки на участь у II етапі конкурсу-захисту у відповідному відділенні з інформацією про члена команди в друкованому вигляді за формою, що додається;
- анкети учасників II етапу конкурсу-захисту за формою, по дві фотографії 3,5x4,5;
- науково-дослідницькі роботи з тезами, оформлені відповідно до вимог;
- рецензії фахівців з оцінкою наукової роботи;
- паспорти експонатів (за їх наявності) за формою.

Роботи, тема і зміст яких не відповідають профілю секції, до участі в конкурсі-захисті не допускаються. Захист здійснюється на основі другого примірника роботи. Подані учасниками

конкурсу-захисту роботи розглядаються як авторські, достовірність наведених результатів засвідчують наукові керівники у своїх відзивах.

Конкурс-захист - це складна процедура, яка здійснюється в три етапи – заочне оцінювання науково-дослідницьких робіт, оцінювання навчальних досягнень з базових дисциплін, захист науково-дослідницької роботи та оцінюється за допомогою факторно-критеріальної моделі, де факторами є наведені вище напрями діяльності, критеріями — складові кожного фактору.

Максимальна сумарна оцінка за участь у всіх етапах складає – **100** балів.

1. Заочне оцінювання науково-дослідницьких робіт проводиться за критеріями: актуальність, теоретичне і практичне значення роботи; наукова новизна одержаних результатів; системність і повнота у розкритті теми; дослідницький характер роботи; доцільність та коректність використаних методів дослідження; аргументованість висновків, їх відповідність отриманим результатам; стиль, грамотність, логічність викладу; відповідність вимогам до змісту та оформлення наукових робіт.

Вагомість фактора — 29 балів.

2. Оцінювання навчальних досягнень учасників конкурсу з базових дисциплін передбачає виконання завдань за трьома рівнями складності.

Вагомість фактора — 29 балів.

3. Захист науково-дослідницьких робіт проходить у секціях. На захисті мають право бути інші члени секції як опоненти. Питання присутності на захисті керівників делегацій вирішується оргкомітетом у залежності від конкретних умов. Для захисту надається 10 хвилин. Критерії фактора: аргументованість вибору теми дослідження та її розкриття, вільне володіння матеріалом; ступінь самостійності автора у виконанні роботи; особистий внесок автора в роботу; чіткість, логічність, послідовність, лаконічність викладеного матеріалу; компетентність учасника, вичерпність відповідей; етикет та культура спілкування учасника; активна кваліфікована участь у дискусії.

Вагомість фактора становить 42 бали.*

Всі отримані оцінки вважаються остаточними, якщо протягом однієї години після оголошення результатів учасником конкурсу не була подана апеляція в письмовій формі. Розгляд апеляції проводиться членами журі з учасником конкурсу, втручання керівника команди та інших сторонніх осіб забороняється.

Переможці визначаються за сумою балів, одержаних на всіх етапах конкурсу-захисту. Кількість перших, других, третіх місць може становити 50 відсотків від загальної кількості учасників у секціях з орієнтовним розподілом їх у співвідношенні 1:2:3.

Перше місце не визначається, якщо учасник набрав **85-100** балів.

* Порядок визначення вагомості критеріїв й підрахунку балів передбачає Положення про конкурс-захист учнівських науково-дослідницьких робіт, яке періодично змінюється.

Друге місце – **80-84** бали.

Третє місце – **75-79** бали.

При рівності суми балів декількох учасників місця визначаються з урахуванням підсумків захисту науково-дослідницьких робіт.

Переможці та призери нагороджуються дипломами управління освіти і науки I, II, III ступенів. Окремі учасники за високий рівень виявлених знань за поданням журі можуть бути відзначені дипломами чи грамотами центрів позашкільної роботи. Грамотами обласного управління освіти і науки нагороджуються керівники переможців II етапу конкурсу-захисту. Конкурсант, що зайняв перше місце, як правило, бере участь у III етапі конкурсу-захисту.

Отже, характер навчальної і краєзнавчої науково-дослідницької роботи в школі в роки незалежності України змінився. Все більшого значення набуває підготовка учнів до повсякденного здобуття знань, оволодіння ними методикою дослідницької роботи. А це, в свою чергу, ставить підвищені вимоги до рівня знань, дослідницьких умінь учителя. Тому важливо у ВНЗ, у тому числі – під час вивчення курсу „Шкільне краєзнавство”, оволодіти способами фіксації змісту джерел, методикою підготовки різного виду учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства, особливо – конкурсних науково-дослідницьких робіт, що готуються й захищаються в рамках Малої академії наук, у ході різних всеукраїнських історико-краєзнавчих, історико-географічних експедицій.

Питання для самоконтролю:

1. Що означає термін „наукове дослідження”?
2. Назвіть відомі вам способи фіксації змісту джерел.
3. Чим відрізняється анотування від реферування, тези – від конспекту?
4. Вкажіть спільне і відмінне між повідомленням і рефератом, статтею і доповіддю?
5. Що вам відомо про Малу академію наук України, зміст, форми і методи її роботи?
6. Правила використання і оформлення цитат.
7. Назвіть у правильній послідовності структуру „Вступу” учнівської науково-дослідницької роботи.
8. Перелічіть способи оформлення використаних джерел і літератури та посилань.

Рекомендована література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т Бусел. – К.: Ірпінь, 2001. – 142 с.

2. Дарманський М.М. Дипломна робота в системі ступеневої підготовки педагогів: наук.-практ. посібн. / М.М. Дарманський, В.П. Каменюк, Ю.В. Телячий. – Хмельницький: ХГ-ПІ, 2001. – 141с.
3. Ломачинська І.М. Бібліографознавство: навч. посібн. / І.М. Ломачинська. – К.: Ун-т Україна, 2004. – С.49-55.
4. Положення про Малу академію наук і наукові товариства учнів України. Затверджене наказом Міністерства освіти України від 11.02.94 р., №35 // Інформ. збірник Міністерства освіти України. – 1998. - №20, жовт. – С.10-16.
5. Прокопчук В.С. Учнівська науково-дослідницька робота: написання і захист: метод. реком. / В.С. Прокопчук; ХОШПО; ХОЦТК [та ін.]. – Хмельницький: Мельник А.А., 2006. – 48 с.
6. Рибак І.В. Методичні рекомендації до виконання курсової роботи з дисциплін „Історія”, „Політологія” / І.В. Рибак, О.А. Баженов. – Кам’янець-Подільський, 2005. – 20 с.
7. Степанков В.С. Написання і захист бакалаврської роботи: метод. поради / В.С. Степанков. – Кам’янець-Подільський: К-ПДУ, РВВ, 2005. – 40 с.
8. Степанков В.С. Написання і захист дипломної роботи: метод. поради / В.С. Степанков. – Кам’янець-Подільський, 2002. – 40 с.
9. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня: метод. поради / автор-упорядн. Л.А. Пономаренко. – К.: Редакція „Бюлетеня ВАКУ”, вид-во „Толока”, 2001. – 80 с.

Тема 6. ТОПОНІМІКА В ШКОЛІ

6.1. Топоніміка як наука про назви географічних об'єктів

Важливим напрямом шкільного краєзнавства є топонімічні дослідження. Адже школяра, як і будь-якого жителя населеного пункту, оточують десятки географічних об'єктів, які мають свої специфічні назви, пов'язані з ним легенди. Середнє за кількістю населення українське село має 20-30 мікротопонімів, що потребують пояснення. Якого б питання в ході краєзнавчого дослідження ми не торкнулися, обійти історичний час і простір ніяк не можливо. Події, прив'язані до певної місцевості, нерідко запозичують її назву, і літопис фіксує „Пилявецьку битву”, „Барську конфедерацію...”. А ще частіше історичні події відбиваються в назві топоніма чи мікротопоніма. Як і яскрава особистість, ландшафт, види занять, людське буття. Досліднику – вчителю і учню завжди хочеться встановити етимологію – первісне значення, походження назви географічного об'єкта. Тоді доводиться звертатися до топоніміки, науки, що володіє інструментарієм – системою принципів, методів, способів пізнання суті географічних назв – топонімів.

Термін „топоніміка” походить з грецької (топос – місце, онома – ім'я, назва). Топоніміка є галуззю такої мовознавчої науки, як ономастика, яка вивчає взагалі всі власні назви, їх походження, будову, розвиток. Тому в залежності від об'єкта вивчення ономастика ділиться на:

- антропоніміку – галузь ономастики, що вивчає власні назви людей;
- космоніміку – назви зон і частин Всесвіту;
- зооніміку – назви тварин.

А також – топоніміку, яка вивчає топоніми (географічні назви, назви місцевості), закономірності їх виникнення, розвитку і функціонування.

- Топоніміка, у свою чергу, ділиться на галузі, що мають свій специфічний предмет дослідження:
- гідроніміку – досліджує назви водних об'єктів;
- ойконіміку – назви поселень;
- ороніміку – назви елементів рельєфу земної поверхні;
- урбаноніміку – назви будь-яких об'єктів всередині міст, населеного пункту;
- мікротопоніміку – розглядає сукупність топонімів великого географічного об'єкта.

Як наука топоніміка не тільки тісно зв'язана з мовознавством, а й з географією, об'єкти якої вивчає з точки зору походження назв, історією, яка знайшла відображення у власних назвах і без знання якої ряд топонімів неможливо зрозуміти і пояснити, етнографією – заняттями, побутом, традиціями і обрядами етнічних одиниць. Оскільки топонім – категорія географічна, історична,

мовознавча, то успіх його дослідження — на стику всіх цих дисциплін і в значній мірі залежить від поєднання зусиль усіх трьох наукових галузей.

Географічні назви – то результат народної творчості, і виникли вони на зорі людства. У кожного народу своя поетика назв. Недарма свого часу Костянтин Паустовський відзначав, що назви – це народне поетичне оформлення країни. Вони говорять про характер народу, його історію, його схильності і особливості побуту.

Топоніміка, як і кожна галузь наукового знання, має свою теорію, методологію, історію.

Досить рано вчені зацікавилися походженням термінів. Ще в античні часи, скажімо, Страбон у шостій книзі „Географії” намагався дослідити походження назви міста Регій в Сицилії, дав їй своє трактування. Пояснення назв географічних об’єктів знаходимо в працях Геродота, Марка Поло, Афанасія Нікітіна.

Більш-менш систематичні топонімічні дослідження почали вестися з XVIII ст. Піонером цієї справи став історик і географ В.М. Татіщев, який в своїх працях дав потрактування як історичним, так і географічним назвам. Етимологією назв географічних об’єктів займався В.К. Тред’яковський.

У XIX ст. географічні назви вивчали як історики, географи, так і мовознавці А.М. Шегрен, В.І. Даль, М.П. Барсов, М.І. Надеждин, І.П. Філевич, Я.К. Грот, М.Ф. Сумцов. Топоніміка в Російській імперії в той час розвивалася як прикладна історико-географічна дисципліна. Був накопичений чималий матеріал, зроблена спроба системного підходу до аналізу, що наштовхнуло на висновок: без поєднання історико-географічних і лінгвістичних знань результату годі чекати.

У XX ст. багато уваги топоніміці приділили А.М. Селіщев, академік О.І. Соболевський, займаючись слов’янською, у тому числі й українською топонімією. Глибокий слід у цій науці залишив В.П. Семенов-Тянь-Шаньський. 1904 року, коли він розпочав топонімічні дослідження, у Російському географічному товаристві була утворена підкомісія географічних назв, яка об’єднала багатьох видатних учених – С.Ф. Ольденбурга, О.О. Шахматова, І.О. Бодуена де Куртене, Ю.М. Шокальського.

У 20-і роки топонімічні дослідження скеровували Центральне бюро краєзнавства в радянській Росії та Український комітет краєзнавства — у радянській Україні.

Однак систематична робота з вивчення географічних назв розпочалася аж після Великої Вітчизняної війни. Її пік припадає на 60-і роки. Топоніміка зайняла почесне місце серед навчальних дисциплін. У межах колишнього СРСР було проведено близько 30 спеціальних конференцій, нарад, семінарів, з’явилися кандидатські й докторські дисертації на топонімічну тематику.

В Україні поштовх до більш активного вивчення топонімів дала праця над створенням двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР» під редакцією П.Т. Тронька, доктора

історичних наук, нині академіка Національної академії наук України. Адже кожен нарис чи довідка про населений пункт вимагали пояснення його назви, що є предметом дослідження топоніміки. Звідси в більшості нарисів з'явилася інформація про географічне положення, етимологію географічних назв. У Києві при Академії наук працювала ономастична комісія, яка регулярно публікувала „Повідомлення Української ономастичної комісії”. 1962 року проведено республіканську нараду з питань топоніміки та ономастики. 1965 року наукова конференція розглядала стан та методика вивчення гідронімів. Згодом, 1980 року, видано словник гідронімів. Активно вивчалися й використовувалися топоніми в закладах освіти, що достатньо відображала навчально-методична періодика, зокрема – журнал „Українська мова і література в школі”.

Певна робота продовжувалася і в наступні десятиліття. Однак вона не мала такого розмаху і системи, і, здається, у зв'язку з написанням історії населених пунктів у новій редакції, оголошенням 1995 року всеукраїнської експедиції „Мікротопоніми України”, а 2006-го – історико-географічної експедиції учнівської молоді „Історія міст і сіл України” починає розгортатися в наш час.

Топоніміка, як наука, виробила свою теорію, в основі якої – система категорій, понять, зафіксованих у термінах, характерна для топоніміки лексики. Учні мають оволодіти оптимальним набором понятійно-термінологічної лексики, зрозуміти, скажімо, різницю між топонімами, мікротопонімами і макротопонімами. До речі, у науці й досі немає одностайності в тому, що вважати макро – чи мікротопонімом. 1964 року в Москві відбулася спеціальна нарада з цього питання, але й тоді не вдалося знайти якоесь одне визначення. Ряд учених твердить, що мікротопоніми – це якийсь перехідний етап у формалізації географічної назви, коли вона ще ближче до загальної, аніж власної. Наприклад, - місце „За фігурою”, „Біля броду” і т.п.

Звичайно, залишати учнів у такій невизначеності не можна. Варто занести до їх словника такі дефініції: макротопонім – власна назва великого географічного об'єкта, а мікротопонім – назва невеликого географічного об'єкта (вулиця, урочище, частина населеного пункту тощо). Власне, це розуміли під мікротопонімами й організатори всеукраїнської історико-географічної експедиції „Мікротопоніми України”.

Вводячи учнів у коло питань, якими займається топоніміка, слід наголосити на відмінності понять топоніміка і топонімія. На практиці дуже часто їх змішують, інколи вкладають один і той же зміст. Насправді топоніміка – це наука про географічні назви. Топонімією позначають сукупність географічних назв якоїсь регіональної одиниці.

Учителю – організатору шкільного краєзнавства, топонімічних занять варто дати учням визначення і добитися розуміння таких термінів:

абіонім – власне ім'я неживого об'єкта або явища, створеного людиною або природою;

агронім	– назви площ, ринків;
агроонім	– назва земельного угіддя;
антропонім	– власне ім'я людини;
астронім	– власна назва окремого небесного тіла;
батіонім	– власна назва об'єкта підводного океанічного ландшафту;
гідронім	– власна назва будь-якого водного об'єкта;
дримонім	– власна назва лісової ділянки, лісу, бору;
зоонім	– власна назва, ім'я, прізвисько тварини;
ергонім	– власна назва будь-якого підприємства, закладу, шахти, колгоспу;
номінація	– називання, найменування;
регіонім	– власна назва регіону;
топонімізація	– перехід загальної назви у топонім;
урочище	– невеликий об'єкт, який виділяється своїм ґрунтом, рослинністю з оточуючого ландшафту (ділянка лісу, частина яру, балки, болота, місце під і понад урочищем, навколо урвища).

Методологію топоніміки складають принципи – основоположні ідеї, засади, на які опирається наукове дослідження, й система методів, з допомогою яких дослідники проникають у таїну назвотворення, закономірність формування й розвитку географічних назв.

Серед принципів топоніміки слід розрізняти загальнофілософські – принцип діалектики, детермінізму – причинної обумовленості будь-якого, у тому числі – мовного явища, а також загальнонаукові – історизму, науковості й об'єктивності.

Учням треба наголосити, що під методами розуміють способи наукового дослідження. У топоніміці успішно використовуються методи:

Аналізу.

Синтезу.

Конкретно-історичного підходу. Без знання конкретних історичних умов неможливо в'яснити, хто жив на цій землі в різні часи, як зародився топонім, який шлях розвитку і змін пройшов, яке соціальне середовище, окремі події або особи наклали відбиток на його появу чи зміну.

Лінгвістичні методи:

- етимологічний;
- вивчення назв за формантами;
- лексико-семантичний;
- лексико-граматичний.

Картографічний метод, який дає можливість наочно прослідкувати поширення географічних назв, топонімотворчих суфіксів, змістові зміни в залежності від природних, соціальних, економічних факторів.

Метод класифікації.

Непростим є питання поділу топонімів на групи. Відомо кілька класифікацій географічних назв, що беруть початок у ХІХ ст.

1924 року Семенов-Тянь-Шаньський запропонував поділ назв поселень на сім груп:

1. Ті, що пішли від власних імен, прізвищ, прізвиськ.
2. Від релігійних свят.
3. Історичних імен (Ізяслав).
4. Язичницьких вірувань.
5. На честь різних подій та осіб.
6. Від давніх племен.
7. Від природних об'єктів.

1939 року відомий дослідник топонімів А.М. Селіщев дав таку схему поділу:

1. Ті, що пішли від імен людей.
2. Від роду діяльності людей.
3. Утворені за соціально-майновою ознакою, становищем людей.
4. Зв'язані з адміністрацією.
5. Ті, що відображають етнічний характер населення.
6. Позначають особливості рельєфу, забудови поселень.
7. З абстрактним значенням.

Є класифікації побудовані за лінгвістичними ознаками, на основі об'єктів номінації.

Американський вчений Дж. Стюарт запропонував поділ географічних назв на:

1. Описові.
2. Асоціативні.
3. Зв'язані з пригодами.
4. Присвійні.
5. Меморіальні.
6. Рекомендаційні.
7. Народно-етимологічні.
8. Штучні.
9. Помилкові.
10. Перенесені.

Цей огляд класифікацій далеко не повний, але він дає можливість учителю та учням зрозуміти нелегкий шлях становлення будь-якої науки, вироблення її правил, норм, закономірностей, принципів, методів і прийомів дослідження, понятійного апарату.

Ми б запропонували для розгляду і використання небездоганну, зате просту і вживану в топонімічній практиці класифікацію географічних назв за об'єктами номінації:

- 1) ороніми – назви елементів рельєфу і його форм – гір, вершин, бугрів, рівнин, долин;
- 2) гідроніми – назви рік, джерел, ставків, озер, морів, океанів, водосховищ;
- 3) фітотопоніми – імена, що походять від назв рослин;
- 4) антропоніми – назви від людських імен;
- 5) зоотопоніми – від назв тварин;
- 6) топоніми виробничого походження (Гамарня, Руда);
- 7) інші.

Така схема може легко досягаться дітьми, вона орієнтує на джерела походження назви і для початку дає можливість оперувати масою топонімічного матеріалу.

Таким чином топоніміка – це специфічна наукова дисципліна, одночасно лінгвістична, історична, географічна, зі своєю історією і методологією, опанування основами якої дає учителеві й учневі – суб'єктам шкільного краєзнавства ще один важливий інструмент для пізнання краю.

6.2. Топонімія – важливе джерело історії

Топонімія досить цінне краєзнавче джерело. Це, власне, - історія, зафіксована в назвах географічних об'єктів. Проілюструємо це на прикладах з топонімії Дунаєвецького району Хмельницької області.⁵³

Вирішальне значення для виникнення географічних назв мала поява людської мови. Топоніми з'явилися на межі переходу мігруючих людських стад до осілого способу життя, коли виникла необхідність позначати важливі для оптимізації господарсько-побутового життя об'єкти, полегшити спілкування і взаєморозуміння. Оскільки селилися перші родини в затишних і захищених місцях, багатих на природні запаси засобів існування (біля річок, лісів, озер, у долинах, поблизу печер), то в топонімічних назвах і відбивалася в першу чергу природа краю. Більшість істориків виводять назву Дунаївців від ставків, дунаїв (словом „дунаї” у давнину позначалися водозбори, розливи води, ставки, що фіксують і старовинні пісні „Ой, за горами, вода дунаями...”, „Понад дунаями, вода стоянами”...). Таких водойм на території міста й сьогодні немало. У пору частих татарських набігів місто було укріплене фортечними мурами (ще 1711 року їх бачив датський посланник Юст Юл, проїжджаючи краєм).⁵⁴ 1592 року польський король Сигизмунд III, жалуючи привілей – Магдебурзьке право вдові померлого Станіслава Лянцкоронського, володарці

⁵³ Див.: Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посібн. / Прокопчук В.С. – К.: Рідний край, 1999. – 96 с.

Дунаївців, дав поселенню статус міста і назву Дунайгород.⁵⁵ Ця назва не витримала перевірки часом – згодом жителі повернулися до старої, звичної, простішої у вимові – „Дунаївці”.

Поділля було свого роду форпостом Речі Посполитої у боротьбі з татарськими набігами, зазнавало постійних спустошень з боку войовничого сусіда. І це знайшло відбиток у топонімах. Селище Погребище на Вінниччині колись звалося Ракитною. А після спустошення татарами придбало нинішню назву. Можливо тому, що його жителі ховалися від нападників у погребях, а може тому, що їм довго доводилося жити в землянках – погребях, поки поселення відбудовувалося. Місця вторгнень, сутичок, боїв – великих і малих – відобразились у назвах сіл Татариски, Мала Побіанка, Велика Побійна, Могилівка. Змішання татарського прийшлого і місцевого слов'янського населення мало взаємний вплив на мову, культуру, побут. Один з трьох татарських князів, яких 1362 року розбили об'єднані литовсько-українські загоны, носив явно слов'янське ім'я Дмитрій. Свого часу польський історик Матвій Стрийковський, побувавши в Болгарії, біля Сілістри зустрів осілих там татар, котрі розмовляли слов'янською мовою. Особливості мови і побуту вони пояснили тим, що їхні предки жили колись на Поділлі, поки не прийшли литовці і не вигнали їх аж за Дунай.⁵⁶

Непрості взаємини українців і татар знайшли віддзеркалення в топонімії. Краєзнавці Рахнівки, наприклад, записали легенду про татарського воїна Рахни, який під час рейду татарських загонів Поділлям сподобав українську дівчину Марусю і залишився в селі. Цей рідкісний випадок відбився нібито в назві села Рахнівка.

Цікаву легенду про походження назви „Криничка Телятицького” повідала Л.А. Бабійчук, жителька села Млаки – Ксаверівка на Дунаєвеччині. Зважаючи на її виняткову джерельну цінність (фіксована в легенді і топонімі подія не тільки підтверджує постійні вторгнення татар у межі району, а й розповідає про способи порятунку місцевого населення, нерідко дуже дорогі своєю ціною), наведемо її повністю: „Було то в пору татарських набігів. Жителі подільських сіл, якщо їм вдавалося завчасно дізнатися про чергове вторгнення ворога, нерідко ховалися в печерах, ярах, лісах. Татари нищили, і будь-яка необережність могла видати сховок. Тоді – о, горе! – чекала смерть або дорога до Кафи...”

Ксаверівські селяни, попереджені кимось про появу ординців, разом із священником пішли долиною Телятицького в напрямку Гути-Блищанівської. Там і затаїлись в ущелинах, поміж ліщиною і грабиною. І ось, як назло, коли татари на своїх приземкуватих конях почали оглядати

⁵⁴Труды Подольского церковного историко-археологического общества.– Каменец– Подольский, 1911. – Вып. XI. – С.31.

⁵⁵ У королівській грамоті зазначалося „Так как земли подольские вследствие частых нападений татар и других неприятелей опустошены, обезлюднены и вследствие этого лежат пустошами, то мы охотно позволяем Елизавете Лянцкоронской, вдове каштеляна галицкого, чтобы ея имене числились местечком, называя его Дунайгородом, где бы жители имели безопасное убежище и охрану”.

⁵⁶ АнтоновичВ.Б. Очерк истории Великого княжества Литовського до половины XV ст. / В.Б. Антонович. – К., 1878. – Вып. 1. – С. 143.

ліс, заплакала дитина. Щоб урятувати ціле село, священник звелів зарізати маля... Зайди від'їхали, так і не взявши ясиру. А дитя поховали урочисто, молячи в Бога прощення за великий гріх.

Другого дня, відвідавши поховання, щоб встановити хрест, ксаверівчани були здивовані: біля могилки забило джерельце. Його розкопали, і криничка наповнилася чистою, як сльоза, водою. Жебонить вона й сьогодні, нагадуючи трагічний епізод минулого”.⁵⁷

Топоніми, мікротопоніми дають можливість реконструювати систему оборонних укріплень на території краю. Скажімо, укріплення різного характеру – від рову з частоколом (тином) до фортечних мурів – були на Дунаєвеччині у Смотричі, Ступенцях (Макові), Лошківцях, Михайлівці, Сокільці, Лисці, Миньківцях, Балині, Тинній. Нерідко вони давали підставу для найменування сіл (Тинна – від слова тин, дерев'яна загородж, Городиськи – збудовані на місці колишнього укріпленого поселення), збереглись у назвах їх окремих частин – замчиськах, городищах. Від багатьох укріплень не залишилося б і згадки, якби не топоніми. І це тому, що замки наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були перебудовані – на їх місці з'явилися палаци, або з часом були розібрані, зруйновані. Гравюри Наполеона Орди, який подорожував Поділлям і Волинню в останній чверті XIX ст., зберегли вигляд вже зниклих палаців у Михайлівці, Макові, Маліївцях, Дунаївцях, Голозубинцях. Одна з гравюр засвідчує, що Михайлівський розкішний палац з оранжереєю, багатим фамільним архівом і бібліотекою, якими свого часу користувалися Й. Ролле, Г. Сенкевич, прижився поруч з донжоном – багатоповерховою баштою, явним атрибутом середньовічного замку.⁵⁸

Легенда донесла до нас розповідь про вторгнення половців на територію Поділля, якогось „шолудивого Буйняка”, що знищив с. Кружель. Сліди його збереглися: у селі Велика Кужелева на Дунаєвеччині є городище, де й досі трапляються археологічні предмети. Та й назву нинішнього поселення, як і сусіднього села Мала Кужелівка, дослідники виводять із назви колись спаленого Кружеля. Факт набігів половців на Ушицю підтверджують літописи. Приводив їх Іван Берладник, намагаючись відвоювати князівський престол. Не виключено, що легенда є відголоском часів, коли хан Боняк, що заслужив у народу епітет „шелудивого” (поганого), водив свої орди подільськими землями в пошуку легкої здобичі.⁵⁹

Топоніми, як джерело історії, засвідчують переміщення народів у давнині, так зване „велике переселення народів”. У Кам'янці-Подільському сквер між вулицями князів Коріатовичів, Лесі Українки, Уральською і Шевченка, зберіг назву „Гунські Криниці”, назву „Гунська” носить одна із вулиць недалеко від скверу. Чи не відгомін це перебування в краї гунів-азіатів, які потиснули зі слов'янських земель жорстоких готів?

⁵⁷ Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: м-ли наук.-краєзн. конф. – К.: Рідний край, 1997. – С. 202-203.

⁵⁸ Ніцора Т.Г. Михайлівська садиба та зображення палацу на гравюрі Н. Орди / Т.Г. Ніцора // Тези доповідей наукової конференції „Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці, 1993. – С. 75.

⁵⁹ Подольская легенда о Буняке // Киевская старина. – 1842. – Т.37. – С. 444-445.

Чемерівці Хмельницької області, за однією з версій, у своє найменування взяли назву кіммерійців, народу, що жив свого часу на землях України. Племена тиверців могли дати назву Ківерцям на Волині, як і селищу Тиврів на Вінниччині, уличі – селу Улич на Закарпатті, дуліби – Дулібам на Рівненщині, хорвати – селу Хорватське на Львівщині.⁶⁰

У топонімах відобразилися події козацьких часів. Козацька долина – поля однойменної агрофірми в селах Вихрівка, Пільний Мукарів Дунаєвецького району Хмельниччини – свідчення запеклих боїв у долині, що прилягала до шляху. На північний захід від Козацької долини знаходяться Сині озера. У цій назві відбилися не тільки природні умови (до меліорації там було чимало озерець), а й події козацької доби: не раз там розвивалися на вітрі жупани порубаних вояків.⁶¹

Двадцятисемирічне панування турків на Поділлі знайшло відбиток у топонімі Батарей. Легенда повідомляє, що в урочищі Батарей в селі Сокілець, на правому березі річки Ушиці стояли турецькі гармати, які обстрілювали село та підступи до нього. Знищити її взявся якийсь Томаш. Вночі пробрався він до батареї, скинув гармату в яр, але був спійманий і четвертований на великому камені. Відтоді урочище стало називатися Батареею, а камінь і джерело біля нього – Томашевими. Після вигнання турків джерело освятили і довгий час на тому місці проводився заупокійний молебень.⁶²

Топонімія (сукупність географічних назв) може бути джерелом вивчення економіки краю, системи землеволодіння, суспільно-економічного становища різних верств населення, свідченням класової нерівності і запеклої боротьби.

Для подільського лісистого краю характерною була вирубка лісів, як засіб освоєння нових площ, введення в оборот нових земельних ділянок. У Блищанівці на Дунаєвеччині, наприклад, це підтверджують мікротопоніми Корчівки, Вуглярка.

Поділля – благодатний для бджільництва край. Тому багато мікротопонімів розповідають про це заняття, вказують місця і навіть господарів пасік (Івасева пасіка в Морозові, Максимова пасіка в Сиворогах). Саме слово пасіка повідомляє, що, як правило, для утримання вуликів вибирали в лісі місця, повні лісових квітів, дерева висікали і на тих „посеках” (пасіках) розміщали медоносних гостей.

Серед багатьох ремесл, інформують мікротопоніми, найбільш поширеним було гончарство, ложкарство (с. Лошківці), видобування заліза з болотних руд і його обробка (Руда-Гірчичнянська, Рудка, Гамарня – приміщення, де виплавляли метал, димарня), виробництво скла на гутах – скляних підприємствах (Гута-Блищанівська, Гута-Морозівська, Гута-Яцковецька, Стара-Гута),

⁶⁰ Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – С.115-116, 134.

⁶¹ 1998 року в Козацькій долині при трасі Хмельницький-Чернівці стараннями козацького генерала Л.П. Танашука було насипано Курган козацької слави, встановлено хрест і так увічнено події, зафіксовані мікротопонімом.

⁶² Ковальчук Л.М. Дунаєвеччина в період турецької окупації 1672-1699 рр. / Л.М. Ковальчук // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. – К.: Рідний край, 1997. – С. 41.

чимбарське ремесло (с. Чимбарівка), виробництво дьогтю (Дігтярня – поле у В. Жванчику за Жолубом між Рачинецьким лісом та Васильчиком).

Південно-західна частина Міцівців носить назву Бурти. Житель села Кучерявий Афанасій Іванович, 1900 року народження, зберіг переказ про буртовий спосіб виробництва селітри саме в цьому місці.⁶³

Не тільки землеробство, а й ремесло приводило до вирубки лісу. Будівництво, бондарство, смолокурні, дьогтярні, гамарні, рудні і гути потребували лісу. Нерідко в лісах влаштовували цілі лісові заводи на вирубаних просіках (майданах). У таких місцях, поруч з виробництвом, будувалися хати. Поселення на майдані жителів сусідніх сіл, скажімо, - Морозова, породжувало топонім Майдан-Морозівський.

У часи колонізації подільських земель відбувалася запекла боротьба між місцевими і прийшлими феодалами. Щоб закріпити й увічнити землеволодіння у додаток до юридичних актів, землевласники присвоювали населеним пунктам свої імена, прізвища. Звідси - Федорівка, Маків, Михайлівка, Іванківці, Дем'янківці, Антонівка та інші топоніми.

Становище різних верств сільського населення було нерівним. Кращими землями, жалуваними феодалами, користувалися священники (попи). Це й угіддя, і пасовища - луки, долини. Цей факт фіксують мікротопоніми Попівка, Попова долина, Попів став. На території нинішнього Дунаєвського району Хмельницької області було чимало монастирів. Найдавніший православний монастир у Смотричі після визволення Поділля від татар Коріатовичі передали католикам-домініканцям. Були чернечі обителі в Гірчичній, Дунаївцях, Маліївцях, Сокільці. Про це свідчать мікротопоніми - монастирище, Чернечий став, Чернеча гора.

Нерівність - це завжди багатство і бідність, зневага й приниження. Гони - вузькі селянські земельні ділянки - скільки їх у нашій мікротопоніміці. Дехто з дослідників вбачає сліди цієї нерівності й презирства у назвах сіл Голозубинці, Ріпенці (бідні, чорні, репані мужики).

У роки частих татарських набігів, у період турецької окупації півдня Поділля запусіли села. Польські поміщики, повернувшись назад, давали селянам деякі пільги, полегшення, свободи, щоб відновити життя, обробіток полів. Нові населені пункти отримували назву Слобід, Слобідок з додатком, як правило, назви села походження поселенців. Тільки у Дунаєвському районі є сім Слобідок,⁶⁴ в Україні - близько 100.⁶⁵

Топонімія зберігає у собі сліди боротьби селян за свої права. Особливо поширені мікротопоніми, що розповідають про Устима Кармалюка. Кармалюкова гора в Макові не раз ховала його прихильників від переслідувачів, тут лікували вони рани розрив-травою, ховали зброю і скарби. Кармалюкова печера в Маліївцях, Кармалюцькі гори в Морозові, Кармалюкове

⁶³ Бабишин С.Д. Топоніміка в школі / С.Д. Бабишин. – К.: Радянська школа, 1962. – С. 122.

⁶⁴ Хмельницька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1982 року. – Л.: Каменяр, 1982. – С. 21-24.

⁶⁵ Коваль А.П. Вказ. праця. – С. 9.

поле у В.Кужелеві. А скільки пісень, переказів, легенд. Одна із них розповідає про перебування Устима Кармалюка в с.Михайлівка Дунаєвського району: "Повідомив Устим пана, що буде на Великдень зі своїми хлопцями і велів на горі, що зветься "Свірхи", обід приготувати. Пан зібрав челядь, озброїв, у визначений час влаштував засідку. Раптом до брами під'їхала бричка з офіцером у супроводі кінних вояків. Зрадів поміщик підмозі, звелів швидко браму відчиняти. Однак "підмога" накинута на панських охоронців, пов'язала та до льоху заперла. Дісталось й панові. У призначений час обід відбувся.⁶⁶

Наведені приклади не дають підстав ігнорувати фактологічну цінність топонімів, переконують у необхідності їх використання, особливо в нарисах з історії населених пунктів. Однак, читач звернув увагу, що при поясненні змісту топонімів дуже часто вживаються слова - "версії", "мабуть", "ймовірно", "можливо", "правдоподібно", "невідомо". А це означає, що, відбиваючи досягнутий рівень вивчення топонімів і мікротопонімів, топоніміка залишає поле діяльності для краєзнавців - учнів, учителів, учасників історико-географічної експедиції "Історія міст і сіл України".

6.3. Основні джерела й особливості вивчення в школі назв географічних об'єктів

Щоб отримати з топонімів необхідну для краєзнавця інформацію про своє село, район, область, власне – край, внести деякі топоніми в канву історичної оповіді, треба вміти пояснити їх походження, значення назви, зміни, яких вона зазнавала впродовж століть. А, отже, треба знати історію краю, події й особистості, що відбулися в історичному процесі, у назвах топонімів і мікротопонімів, знати джерела топонімічних знань, вміти їх використовувати.

Найдавніші писемні джерела – це, звісно, літописи. Стосовно Подільського краю вони знайшли найглибший аналіз у працях професора В.Б. Антоновича та його учня подолянина Никандра Молчановського.⁶⁷ У своїх дослідженнях вони торкнулися літописних часів, висвітлили становище краю в литовську добу до його захоплення польськими феодалами. Там – згадки про Бакоту, Смотрич, Кам'янець, які в різні часи були центрами Пониззя, Поділля, землевласників, воєначальників й адміністраторів, діяльність яких часто зафіксована в топонімах. Багатий топонімічний матеріал містять збірники документів, видані Київською археографічною комісією під назвою „Архив Юго-Западной России”.

Чимало польських істориків під своїм кутом зору також висвітлювали минуле Поділля, Волині. Їх топонімічний доробок найбільш повно зафіксував виданий в останній чверті XIX ст. словник географічних назв, який торкнувся майже всіх великих і малих населених пунктів

⁶⁶ Див.: Прокопчук В.С. Перекази і легенди про перебування У. Кармалюка на Дунаєвщині // Тези доповідей наук. конф. „Народний герой Устим Кармалюк (до 200-річчя від дня народження)”. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 56.

⁶⁷ Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV в. / В.Б. Антонович. – К., 1878. – Вып. I.; Молчановский Н.В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н.В. Молчановский. – К., 1885.

Поділля, Волині, Галичини. Гасла – поширені, відображують походження поселень, їх історію, економічний лад, культуру, географію.⁶⁸ Великий внесок у вивчення історії і культури краю зробили церковні історики XIX ст. З приєднанням Правобережної України до Росії, відновленням православної церкви російська адміністрація прагнула обґрунтувати цю акцію, усунути з ужитку польську мову, утвердити новий світогляд, ідеологію, посилити виховання місцевого населення в дусі єдності з російським народом. Ці завдання були покладені тоді на церкву, її навчальні заклади (церковні школи, духовні училища, семінарії, академії), священнослужителів – найбільш письменну верству населення. Просвітню і виховну роботу очолив Синод та єпархіальні відомства на місцях. У 50-х роках XIX ст. розпочався збір матеріалів і написання історії церков і парафій. На Поділлі цю роботу розпочав П. Гліщинський, викладач і бібліотекар Подільської духовної семінарії. І хоч роботу не завершив, все ж започаткований 1862 року єпархіальний часопис „Подольские епархиальные ведомости” (далі - ПЕВ) видрукував усі описи, підготовлені ним.⁶⁹

У цей час розпочав активну дослідницьку роботу протоієрей М. Орловський, який підготував і згодом опублікував у ПЕВ краєзнавчі нариси про Вінницю, Летичів, Літин, Меджибіж, Проскурів, Сатанів, Смотрич, Ярмолинці та інші населені пункти.⁷⁰

У 60-і роки за ухвалою Синоду створювалися спеціальні комітети для історико-статистичного опису єпархій. 1865 року розпочав діяльність Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (з 1903 року – Подільське церковне історико-археологічне товариство). Комітет дав завдання сільським священникам збирати статистику про церкви і села своїх парафій, етнографічні, топонімічні дані, формувати описи і надсилати до консисторії.⁷¹ Спочатку праці церковних істориків публікувалися, як правило, в «Подольских епархиальных ведомостях», з 1876 року – у „Трудах Подольского епархиального историко-статистического комитета”, яких за період з 1876 по 1916 рік вийшло 12 випусків. У VI, VII, IX і XI випусках вміщені статті про населені пункти Поділля, в IX – описи всіх церков і парафій Подільської єпархії. Ці Труды є неоціненним історико-статистичним і топонімічним джерелом. Майже в кожному описі давалися назви населених пунктів в усіх відомих варіантах, їх зміни, нерідко – пояснення, легенди, перекази, пов’язані з топонімами, мікротопонімами.

У другій половині XIX століття опублікована низка праць М.В. Симашкевича, Й.Й. Ролле, П.М. Батюшкова, М.І. Петрова, Ю.Й. Сіцінського, М.І. Яворовського, які допоможуть знайти відповіді на багато питань.⁷²

⁶⁸ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich / pod redakcją Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego.. – Warszawa, 1880. -Tom 1.

⁶⁹ ПЕВ. – 1862. - № 7,8, 11, 13, 14, 20, 22.

⁷⁰ Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям». – 1864. - №8, 14, 17, 20, 23.

⁷¹ В архіві Кам’янець-Подільського історичного музею-заповідника зберігається близько 600 рукописів-описів церков і парафій Поділля.

⁷² Симашкевич М.В. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М.В. Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1875. – Ч.1; 1876 – Ч. II-III; Ролле Й. Оповідання історичні / Й. Ролле. – Л., 1875-1893; Подолия: ист. описание. – С.Пб., 1891; Сецинский Е. И.Город Каменец-Подольский: ист. описание /Е.Сецинский. – К., 1895. – 247 с.

1834 року розпочав діяльність губернський статистичний комітет, який видав чимало збірників, описів, оглядів, окремих праць своїх штатних працівників, активу. Важливим джерелом можуть бути праці В.К. Гульдмана «Подольская губерния, опыт географического, статистического описания» (Кам'янець-Подільський, 1889), «Население места Подольской губернии» (1893), «Памятники старины в Подолии» (1901). В останній він повідомляє про відомі на той час кургани, вали, городища, замчиська, кам'яні "баби", монастирища, знахідки кам'яних, мідних, бронзових знарядь, монет, печери, храми, походження їх назв.

Певний матеріал для топонімічного аналізу залишили нам земські установи, видаючи журнали, окремі статистичні збірники, праці,⁷³ Товариство подільських природодослідників.⁷⁴ Велика краєзнавча, дослідницька робота проводилася в стінах Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920), Інститутів народної освіти, музеях. Топонімічні матеріали можна шукати у виданнях науково-дослідних кафедр при ІНО, наукових товариств Всеукраїнської академії наук, Кабінету виучування Поділля при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН.⁷⁵ У 20-і роки вийшли історичні нариси про Поділля Д. Дорошенка, М. Григор'єва-Наша, Ю. Сіцинського.⁷⁶ Матеріали про населені пункти, регіони вміщав орган Українського комітету краєзнавства журнал „Краєзнавство”, у восьми числах журналу з усіх одинадцяти, наприклад, подані матеріали про Кам'яничину.

Як відомо, плідну краєзнавчу працю загальмували репресії кінця 20-х – 30-х років.

У повоєнні роки дуже повільно відроджувалося історико-краєзнавче дослідництво, і ми сьогодні маємо лише поодинокі роботи, які можуть становити інтерес з точки зору топонімії. Це, зокрема, „Геоморфология Подолии”, „Подольские Татры” К.І. Геренчука та інші.

Відродилося краєзнавство в ході більш ніж десятирічної праці сотисячного науково-краєзнавчого активу над підготовкою і виданням історії міст і сіл Української РСР. У ході цієї роботи відновили діяльність краєзнавчі формування, почали проводитись краєзнавчі конференції, матеріали дослідників побачили світ у пресі, окремими виданнями, і, головне, - у двадцятишеститомній „Історії міст і сіл Української РСР”. Наприклад, том про Хмельницьку область був виданий 1971 року і вмістив на 706 сторінках 51 нарис, 459 довідок про населені пункти, 276 ілюстрацій, 22 карти, 12 вклеюк. Тоді, у 60-ті роки, проводилися конференції з питань топоніміки, видавалися праці топонімічної тематики, зокрема – „Топоніміка в школі” С.Д. Бабишена, тоді завідуючого Хмельницьким обласним відділом освіти.

⁷³ Протягом 1915-1917 рр. вийшло 33 номери журналу «Экономическая жизнь Подолии»; Кустарные промыслы Подолья. – К., 1916.

⁷⁴ 1912, 1913 і 1915 рр. вийшло три випуски записок Товариства подільських природодослідників.

⁷⁵ Записки Кам'янець-Подільської наукової дослідної кафедри. – Кам'янець-Подільський, 1929.-Т.І; Записки Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства. – Кам'янець-Подільський, 1927.-Т.І; Кабінет виучування Поділля у Вінниці видав 26 праць про Поділля, які склали так звану „Енциклопедію поділезнавства.

⁷⁶ Див.: Дорошенко Д.І. Про минулі часи на Поділлі. – Хотин, 1992; Григор'єв-Наш. Поділля: Історико-географічний нарис. – Кам'янець-Подільський, 1919; Сіцинський Ю.Й. Нариси з історії Поділля. Ч.1. – Вінниця, 1927.

На жаль, з 70-х років топонімічні дослідження перестали бути темою окремих конференцій, видань, відступили на задній план перед натиском публікацій ідейно-політичного, ідеологічного характеру. І все ж ми можемо знайти необхідну інформацію в бібліографічних покажчиках, календарях знаменних і пам'ятних дат, у матеріалах конференцій, у газетах публікації з питань топоніміки.⁷⁷ Дослідникам топонімії не обійтись без довідників про адміністративно-територіальний устрій областей,⁷⁸ які давно потребують перевидання з урахуванням змін, що склалися, без матеріалів державних архівів областей, районних і міських архівних відділів, які зберігають рішення сесій, виконкомів про найменування, перейменування вулиць, площ, об'єднання сіл, зміну їх назв. Наприклад, президія Кам'янець-Подільської міської ради народних депутатів 11 вересня 1990 року за пропозицією топонімічної комісії відновила історичні назви вулиць і майданів Старого міста. Ці матеріали сьогодні вже відкладені в архівному фонді.

Дещо в цьому плані роблять районні і міські, обласні газети, журнали. Статті топонімічного характеру публікують історико-краєзнавчі та історико-географічні журнали, наукові праці вищих закладів освіти. У роки незалежності України видано низку книг, які стали своєрідними путівниками по вулицях міст, розкривають їх історію, зміст назв.⁷⁹

І навіть опрацювавши ці авторитетні джерела, не варто ставити крапку і вважати роботу закінченою. Варто зануритись у глибину й життєдайність фольклорного джерела. Воно нерідко замулене, забуте, засмічене багатолітніми нашаруваннями мовного й змістового характеру. Але розгребіть все це і через якийсь час зазвучить з глибини століть голос предків, далеких, а інколи й неосяжних.

Необхідно зібрати будь-яку інформацію про той чи інший топонім. Не залишити осторонь пісню, казку, особливу легенду, переказ і просто розповідь старожилів. А вони – цікаві люди є в кожному населеному пункті. Це можуть бути учителі-пенсіонери, колишні працівники закладів культури, священики, церковний актив, батьки, бабусі, дідусі.

Важливо вибрати момент для бесіди, психологічно підготувати носія інформації до неї. Можна для початку поговорити про мету відвідування, дати час – день – два – для того, щоб людина зібралася з думками, упорядкувала їх, пригадала призабуте. Не слід нав'язувати день зустрічі, форму спілкування, запису матеріалу. Є люди, яких не тільки магнітофон, а й папір і ручка шокують, вони, навчені гірким досвідом репресивних часів, намагаються уникати гострих місць, а то й бесіди взагалі. Можливі розмови, як кажуть, з ходу, методом мозкової атаки, коли треба вміти окремими елементами розмови (запитанням, перепитуванням, уточненням, здивуванням, похвалою, задоволенням, захопленням) активізувати інформаційний процес, зробити

⁷⁷ Відомий подільський краєзнавець, кам'янецьчанин І.В. Гарнага під рубрикою „Звідки пішла назва” опублікував понад 300 заміток про походження назв населених пунктів, річок, озер, лісів, урочищ, площ і вулиць.

⁷⁸ Хмельницька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1982 року. – Л.: Каменяр, 1982. – 128 с.

⁷⁹ Типовим виданням такого плану є книга Олега Будзея „Вулицями Кам'янця-Подільського” (Львів: Світ, 2005. – 272 с.: іл.).

вільним плин думок. Але в усьому має бути міра. Невчасним запитанням можна збити людину з думки, тоді буде втрачене, можливо, найголовніше.

Звичайно, з точки зору техніки найкраще було б записати розмову на магнітну стрічку, потім перенести на папір запис – легенду, переказ чи пісню, погодити текст з інформатором і завізувати достовірність й повноту підписом обох сторін, вказавши повні дані про того, хто повідомив матеріал і хто зробив запис, час, адресу. Можливий варіант прямого нотування розповіді. Він цінний тим, що фіксує якнайповніше перше враження, звороти мови, цікаві слова. Недолік у тому, що можна, не встигаючи за оповідачем, зупиняючи і перепитуючи, збити розповідь у русло, яке пробилося в нашому баченні сюжету оповіді і цим нашкодити його первинності. Тому можливий і такий варіант спілкування, коли по ходу повідомлення фіксуються тільки окремі думки, терміни, назви, імена, дивні і незрозумілі за звучанням слова для подальшого відтворення всього тексту. І, нарешті, ідеальним був би запис, зроблений хранителем інформації. Його треба уважно перечитати, в'яснити незрозуміле, уточнити і в ході цієї роботи поглибити. Тоді залишилося би його підписати, що дуже важливо з точки зору документування матеріалу, ствердити підпис печаткою сільської Ради чи школи.

Готуючись до зустрічі, варто подумати, як найкоротше ввести співбесідника в коло своїх занять, сформулювати мету і завдання приходу, пояснити, чим може прислужитися він науковій справі. Власне – мотивувати свій прихід, збудити інтерес до спілкування. Можна скласти план бесіди, включивши питання, які цікавлять нас більше. І, прислухавшись порад Дейла Карнегі, розпочати розмову про улюблену справу співрозмовника, його дітей, життя, щоб, настроївши його на відверту розмову, скоро перейти до головного. У ході бесіди в'яснити:

- прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження опитуваного;
- освіта, спеціальність, останнє місце роботи;
- скільки років проживає в даному населеному пункті;
- чи чув такі терміни, як «топонім», «мікротопонім» (пояснити);
- в'яснити і записати якомога більше місцевих назв окремих частин населеного пункту, вулиць, полів, долин, ярів, лісу, водойм, криниць тощо;
- від чого походить назва населеного пункту? Чи є інші пояснення?
- в'яснити суть кожного мікротопоніма, легенди, перекази, пісні, пов'язані з ними;
- звідки, від кого він дізнався про це;
- чи не доводилося респонденту читати десь про походження мікротопонімів населеного пункту;
- хто ще з односельців володіє інформацією про походження назв географічних об'єктів населеного пункту.

Уточнити жанр фольклорного повідомлення, дати, імена, прізвища чи прізвиська, назви рослин чи тварин, незрозумілі слова (старослов'янські, іншомовні), які ховають інколи важливі деталі.

Зібравши два, три і більше пояснень топонімів, проаналізуйте, що в них спільного, а отже такого, що схиляє до прийняття основної версії, де варіанти однієї і тієї ж версії, де альтернативні. У цій справі потрібно використати матеріали інших допоміжних наук – геральдики, сфрагістики, нумізматики, бо, можливо, від деталей, які фіксує печатка магістрату, старостинська печатка, штамп чи герб, від характеру нумізматичного зібрання в сільському, шкільному музеях, знайденого скарбу можна взяти інформацію, що підтверджує або спростовує ту чи іншу версію.

Залучайте до аналізу будь-яку інформацію, навіть таку, яка нібито прямо не пов'язана з топонімом, але при уважному розгляді може мати цінні дані. Автору цих порад свого часу довелося вивчати, звідки пішла назва рідного села Блищанівка. Одні повідомляли про галявину, котра світлою плямою виблискувала серед густого лісу і на якій заснували село уцілілі після татарського наскоку жителі с. Яруга, інші – про діда Блищана, котрий очолив розбудову нового поселення. Від Є.І. Файчук почув розповідь про татарського воїна, який, сподобавши дівчину з Яруги, допоміг урятуватися її сім'ї та сусідам. Якраз вони, перейшовши на протилежний бік місцевості, знайшли галявину і після побудови землянок заклали Успенську церкву. Ця легенда, по-перше, підтвердила попередню версію про напад татар, погром Яруги, по-друге, теж зафіксувала вибір нового місця поселення по поляні, де вмістились житлові і господарські будівлі, і, навіть, - церква. Без імен і прізвищ вона зробила суттєвий доважок на користь версії про поляну, що виблискувала на сонці і дала назву новому селу.

Тоді, відпрацювавши основне пояснення назви села, варто найперше зробити його запис, а потім зафіксувати й інші версії.

Формуючи запис – результат дослідницької праці, необхідно зафіксувати географічне положення об'єкта, його сучасну назву, попередні назви, послідовність і причини їх змін, тип назви за етимологією, спосіб утворення – від природного об'єкта, флори, фауни, історичної події, прізвища особи – одного з перших поселенців, власника угідь, населеного пункту, видатних діячів, господарських занять, і, як уже зазначалося, - час дослідження, дані про дослідника та носія інформації.

І ще про одну особливість шкільної топонімічної праці. Учні мають знати основні джерела топонімічних знань – сліди людської діяльності, писемні – написи на предметах, літописи, актові документи, постанови і рішення органів влади про найменування, перейменування, наукові статті в газетах, журналах, збірниках, книги, словники, а також усні – легенди, перекази, пісні, звичаї, обряди тощо. Однак будь-якого джерельного матеріалу буде недостатньо для повноцінного розгляду топонімів. Адже за тисячі літ топоніми зазнавали різних трансформацій, змін. Нерідко

вони є пристосованими до сьогоденної мовної практики мовними утвореннями давно зниклих народів. Первісна людина, маючи невеликий лексичний запас, нерідко одним і тим же словом йменувала схожі, але різні в той же час природні об'єкти. Скажімо, горою й сьогодні називають і Карпати, і поодинокі горби, і скелю, і хребет. Великих змін зазнавали топоніми в ході міграції населення, завоювання одних народів іншими, витіснення або й винищення попередників. Спробуйте пояснити, яку природну чи іншу реалію навколишнього життя відображає топонім Чичельник у Дунаєвецькому районі, якщо не знати історичного факту переселення в колишнє село Зелені Луки жителів с. Чичельник з Вінниччини.

Отже, географічну назву слід розглядати з різних позицій: у зв'язку назви з географічним середовищем, часу і обумовленості її виникнення, належності до тієї чи іншої мови, змісту і походження, його морфології, ареалу розповсюдження, шляху міграції тощо. Власне, успіх дослідження залежить від комплексного використання різноманітних методів, можливостей різних наукових дисциплін.

6.4. Використання топонімів на уроках і в позаурочній роботі

Топонімічні дослідження і їх результати виконують у першу чергу пізнавальну функцію. Оскільки школа – це інтелектуальна організація, де відбувається трансформація історичного досвіду поколінь, передача юним громадянам України основ різноманітних знань, морально-правових, культурних надбань попередників, то, зрозуміло, топонімічні знання (а вони активно засвоюються учнями, бо несуть інформацію про оточуюче середовище) дають можливість поглибити й урізноманітнити навчальний процес, посилити мотиваційні засади навчання. Їх уміле використання на уроках історії, географії, рідної мови і літератури, українознавства, біології – невід'ємна складова методичного арсеналу учителя.

Заняття топонімічного характеру мають також великі розвиваючі можливості. Вони формують навички роботи з літературою, архівними джерелами, перлинами усної народної творчості, уміння шукати і систематизувати зібраний матеріал, аналізувати, узагальнювати, висвітлювати. Учні освоюють елементи науково-дослідницької праці, вчать реферувати інформацію з різних джерел, готувати повідомлення, доповіді, брати участь у круглих столах, семінарах, конференціях, конкурсах учнівських науково-дослідницьких робіт у рамках Малої академії наук.

Топонімічна робота має великий виховний заряд. Почуття патріотизму починаються не з обрисів державних кордонів на шкільних картах, позначень міст, водних артерій, ландшафтних

ліній. Відчуття Батьківщини починається з рідної хати, маминої колискової, дідушевої чи бабусиної розповіді про рід, жителів села і їх гарні вчинки, з власного обійстя з будівлями, рослинами й домашніми тваринами, свого населеного пункту, вулиці, кутка, ярів, долин й горбів, річки, ставка, джерела й криниці, лісу чи гаю, дивовижної форми скелі над дорогою – німого свідка різних подій. Живе сприйняття оточуючого, здобує під час спільної подорожі з батьком до річки чи лісу, літнього зі своїми ровесниками випасу худоби вкарбовує в пам'ять перший слід батьківщини, і він на все життя залишається головним генератором патріотичних вражень, почуттів. Від цих дитячих спостережень й зароджуються перші „чому?“, відповідь на які шукає людина вдома, у школі протягом всього життя.

- Чому наше село і наша річка називається Блищанівкою? А правда, що Кіпці – то сторожовий пост? Чому яр, куди женемо корови на випас, називається Панським? А гора – Свірхи? Джерело – Іспекті? Чому криничка – Парійова? Роздоріжжя біля церкви – Вуглярка? Гута – Блищанівська – це блищанівське село? – ці питання ставить кожне покоління і не завжди знаходить відповіді. Шукає досі й шукатиме в майбутньому.

Якраз тоді, коли з'являються ці запитання й починається пошук відповідей на них, сприйняття Батьківщини набирає більш осмисленого характеру, її відчуття стає більш глибоким. У школі отримуємо перші топонімічні знання, за ними не тільки різноманітність і краса природи, а й велика творча праця попередників, достойні й ганебні вчинки окремих осіб, груп, цілої громади, вкарбовані у власні назви географічних об'єктів. Зароджується розуміння ролі попередніх поколінь, їх внеску в розвиток і перетворення рідного села, краю, країни, повага до них, їх праці. Можливо, тоді й з'являється думка про смисл життя, власну роль, відповідальність перед предками, батьками, сусідами, односельцями, краями. Любування краєм, своєю прекрасною українською землею іде поруч з усвідомленням відповідальності за нинішнє і майбутнє Батьківщини, формується готовність трудитися для її блага, відстоювати право свого народу на достойне існування. Власне, школа закладає стійкі основи патріотизму, і кожного разу, трактуючи те чи інше найменування географічного об'єкта, маємо усвідомлювати вагу нашої праці, можливості топонімічних занять.

Результат, звичайно, залежить від уміння організувати роботу з топонімами, зробити її різноманітною, романтичною. Для цього треба вміло використовувати уроки, позаурочну, позакласну і навіть - позашкільну роботу.

Топоніми практично можна використовувати на уроках майже з усіх предметів. Найбільш логічним і вмотивованим є використання топонімічної інформації на уроках історії, географії, природознавства, біології, рідної мови та літератури. Вважаємо можливим у цьому випадку висловити лише деякі загальні міркування, рекомендації, що стосуються урочної топонімічної роботи.

Почнемо з уроків історії. Ознайомлення з топонімією можливе при вивченні як української, так і всесвітньої історії. Історія стародавнього світу містить теми про появу землеробства і скотарства, ремесла і торгівлі, відокремлення ремесла від сільського господарства, появу міст, грецьку колонізацію півдня України, римські завоювання, оборону східних кордонів, торгівлю Риму з слов'янським світом. Ці теми дають можливість знайомити учнів з місцевими географічними назвами, використовувати топонімічну інформацію як додаткове й цікаве джерело знань.

Не менші можливості для використання топонімів у процесі навчання мають середні віки, період феодалізації суспільства, формування нової системи земельної власності і корінної зміни суспільно-політичного життя, ідеології, культури.

Немає підстав обходити або замовчувати події і явища радянської доби. Нехай спроба реорганізації суспільства на нових колективних засадах власності виявилася невдалою, все ж сімдесятирічна історія нашого народу – то реальність, повна пошуку як в теорії, так і практиці виводу суспільства на нові шляхи розвитку, особного і масового героїзму на поприсці праці й бойової звитяги, успіхів і невдач, помилок і прорахунків, сміливих проривів у різних галузях і разом з тим нічим не оправданих жорстокостей. У цей період зникали села в попелі воєн, під хвилями загачених рік, внаслідок неправильного курсу на згортання малих „неперспективних” населених пунктів, їх об'єднання. Разом з тим це був час індустріалізації, появи нових міст, робітничих селищ. Скажімо, Дунаєвецьський район Хмельницької області в силу свого аграрного становища не зазнав масових топонімічних змін. І все ж колишнє село Ростоя (Остоя) було перейменоване в Держанівку на честь голови чекістів Ф. Держинського, Баланівка – у Петрівське, Сцібори (колишня власність Ігнатія Сцібор Мархоцького) були названі Соснівкою на честь визволителя лейтенанта Соснового.

Сьогодні, коли в результаті голодомору, репресій, війн з життя пішло старше покоління, вже майже неможливо встановити, де була земля того чи іншого господаря до її примусового усуспільнення. За винятком тих ділянок, урочищ, які зафіксували в своїх назвах імена чи прізвища колишніх власників. Мікротопоніми „Марків ліс”, „Попова долина”, „Антонів яр” стали не тільки джерелом інформації, а свого роду оберегами пам'яті.

На уроці неможливо обійти й інші мікротопоніми радянського часу. Свого часу відома всесоюзна будова Байкало-Амурська магістраль (БАМ) дала назву трасі в районі Волочиська, яка йде з Хмельницького на Тернопіль. У Ярмолинцях БАМом назвали водосховище в південно-східній частині селища, яке будувалося в один час із залізницею. Якимось дивним способом у 60-і роки, під час подій на острові Свободи, топонім Куба з чиеїсь легкої руки прижився за частиною Мушкунців, де неглибоким каньйоном тече р. Студениця. Коли весняні води виводять річку з

берегів, ця частина села стає відрізаною від центра і створює на кілька днів ситуацію, яка нагадує острівне положення.

Найбільших змін зазнають назви вулиць. У наш період „війни з пам'ятниками” одночасно відбувається витіснення з ужитку найменувань періоду соціалістичного будівництва. Одна справа повернення старих заслужених назв, інша – викорінення всього, що б нагадувало попередню добу. Сьогодні, скажімо, у Дунаївцях, є чимало вулиць, котрі носять імена партійних і радянських діячів, маловідомих у народі, і навіть таких, що принесли чимало шкоди йому. Але ж є назви вулиць на честь людей, які залишили яскравий слід у житті, або їх праця, бойові подвиги пов'язані з краєм. Тому було б несправедливо відмовитися від вулиць імені Героїв Радянського Союзу Д.Г. Бачинського, А.П. Фокіна, Г.К. Атаманчука, М.С. Майдана, Ф.М. Рогульського, хто своїми подвигами уславив не тільки район, а й Україну. Зберегти за вулицями імена Ф.Ф. Лендера, дунаєвчанина, винахідника першої в Росії 76-мм зенітки, В.І. Заремби, композитора, автора пісень „Повій, вітре, на Україну”, „Дивлюсь я на небо”, у той же час увічнити імена Героїв Соціалістичної Праці В.В. Стеньгача, Б.П. Антонової. Власне, підходити до цієї справи не з позиції емоцій, а достатньої розважливості і глузду. Заборона, замовчування, насильство над пам'яттю завжди викликали спротив і давали зворотню реакцію. Використання мікротопонімів радянських часів зробить історію ХХ століття більш зрозумілою і доступною.

Треба дотримуватися при цьому принципів доцільності й доступності. Якщо в 5-му класі знайомство з топонімами може мати чисто ілюстративний характер, то в 10-11 класах вже не обійтись без висвітлення різних позицій, можливо, й дискусії.

Досвідчені фахівці використовують при цьому не тільки метод розповіді, бесіди, ілюстративний спосіб передачі інформації, а й проблемний підхід. Знайомлять учнів з різними джерелами топонімічного матеріалу. Вже на цьому етапі топонімічної роботи можна заслуховувати підготовлені учнями короткі повідомлення, реферати. Можливе проведення уроків-семініарів з використанням топонімів, круглих столів, дискусій, під час яких учні не тільки довідаються про альтернативні міркування, версії, позиції, а й робитимуть висновки, готуватимуть пропозиції про збереження, найменування, перейменування, повернення старих назв.

Не менше можливостей для використання топонімів має шкільний курс географії України. Вивчаючи рельєф, звертаємо увагу на те, що Поділля – це не тільки долини й гори, а й безліч ярів, горбів, скель і ущелин, багатих рослинністю, лісами, гаями, луками, корисними копалинами, водними ресурсами – джерелами, криницями, ріками й ставками, які на зорі людства першими отримали власні назви й самі дали найменування населеним пунктам, їх частинам.

Кожен край має десятки рік, сотні водойм. Хмельниччина, наприклад, налічує понад 200 річок. Територією регіону несуть свої води Дністер, Південний Буг, Горинь, Іква, Смотрич, Студениця, Тернавка, Ушиця, Мукша, Шатавка, Батіжок, інші річки. Доцільно під час вивчення

річок, водних ресурсів давати пояснення цим топонімам. Студениця – від холодної (студенної) води. Смотрич – колись чиста, прозора ріка, у плесі якої, мов у дзеркалі, можна було бачити своє відображення. Від „смотрети” пішов і Смотрич. А Тернавка – чи не від „тернових кущів”, що тулилися до берегів річки? Доцільно повідомити учням, що самі річки дали назву багатьом населеним пунктам – Смотричу, Тернаві, Тернавці, Кривчику, Шатаві, Гниловодам.

Сліди людської діяльності знаходимо в пристосуванні рік і джерел до життєвих потреб краян. Місця переходів і переїздів з прилеглою територією названі „Бродами”, загати – „Гребельками”, рукотворні ставки наклали свою печать на паспорт Заставля, Ставища.

Невеликі вапнякові горби на півдні Хмельниччини, що прилягають до Медобір, отримали назву товтр – „Кругла Товтра”, „Довга Товтра”. Це дає привід до розмови про походження цих вапнякових утворень, рослинний і тваринний світ, легенди і перекази, різні події, пов’язані з ними. Балки дали варіант назв Балину, Слобідці-Балинській, гори – Лисогірці, Сиворогам.

Ефективність навчальної праці залежить від методичного арсеналу вчителя, його вміння послуговуватися ним. Не в меншій мірі, ніж на уроці історії, доцільною буде екскурсія по рідному селу, його околицях, до цікавих природних об’єктів.

Можливе виконання різного роду практичних завдань – складання карт топонімічних об’єктів, робота з контурними картами, складання картотеки, словничка топонімів.

На уроках української мови, під час вивчення фонетики, морфології, вживання великої букви, будови слова – префіксів, суфіксів, власних назв, діалектизмів, взаємовпливу мов теж є широке поле використання топонімів. Можна наголосити, що здебільшого назви географічних об’єктів творилися з допомогою префікса за- (Залісці, Заставля), який сприяв формуванню просторового уявлення, розміщення за чимось, та суфіксів –ин, –ів, –ище, –н. Дуже поширені топоніми з суфіксом –ці. Утворення топонімів тут іде шляхом додавання цього суфікса до іменника. Йому передує присвійний суфікс –ів: Яцк-ів-ці, Лошк-ів-ці, Іванк-ів-ці, Синяк-ів-ці тощо. Одиначність рослин вказує суфікс –ин (Дубинка). Зменшувальний суфікс –ка, що йде після присвійного –ів, дав назву окремим невеликим поселенням, похідним від материнського (Балин-Балинівка), утвореним від власних назв – Антонівка, Ганнівка, Панасівка.

Чимало топонімів утворені шляхом поєднання двох слів (Велика Побійна, Стара Гута тощо). З ними можна ознайомити учнів при вивченні словосполучення.

Успішна топонімічна робота має місце й на уроках літератури, позакласного читання, ознайомлення з творчістю місцевих письменників, твори яких пронизують згадки топонімів, мікротопонімів.

Доцільно вводити топоніми в завдання предметних олімпіад. „Топонімія мого краю” – цілком благодатна тема учнівської науково-дослідницької роботи, яка не може не привернути увагу конкурсної комісії, якщо, звичайно, буде підсумком кропіткої кількарічної краєзнавчої

роботи. Вона може бути темою 34-годинного курсу за вибором, який, на наш погляд, найраціональніше вводити у 8-му чи 10-му класах.

Отже, топоніміка в школі з епізодичного використання географічних назв з навчально-пізнавальною метою на уроках переростає в цілком самостійний напрям краєзнавчої роботи зі своєю організаційною структурою, плануванням, методикою дослідження.

Ця робота, як і будь-який інший напрям навчально-виховної діяльності шкільного колективу, повинна мати педагогічне скерування. Воно починається з річного плану, яким передбачається створення відповідних організаційних структур, визначення відповідальних за цю ділянку осіб, розподіл обов'язків, проведення заходів, форми аналізу і контролю, коригування. Навчальний план відобразить організацію курсу за вибором, факультативу чи топонімічного гуртка. Слід спланувати методичну роботу й надати допомогу педагогам з методики використання топонімії на уроках і в позаурочній роботі. Дане питання може бути темою наради при директорі, педагогічної ради, спеціального семінару чи засідання шкільних методоб'єднань.

Ефективність роботи залежить від умілого поєднання державних і громадських форм діяльності, включення ініціативи і творчості учнівських самодіяльних структур.

У багатьох школах є різновікові учнівські об'єднання за інтересами – братства, а в них – краєзнавчі родини, грона. Ця структура теж могла б організувати учнівські топонімічні заняття.

Гурткова робота (а це – щотижнева й, бажано, оплачувана година) дає можливість глибоко вивчати зміст, форми і методи топонімічних досліджень і, водночас, проводити конкретну дослідницьку роботу. У додатку нами запропонована для творчого опрацювання програма занять топонімічного гуртка, факультативу (Додаток №6), яка органічно поєднує теоретичні і практичні питання і може стимулювати топонімічні дослідження. Програма вже апробована в закладах освіти Хмельниччини і знайшла підтримку колег.

На одному з перших занять треба зафіксувати на папері відомі учням та й учителю місцеві географічні назви, щоб, відштовхнувшись від відомого, піти далі, у світ непізнаного.

Почати треба з екскурсії до відомих географічних об'єктів населеного пункту, щоб на місці оглянути територію, визначити зв'язок назв з природнім оточенням. Екскурсії можуть носити й заочний характер, оскільки учні досконало знають рідне село, природне середовище.

Дальший шлях по країні „Топонімія рідного краю” приведе до бібліотеки, музею, архіву, до цікавих людей, учених, краєзнавців, старожилів, що й допоможе впродовж багатьох практичних занять зібрати все багатство топонімії краю, дослідити походження назв.

Важливо організувати зустрічі з агрономом, краєзнавцями, цікавими жителями села. Вони допоможуть довідатися про легенди, перекази, пісні, поговірки, в яких фіксуються чи пояснюються мікротопоніми.

Кілька занять можна присвятити підготовці і проведенню історико-географічної експедиції по своєму і навколишніх селах – суміжних за топонімічними об'єктами, обробці отриманих матеріалів.

Окреме цілоденне заняття має скласти поїздка до державного архіву, де можна ознайомитися з правилами і методикою роботи з архівними документами, попрацювати з рекомендованими раніше джерелами. Таке заняття найкраще провести в канікули.

Важливо подбати при цьому про поширення топонімічних знань серед школярів, жителів села. Форми цієї роботи різні. Це і тематичний вечір, виготовлення стенда „Топонімія – історія нашого села в географічних назвах”, підготовка тематико-експозиційного плану місцевого музею з використанням топонімічних даних в його експозиціях, підготовка і публікація серії топонімічних матеріалів в газетах, виступи по радіо, телебаченню, підготовка і проведення силами гуртківців бесід з учнями свого та інших класів на тему „Що можуть повідати топоніми”.

Проведення тематичного вечора вивершує роботу гуртка, факультативу. Необхідно продумати сценарій. Складовими вечора можуть бути зустрічі з науковцем, який стисло розкриє суть топоніміки, її роль і значення як джерела знань. Це може зробити керівник гуртка, один з гуртківців, ведучі. У канву вечора можна включити вікторину, розв'язання кросворда, конкурс на кращу легенду, переказ, де йдеться про зміст будь-якого топоніма, мікротопоніма, змагання між командами – хто знає більше мікротопонімів та інші види занять, які б умістилися в годину-півтори, як максимум, і носили елемент змагальності, достатньо стимулювалися, проходили емоційно, цікаво.

Завершальним етапом роботи з вивчення топонімії населеного пункту є підготовка топонімічного словника. Він має відповідати таким вимогам:

- будуватися за алфавітом;
- кожне гасло – це стислі, але вичерпні дані про географічне положення об'єкта, тип назви за походженням, особливості словотвору, головна й інші версії походження назви мікротопоніма;
- він супроводжується вступною статтею, інформацією про актив, що готував словник, людей, які допомагали в зборі матеріалів;
- словник необхідно видрукувати на комп'ютері в такій кількості, щоб передати в шкільну, сільську бібліотеки, історичний кабінет, музей.

Словник мікротопонімів, або й картотека, що постійно поповнюється, складуть основу конкурсних робіт у рамках історико-географічної експедиції „Історія міст і сіл України”, дадуть багатий матеріал для нарисів історії населених пунктів.

Отже, топоніміка має свою нішу в шкільних краєзнавчих заняттях, є одним з важливих напрямів шкільного краєзнавства. Опираючись на вироблені топонімікою знання – систему

понять, принципів, методів вивчення географічних назв, учителі історії у першу чергу, а також – географії, біології, мови і літератури, вводять учнів у світ топонімів, мікротопонімів, досліджують їх походження, зміст назв, спосіб творення, вчать використовувати топонімічну інформацію як джерело історичних знань. З цією метою проводять уроки, позаурочні й позашкільні заходи, які дають учням навички роботи з матеріальними, усними і писемними джерелами, застосування здобутих топонімічних знань при вивченні програмового матеріалу, написанні учнівських науково-дослідних робіт, проведенні різноманітних краєзнавчих заходів.

Перевірте, як ви засвоїли цей матеріал:

1. Топоніміка – топоніми – топонімія: спільне і відмінне.
2. Чи запам'ятали визначення топонімічних термінів: ономастика, топоніміка, макротопонім, мікротопонім, урочище?
3. Топонімічні джерела. Топоніми – науково-краєзнавче джерело: чи одне й те саме означають ці поняття?
4. Назвіть відомі науці способи творення топонімів.
5. Скільки мікротопонімів вашого населеного пункту відомі вам?

Для збагачення ваших знань з топоніміки радимо ознайомитись з такою літературою:

1. Бабишен С.Д. Топоніміка в школі (на матеріалах Хмельницької області) / С.Д.Бабишен. – К.: Рідна школа, 1962. – 122 с.
2. Борисенко М. Топоніміка України 1920-1930-х років (історичних аналіз) / М. Борисенко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць / Київський нац. у-т ім. Тараса Шевченка, Інститут політ. та економ. досліджень НАН України. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 8. – С. 21-25.
3. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 301 с.
4. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР / Ю.М. Кругляк. – К.: Наук. думка, 1978. – 151 с.
5. Кушнір Б.М. Мікротопонімія як джерело вивчення історії краю / Б.М. Кушнір // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.2. – С. 212-229.
6. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики / Э.М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – 351 с.
7. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посібн. / Прокопчук В.С. – К.: Рідний край, 1999. – 96 с.
8. Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1984. – Т. 11. – С. 304-305.

Тема 7. ШКІЛЬНИЙ МУЗЕЙ В СТРУКТУРІ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА

7.1. З історії музейного будівництва в Україні

Музей (грец. – святилище муз), як центр збирання, вивчення, зберігання і популяризації пам'яток історії, природи, матеріальної і духовної культури, має давню історію. Попередниками музеїв в Україні були колекції книг, картин, художніх виробів, що зберігалися в часи Київської Русі в Десятинній церкві, Софійському соборі, Києво-Печерському монастирі, а згодом і в інших великих храмах, монастирях.

Колекції, як систематизоване зібрання музейних предметів, пов'язаних певною ознакою, що відображають науковий, пізнавальний або художній інтерес, насамперед, власника, згодом знайшли місце в замках і палацах феодалів. У XVII-XVIII ст. великі приватні збірки мав Я. Собеський у Жовкві, Синявський – у Бережанському, Вишневецький – у Вишневецькому замках, К. Розумовський – у Батурині, Сапєги – у Кодні, Орловські – у Маліївецькому, Маковецькі – Михайлівському замках на Поділлі та інші магнати.

На початку XIX ст. музеї, як спеціальні заклади, котрі розгорнули перші експозиції і систематизовані колекції, з'явилися на півдні України, зокрема 1806 року – у Миколаєві, 1811-го – у Феодосії, 1825 – в Одесі, 1826 – у Керчі. З появою перших університетів музейне будівництво поширилося на заклади освіти. 1835 року був відкритий музей при Київському університеті.

Наприкінці XIX – початку XX ст. музеї знайшли дальше поширення. Цьому сприяло розгортання краєзнавчого руху на приєднаній до Російської імперії території Правобережної України, діяльність епархіальних історико-статистичних комітетів (згодом – церковних історико-археологічних товариств). Їх члени – священики, викладачі духовних навчальних закладів, інші любителі старовини вивчали історію церков, парафій, збирали унікальні документи, книги, церковний інвентар, упорядковували їх у вигляді колекцій, потім – давньосховищ. Так, 1872 року з'явився музей старожитностей при Київській духовній академії, 1887 року – Володимиро-

Волинське давньосховище, 1893 року – Давньосховище волинських старожитностей в приміщенні Хрестової церкви в Житомирі, 1894-го Давньосховище Почаївської лаври.

1890 року почав відлік часу один з найдавніших музеїв Поділля – Кам'янець-Подільське давньосховище. Ідея його створення 28 жовтня 1889 року була обговорена на засіданні Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, підтримана і згодом зреалізована. Практичні питання, пов'язані із створенням музею, вирішувала комісія в складі М.З. Дороновича, Ю.Й. Сіцинського, В.С. Якубовича. Музей розмістили в лівій галереї Казанського кафедрального собору. 30 січня 1890 року на черговому засіданні Комітет затвердив правила і проголосив створення Давньосховища. Його очолив соборний священник Віктор Якубович, секретарем у справах Давньосховища був обраний Юхим Сіцинський. Ця дата вважається днем заснування музею в Кам'янці-Подільському, і 1990 року з нагоди 100-річчя була урочисто відзначена за ініціативи Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Велику роль в організації діяльності Кам'янець-Подільського давньосховища відіграв Ю. Й. Сіцинський. Він упорядкував, заоблікував музейні цінності, дбав про розширення експозицій, збагачення музейного фонду, вів екскурсії. Давньосховище мало 3 відділи – бібліотеку, архів, відділ пам'яток мови і письма, стародруків, фотографій, гравюр, пам'яток живопису, скульптури, церковного вжитку. Юхим Йосипович не раз звертався до священників, любителів і шанувальників старовини з проханням передавати пам'ятки до музею і знаходив патріотичний відгук. Ректор Донської духовної семінарії, дослідник минулого Поділля, колишній ректор Подільської духовної семінарії М.В.Симашкевич надіслав 6 експонатів, серед них – оригінал грамоти польського короля Яна Казимира Смотрицькому домініканському монастирю на пергаменті, М.І. Яворовський передав „Киевский синопсис, или краткое собрание от различных летописцев”, М.Й. Грейм – краєзнавець, фотограф, друкар, колекціонер монет і медалей, фотографій, негативів архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського, Л.Т. Раковський – ряд етнографічних пам'яток, фотографій. Вже 1896 року музей мав 4281 заоблікований предмет, у тому числі 862 книги, 69 рукописів, 36 грамот та актів, більше 800 церковних речей, 40 картин, 398 фотографій, 1239 монет, медалей.⁸⁰ Згодом галерея Казанського кафедрального собору виявилася нездатною експонувати багаті колекції, а тим більше приймати екскурсантів, кількість яких з року в рік зростала. Виник план будівництва музейного приміщення і єпархіальний з'їзд навіть постановив на цю справу відрахувати процент від прибутків свічкового заводу. Реалізації задуму завадив початок I Світової війни. 1914 року музею було передане приміщення колишнього духовного училища. У круговерті військових дій зусиллями Ю.Й. Сіцинського колекції вдалося вберегти, а, отже, продовжити існування одного з найдавніших у Кам'янці-Подільському музейного закладу.

Значний вплив на музейне будівництво на Волині справило відкриття 25 листопада 1896 року краєзнавчого музею в Городку, що біля м. Рівного, у маєтку барона Ф.Р. Штейнгеля. Він став

⁸⁰ ПЕВ. – 1897. - №24. – С. 13.

прообразом сучасних краєзнавчих музеїв, у п'яти розділах комплексно, шляхом тематичного показу розкривав усе багатство природи, економіки, історії і культури краю. Поява цього музею спричинилася краєзнавчими уподобаннями власника маєтку, а також музейними знаннями і досвідом друга барона Миколи Федотовича Біляшівського, творця цього закладу. Музей відіграв помітну роль у краєзнавчому житті регіону, бібліотека його раритетів, рукописів і документів приваблювала багатьох дослідників.

1899 року в Києві з'явився міський музей. До його створення доклали зусиль знову ж таки М.Ф. Біляшівський, а також Д. М.Щербаківський, В.В. Хвойка. У 60-і – роки ХІХ ст. були відкриті Музей Чорноморського флоту в Севастополі (1869), картинна галерея творів І.К. Айвазовського у Феодосії (1880), Херсонський музей старожитностей (1890), художній музей у Харкові (1886), Полтавський природничий (1891), Херсонський музей (1892), Львівський історичний (1893), 1895 року – Музей етнографії Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, Музей архівної комісії в Чернігові (1897), Міський музей красних мистецтв в Одесі (1899) та ін. У дореволюційній Україні діяло 36 різних музеїв.⁸¹

Цікавою і водночас непростю в історії українського музейного будівництва була доба Української Народної Республіки. На жаль, в архівних фондах установ УНР та Української держави не вдалося виявити повного обліку музеїв цього часу, однак архівні документи містять чимало мозаїчної інформації про повернення музейних закладів з евакуації, підтримку їх діяльності, відкриття нових, спробу державних органів скерувати активність патріотично налаштованих діячів науки і культури в конструктивне русло дослідження історії України, її регіонів, збір та експонування пам'яток старовини. Справу музейного будівництва спочатку взяв на себе відділ музеїв та охорони пам'яток Генерального секретаріату освіти і Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, очолюваний М.Ф. Біляшівським. Він і підготував програму, в якій виклав рекомендації щодо створення та організації діяльності музеїв. З утвердженням Директорії низка музейних закладів отримала матеріально-фінансову підтримку, була зроблена спроба створити Український національний музей – у січні 1919 року міністр народної освіти І.І.Огієнко передав на розгляд уряду проект статуту цього музею. Дещо в цьому напрямку робилося на Поділлі. 1918 року до Кам'янця-Подільського повернулася художньо-промислова майстерня, спочатку розгорнула виставку, а згодом на її основі – етнографічний музей. 1919 року у Вінниці Густав Вольдемарович Брілінг з художником В.О. Коренєвим заснували Вінницький народний музей. Цього ж року музеї з'явилися в Черкасах, Умані, Кабінет-музей – у щойно відкритому Кам'янець-Подільському державному українському університеті та ін.

Однак вже у вересні 1919 року в Києві та на захоплених денікінськими військами територіях Комісія з реалізації воєнної добичі почала „чистити” фонди музеїв. У ситуації

⁸¹ УРЕ. – Вид. 2-ге. – К.: Гол. ред УРЕ, 1984. – Том 11, кн. друга. – С. 346.

перманентних військових протистоянь, зміни державних органів кількість музеїв постійно змінювалася. Усталена цифра – „36 дореволюційних музеїв” досить приблизно відображає істину. Р.В. Маньківська – активна дослідниця історії музейної справи в Україні називає й іншу – 50 дореволюційних музеїв⁸². З огляду на різнобій статистичних показників щодо кількості дореволюційних і перших післяреволюційних років музеїв важко рахувати і цю цифру остаточною.

Досить плідною і разом з тим не менш суперечливою є картина музейного будівництва в радянській Україні. Декретом РНК РСФРР від 5 жовтня 1918 року „Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ”, а в Україні декретом уряду від 23 червня 1919 року „Про націоналізацію Київського міського музею та Київських музейних збірок В.Н. Ханенка і О.Г. Гансена” музеї були оголошенні народною власністю і націоналізовані. Діяли старі, створювались нові музейні заклади. Київський міський музей 1919 року був перейменований у Перший державний, 1924 року – у Всеукраїнський історичний музей імені Т. Шевченка.

19 вересня 1926 року постановою ВУЦВК і РНК УСРР територія Києво-Печерської лаври була визнана державним історико-культурним заповідником. Цього року низка музеїв була підпорядкована Народному комісаріату освіти, у тому числі – Всеукраїнський історичний музей імені Т. Шевченка, який у десяти відділах концентрував 133 тис. експонатів, мав бібліотеку – 20 тис. книг, Кам'янець-Подільський державний музей, що об'єднав два музеї — історико-археологічний і природничий, Волинський науково-дослідний музей.

Великої шкоди музейним фондам завдала кампанія, що проводилася на вимогу декрету РНК РСФРР від 23 лютого 1922 року „Про вилучення церковних цінностей для боротьби з голодом”. Губернські та місцеві „трійки” перетворили цю кампанію в справжнє пограбування церковних та музейних цінностей. 6 травня 1922 р. така комісія вторглася до Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею і, незважаючи на протест завідуючого Ю.Й. Сіцінського, забрала срібну чашу 1754 року, 2 срібних хрести, 18 золотників, 1054 срібних монети, срібний ланцюжок від панагії, київську гривну.⁸³ 1709 предметів вагою 53 фунти було вилучено з Кабінету-музею мистецтв Кам'янець-Подільського ІНО. Загалом на Поділлі з 1048 церков, 81 костюлу, 188 синагог, 22 монастирів і низки музеїв було реквізовано 130 пудів тільки срібних виробів.⁸⁴ Розбійна кампанія викликала протест п'яткоохоронної та музейної громадськості. Федір Іванович Шміт від імені Археологічного комітету звернувся до ВУЦВК, НКО „потурбуватися про те, щоб благородна справа допомоги голодуючим не стала злою справою руйнування культурної і

⁸² Маньківська Р.В. Наукова концепція класифікації музеїв і формування музейної мережі в Україні в 20-х рр. ХХ ст. / Р.В. Маньківська // VIII Всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство і культура”. – К., Х.: Рідний край, 1997. – Ч.1. – С. 418.

⁸³ Державний архів Вінницького області. – Ф.Р. 254. – Оп. 1. – Спр. 658. – Арк. 17.

⁸⁴ Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р. 581. – Оп.3. – Спр.13. – Арк.6.

художньої спадщини⁸⁵. У різні інстанції письмово адресувався і Ю. Й. Сіцинський, вимагаючи повернення до музею вилучених експонатів. Він не міг знати, що курс на безжальне пограбування церков і музеїв проголосив сам В.І. Ленін. У листі до В. М. Молотова та членів політбюро під грифом „суворо таємно” він вимагав: „...Якщо необхідно для здійснення відомої політичної мети вдатися до ряду жорстокостей, то слід здійснювати їх найенергійнішим чином і в найкоротший строк... Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться з цього приводу розстріляти, тим краще”⁸⁶. Ю.Й. Сіцинський – патріарх подільського краєзнавства, знаний музейник 19 жовтня 1922 року наказом Вінницької губполітосвіти був звільнений з посади завідуючого музеєм. Політичної чистки зазнали й інші „неблагонадійні” музейники.

В умовах нестабільності, недовіри й експериментування зникали одні, з’являлися інші музейні заклади. Якщо 1923 року в УСРР діяло 90 музеїв, 1924-го 116, то 1925-го – 111, а 1926 – 128, 1927 - 112.⁸⁷

Великий вплив на музестворення справляв Український комітет краєзнавства, створений 1925 року на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції у Харкові, і, головне, - краєзнавчий рух, що розгортався під його керівництвом. В округах створювалися окружні комітети краєзнавства, у райцентрах – районні товариства, у селах і містах – гуртки. Кожен окружний комітет краєзнавства прагнув створити окружний краєзнавчий музей. На Вінниччині, наприклад, 1927 року був відкритий окружний музей у Тульчині, його організатором і завідуючим став І.Ч. Зборовський, того ж року меморіальний музей М.М. Коцюбинського – у Вінниці, 1928-го – Музей друку при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України Всеукраїнської академії наук, 1929-го – Могилів-Подільський окружний краєзнавчий музей.

Друга половина 20-х років, зокрема 1926-1929-і, визнані „зоряним” часом українського краєзнавства, виявилася досить плідною для розбудови музейної справи в інших регіонах України. 1925 року, наприклад, Волинський центральний музей у Житомирі отримав статус науково-дослідного, на 1 жовтня 1925 року мав у 10 відділах 299407 експонатів, у тому числі в геологічному – 7340, етнографічному – 1630, вів посилену наукову роботу. 1928 року Укрнаука НКО УСРР відкрила при музеї аспірантуру, при геологічному відділі музею її вів професор Бельський, при етнографічному протягом 1928-1931 рр. – Кравченко.

Своїми досягненнями, особливо пошуком корисних копалин та етнографічним обслідуванням Коростенщини, славився Коростенський окружний музей, очолюваний інспектором народосвіти, головою окружного комітету краєзнавства Ф.А. Козубовським, а після його переходу на роботу в НКО УСРР – Г.К. Черв’яком. Музей не раз згадувався на сторінках

⁸⁵Центральний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.Р. 166. – Оп.2. – Спр.456. – Арк.10.

⁸⁶ Ільєнко І.О. У жорнах репресій / Іван Ільєнко. – К.: Веселка, 1995. – С. 15-16.

⁸⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927: зб. док і матер. /Головне арх. упр. при Раді Міністрів УРСР [та ін.]; [упорядн.: В.М. Волковинський, П.С. Гончарук та ін.]. – К.: Наук. думка, 1979. – С.592.

органу УКК – журналу „Краєзнавство”, 1930 року виступив ініціатором соціалістичного змагання в галузі музейної справи.

Наприкінці 20-х – у 30-і роки пройшли неодноразові „чистки” музейних кадрів, арешти й суди над ними. У сфальсифікованій справі „Спілки визволення України” був заарештований, Ю.Й. Сіцінський, але скоро звільнений. Важко хворий, викинутий з власного дому доживав він віку в найманій квартирі і 1937 року, розбитий паралічем, помер. Був розстріляний і його наступник по музею А. Беньковський.

У націоналізмі звинувачені завідувачі вінницьким музеєм Брілінг, Висоцький, співробітники Лабунський, Михайловський, Ковальчук. Г.В. Брілінг у концтаборі помер. Репресій зазнав Іполіт Чеславович Зборовський – організатор Тульчинського окружного краєзнавчого музею.

Був заарештований і згодом звільнений з роботи завідуючий етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею й керівник аспірантури Василь Григорович Кравченко, а за ним і завідуючий історичним відділом цього музею Микола Макарович Шавлович. Ярлик „націонал-дворушників” був навішаний директору С.Я. Майю, співробітникам І.М. Снігуру, Ф.А. Яворівському, Л.А. Піонтковському, Б.П. Ілюченку, Х.К. Уманському. Наприкінці 1937 року, після статі в „Радянській Волині” „Хто орудує в Житомирському музеї?”, у Житомирі була сфальсифікована контрреволюційна українська націоналістична військово-повстанська організація й заарештовано 45 осіб. У цій справі проходив завідуючий історичним відділом музею Никанор Костянтинович Дмитрук, 10 травня 1938 року засуджений до розстрілу. У грудні 1937 року був заарештований і „головний герой” газетної статті „Хто орудує в Житомирському музеї?” музейник-орнітолог В.І. Бруховський. Його „контрреволюційна” діяльність полягла в тому, що він кільцював птахів металевими кільцями з Німеччини... І цього виявилось достатньо, щоб засудити його на 8 років виправно-трудових таборів...

Були репресовані директори Бердичівського соціально-історичного музею: Ф.М. Мовчанівський 1938 року був розстріляний, С.П. Забитовський відбував термін у Комі АСРР, Б.В. Куткін за відсутності складу злочину звільнений.

Репресанти не обійшли „увагою” музейників Київщини Ф.І. Шміта, К.В. Мощенка, Б.К. Пилипенка, О.І. Михайловського та інших.

У 20-30-і роки репресій зазнав кожен третій працівник центральних музейних установ і кожен четвертий музейник України. Занепад музейної справи в цей період виразно ілюструє Дніпропетровський краєзнавчий музей, де після репресій 1934 року залишилося лише двоє працівників із 17- прибиральниця і доглядач. 1940 року доля музейних кадрів з вищою освітою

зменшилася до 37,3 відсотка проти 66,7 у 1925 р., кожен третій музейник працював за сумісництвом.⁸⁸

Водночас діяльність музеїв підганялася під ідеологічний трафарет. Головний напрям реорганізації полягав у переході від науково-дослідницької, освітньої роботи до пропагандистської, масово-політичної. У звіті про роботу Волинського науково-дослідного музею за 1932 рік зазначалося: „Вся робота була спрямована в бік перебудови музею, щоб у найближчому часі став він відбитком класової боротьби та соціалістичного будівництва, центром комуністичного виховання робітничих та колгоспних мас”.⁸⁹ Ці слова, власне, були ідеологічними лекалами, в які втискувалася музейна справа в 30-і роки – час занепаду музейного будівництва. 1939 року розпочалася „культурна революція” в приєднаних областях Західної України. Наприкінці 1940 року тут діяло 23 музеї, в Українській РСР – 174.

Важких втрат музейній справі завдала Друга світова війна. У Кам’янець-Подільській області були пограбовані всі 5 довоєнних музеїв, зруйновані Шепетівський та Ізяславський. Загальні збитки тільки Кам’янець-Подільському музею склали 6270526 крб. 10 листопада 1944 року Раднарком УРСР прийняв постанову „Про повернення музейних експонатів”, в якій звернувся до установ, організацій, населення повернути ті музейні цінності, які в роки війни попали до них, доручив відповідним органам морально і матеріально стимулювати тих, хто зберіг і повернув музейні предмети. 1944 року відкрила двері більшість музеїв, прийняв перших відвідувачів Краснодонський музей „Молода гвардія”, 1945-го – Музей історії Корсунь-Шевченківської битви, 1947-го – Ізмаїльський музей О.В. Суворова, Музей-садиба М.І. Пирогова у Вінниці, 1948 – Музей О.В. Суворова в с. Тиманівка Тульчинського району Вінниччини. 1950 року в Україні вже діяло 137 музеїв.

Розвитку музейної справи в Україні сприяла постанова Ради Міністрів УРСР від 22 лютого 1950 року, діяльність кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету, вихід у 50-і роки низки наукових праць і підручників з цих питань. Експозиції музеїв поповнили матеріали, пов’язані з боротьбою проти німецьких фашистів на фронтах і в тилу. Під впливом відзначення 300-річчя возз’єднання України з Росією 1954 року був відкритий історичний музей у Переяславі-Хмельницькому. Значного поширення набули ленінські музеї. Велика увага приділялася створенню громадських музеїв, яких 1965 року в Україні налічувалося близько 1000.

Новий час вніс зміни в тематику й форми роботи музейних закладів. У дні відзначення 30-річчя визволення України в Києві був відкритий Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., 1966 року в Житомирі на батьківщині конструктора С.П.

⁸⁸ Маньківська Р.В. Підготовка музейних кадрів в Україні (20-30-і рр.) / Р.В. Маньківська // Історія України. Маловідомі імена події, факти: зб. статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8. – С. 182.

⁸⁹ Державний архів Київської області. – Ф.Р. 212. – Оп.1. – Спр. 19. – Арк. 24-25.

Корольова – Музей космонавтики. Більшого поширення набули масові форми музейної роботи – лекторії, діяльність вагонів-музеїв, автомузеїв.

Під впливом кампанії з написання й видання двадцятишеститомної історії міст і сіл з'явилася низка історичних та краєзнавчих музеїв, зокрема музей-заповідник на місці Берестецької битви, музеї Дунаєвецької суконної фабрики та історії села Маків на Хмельниччині. На середину 80-х років тільки в 7 областях Правобережної України діяло 43 державні музеї, які в основному фонді концентрували 2040583 експонати.

З незалежністю України музейна справа зазнала змін. Почалося поглиблене вивчення маловідомих, замовчуваних і сфальсифікованих сторінок історії. Музеї дуже часто ставали центрами таких досліджень, проведення науково-краєзнавчих конференцій, видання наукових збірників та іншої літератури. Волинський краєзнавчий музей у Луцьку, який очолює А.М. Силук, провів низку конференцій „Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження, реставрації”, „Волинський музей: історія і сучасність”, „Андроник Лазарчук і українська художня культура кінця XIX – початку XX ст.” Працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею тільки 2001 року підготували 30 довідок, наукових повідомлень, розробок „Видатні постаті подільської землі”, „Уродженець Поділля Болеслав Орлинський” та інші. Вінницькі музейники на чолі з Л.Р. Кароєвою видали 4 випускники наукового збірника „Подільська старовина”. Науково-краєзнавча дослідницька робота музейників нерідко увінчувалася захистом кандидатських дисертацій, у Вінниці – Т.Р. Соломоною, у Рівному – Г.В. Бухалом, Л.Ю. Глухою, Б.А. Прищепю, Н.Г. Стоколос.

Розбудові музейної справи сприяло прийняття Верховною Радою України 1995 року Закону України „Про музеї та музейну справу”, який в шести розділах (31 стаття) зафіксував не тільки досягнення теорії і практики музейного будівництва, а й окреслив перспективи.

Музейники отримали чітке визначення понять, функцій музейного закладу – культурно-освітньої, науково-дослідної, комплектування музейних зібрань, експозиційної, фондової, видавничої, реставраційної і пам'яткоохоронної роботи. Закон визначив і види музеїв. За своїм профілем, тобто спеціалізацією, ознакою якої є зв'язок музею з певною наукою або видом мистецтва, техніки, виробництва, вони діляться на:

1. Історичні.
2. Археологічні.
3. Краєзнавчі.
4. Природничі.
5. Літературні.
6. Мистецькі.
7. Етнографічні.

8. Технічні.

9. Галузеві та інші.

На основі поєднання комплексів пам'яток та окремих пам'яток природи, історії, культури і територій, що становлять особливу історичну, наукову і культурну цінність, створюються:

1. Історико-культурні заповідники.
2. Музеї-заповідники.
3. Музеї просто неба.
4. Меморіальні музеї-садиби.

У залежності від юридичного статусу музеї ділять також на державні, відомчі, громадські, приватні. Їх кількість збільшується за рахунок відкриття нових закладів. 4 жовтня 2008 року у зв'язку з відзначенням 75-річчя голодомору в Меджибожі за участі Президента України В.А.Ющенка був відкритий перший в Україні Музей голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині. У смт Смотрич Дунаєвського району Хмельницької області в роки незалежності України відчинив двері музей Мелетія Смотрицького, у Великому Жванчику та Лисогірці – музеї письменників В.С. Бабляка та І.І. Сварника. У Деражнянському районі – музей патріарха подільського краєзнавства Ю.Й. Сіцінського в с. Мазники та музей Анни Ахматової в с. Слобідка-Шеліхівська, у місті Нетішині – краєзнавчий музей та інші. На 26 вересня 2002 року – день прийняття Хмельницькою обласною радою „Програми розвитку музейної справи на період до 2005 року” в області діяло 12 музеїв комунальної власності і 211 недержавних, з них 18 мали звання „народний музей”. У музейних фондах зосереджувалося 203648 музейних предметів, їх протягом року відвідувало близько 259 тис. екскурсантів. А загалом музейна мережа України на цей час склала 500 державних і 3800 громадських музеїв.

Прийняті загальнодержавна і місцеві програми заклали основу вдосконалення музейної мережі та музейної справи.

Цьому б сприяло вирішення в масштабах держави ряду складних питань: створення науково-координаційних музейних рад на рівні центру та областей; об'єднання музейників у творчу спілку музейних працівників України; посилення науково-методичного супроводу музейної практики, створення науково-дослідного центру музеєзнавства; розширення підготовки музейних кадрів у ВНЗ III-IV рівнів акредитації; поліпшення матеріальної бази музеїв, їх комп'ютеризація тощо.

У підсумку варто підкреслити, що українцям з давніх давен властиве бережливе ставлення до своєї культурної спадщини, уміння використовувати її в інтересах передачі суспільного досвіду наступним поколінням. У роки незалежності України музеї стали важливими центрами вивчення минулого, відновлення історичної пам'яті українського народу і формування на цій основі національного світогляду й патріотизму українців.

7.2. Основні принципи і методика створення шкільного музею

У системі класифікації існує також групування музеїв за суспільним призначенням на **науково-освітні** (масові, публічні), розраховані на широкі маси населення, **науково-дослідні** (академічні), що мають вузькоспеціалізований характер і створюються при Академіях наук, науково-дослідних інститутах як свого роду наукові лабораторії та **навчальні** при школах, вищих навчальних закладах.

Особливість останніх полягає в специфіці їх створення, призначенні, організації функціонування. Їх творцями, як правило, є учні та учителі. Вони створюються як складова системи навчально-виховної роботи з метою залучення учнівської молоді до вивчення і збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування освіченої й високорозвиненої особистості, виховання в неї патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей. Та й організаторами діяльності шкільних музеїв є також учні, очолювані вчителями.

Ідея поєднання навчального матеріалу з даними про малу батьківщину, так зване „батьківщинознавство”, з'явилася ще в XIX ст. і, як уже відзначалося, знайшла обґрунтування й практичне втілення в творах видатних теоретиків і практиків шкільної освіти, зокрема – К.Д. Ушинського. Краєзнавчий принцип побудови освіти в УНР втілював у життя перший український освітній міністр І.М. Стешенко. У радянські часи цей принцип знайшов дальший розвиток у працях Н.К. Крупської, А.В. Луначарського, який називав музеї „пам'ятною книгою людства”. Установка на вивчення рідного краю й використання цих знань на всіх етапах навчання 1918 року знайшла відображення в „Положенні про єдину трудову школу”, декларації „Основні принципи єдиної трудової школи” і 1923 року конкретизована в навчальних планах і програмах, методичних рекомендаціях Наркомосу. Ці документи націлювали школу на застосування в навчальному процесі краєзнавчого принципу, збір матеріалів про класову боротьбу, революційний рух у рідному краї. На основі зібраних матеріалів з'явилися в школах перші краєзнавчі виставки, кутки, кімнати, музеї.

Із створенням 1918 року Центрального бюро шкільних екскурсій, а 1932 року – Центральної дитячої екскурсійно-туристської станції, відповідних структур в Україні та ряді обласних центрів шкільне краєзнавство, як і музеєтворення, набуло нового розмаху. Науково-пошукову краєзнавчу роботу посилювали Всесоюзні туристсько-краєзнавчі експедиції, 1974 унормувало «Положення про шкільний музей», 1985 року доповнене і перероблене у відповідності до вимог ЦК КПРС, 1982 року зафіксованими постановою „Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв”.

Ще в 60-і роки, у час відродження краєзнавчого руху, написання і видання історії міст і сіл Української РСР посилювався учнівський краєзнавчий пошук. Загони червоних слідопитів вивчали

героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни, відшукували героїв – земляків, встановлювали імена загиблих визволителів, брали участь у зборі матеріалів для робочих груп, які готували нариси і довідки з історії населених пунктів. Саме ці матеріали й лягли в основу багатьох музеїв, створених тоді. У Хмельницькій області на 1 січня 1965 року діяло 135 шкільних музеїв, залів, кутків бойової слави. 1970 року створений один з перших на Хмельниччині музей села в Маківській середній школі Дунаєвецького району.

Процес творення й функціонування шкільних музеїв спрямовувало Міністерство освіти УРСР, обласні, міські та районні відділи освіти і станції юних туристів, організовуючи конкурси, огляди. 1980 року за підсумками республіканського огляду шкільних музеїв кращим був визнаний музей „Проскурівське підпілля”, що діяв на базі Хмельницької СШ №3, та музей Западинецької СШ Красилівського району. 1982 року обласний огляд дав можливість упорядкувати мережу, яку складало на Хмельниччині 94 музеї, 1050 музейних кутків, залів. А після затвердження Міністерством освіти СРСР нового „Положення про шкільний музей” 1986 року було паспортизовано в області 160 шкільних музеїв. Зростаюча сітка музеїв вимагала підготовки кадрів, методичного забезпечення музейної роботи. ОблСЮТ 1981 року надіслала на місця методичні рекомендації щодо удосконалення діяльності шкільних музеїв, 1983-го – „Примірний план тематичної структури шкільного краєзнавчого музею”, 1986-го – „Примірний план оформлення методичних кутків по туризму і краєзнавству в школах, Будинках піонерів”, 1987-го – брошуру „Тематична структура шкільного краєзнавчого музею”. Водночас великої уваги надавалося узагальненню і поширенню кращого досвіду музейної роботи. 1981 року М.П. Король підготував плакат „З родового кореня” про досвід трудового і патріотичного виховання школярів Великояромірської середньої школи Городоцького району шляхом написання шкільним музейним активом під керівництвом учителя історії М.В. Підкуймухи родовідних книг, 1984-го – плакат „Шляхами визволителів” – про досвід пошукової роботи юних слідопитів Радісниської середньої школи Красилівського району, 1986-го – буклет „Пам’ять народна” з досвіду роботи шкільного музею Іванковецької середньої школи Дунаєвецького району, 1989-го – буклет „Естафета поколінь” про досвід роботи шкільного музею й експедиційного загону „Карбишовець” Вовковинецької школи – інтернат Деражнянського району та інші. Аналогічні процеси зі своїми особливостями, звичайно, проходили в усіх областях України.

З утвердженням незалежності України відбулася переоцінка ідеологічних пріоритетів, методологічних засад як шкільної краєзнавчої, так і музейної роботи. 1 вересня 1990 року стартував всеукраїнський рух шкільної молоді „Моя земля – земля моїх батьків”, згодом розвинутий низкою всеукраїнських історико-географічних та історико-краєзнавчих експедицій („Краса і біль України”, „Мікротопоніми України”, „Сто чудес України”, „Історія міст і сіл України”, „Україна вишивана” та ін.). Музейні фонди поповнювались етнографічними

матеріалами, повсюдно створювалися „Бабусині світлиці”, етнографічні кімнати і музеї. Увага приділялася увічненню пам’ятних сторінок національної історії, особистостей. Зокрема, у Дунаєвському районі Хмельницької області з’явилися музеї Мелетія Смотрицького в Смотрицькій імені М. Смотрицького ЗОШ I-III ст., музей письменника Івана Сварника – у Лисогірській його ж імені загальноосвітній школі I-II ст., музей письменника Володимира Бабляка – у Великожванчицькій ЗОШ I-III ст. 1995 року за підтримки Олеса Гончара, Спілки письменників України, її хмельницької обласної організації в Нестеровецькій ЗОШ I-III ст. відчинив двері музей репресованого поета Леоніда Лупана.

З 1 вересня 1997-го по 15 березня 1998 року на виконання наказу Міністерства освіти №152 від 20 травня 1997 року та з метою удосконалення музейної роботи, упорядкування мережі музеїв закладів освіти системи Міністерства освіти України відповідно до Закону України „Про музеї і музейну справу” (Додаток №2), „Положення про музеї при закладі освіти системи Міністерства освіти України” та „Положення про відомчу реєстрацію та перереєстрацію музеїв при закладах освіти системи Міністерства освіти України” проводилася відомча реєстрація та облік музеїв при закладах Міністерства освіти України. На 15 березня 1998 року було взято на облік 1675 кращих музеїв. 90 відсотків – 1506 музеїв діяли в школах, 7,2 відсотки – 121 – у професійно-технічних училищах, технікумах і коледжах, і лише 0,7 відсотка – 12 музеїв – при ВНЗ III-IV рівнів акредитації. Музейна мережа охоплювала весь спектр музейних профілів: історичних музеїв було заобліковано 1027, археологічних – 2, краєзнавчих – 297, природничих – 11, літературних – 72, мистецьких – 16, етнографічних – 184, технічних – 8, галузевих – 14, інших – 44. Серед кращих – музей 295-ої стрілецької дивізії у Мирненській середній школі Каланчацького району Херсонської області, краєзнавчий музей середньої школи №31 м. Севастополя, етнографічний музей Луцької гімназії №14, музей народознавства Кобеляцького НВК №1 Полтавської області, етнографічний музей школи-гімназії №31 м. Чернігова, краєзнавчий музей Западинецької ЗОШ I-III ст. Красилівського району Хмельницької області та інші. Реєстрація засвідчила і наявність недоліків – слабку матеріально-технічну базу, недостатній зв’язок з державними музеями, а отже – музейними фахівцями, і, навіть, - скорочення кількісного складу музеїв порівняно з даними паспортизації 1991 року на 38,9 відсотка.⁹⁰ Міністерство освіти України зобов’язало місцеві органи освіти вжити заходів для поліпшення стану справ, створення нових музеїв, особливо – з історії освіти, посилення фондової та експозиційної роботи в діючих. І вже реєстрація 2004 року засвідчила певні успіхи в реалізації цього курсу. В Україні було заобліковано 2252 музеї. На Хмельниччині – 174: 169 – у школах, 5 – при позашкільних закладах, 120 із них – у сільській місцевості. За профілями історичних – 96, у тому числі загальноісторичного характеру – 56, військово-історичних – 26, з історії освіти – 14, краєзнавчих – 51, природничих – 3, літературних – 10, етнографічних – 10, мистецьких – 4, галузевих – 1, інших – 2, підтвердили звання „Зразковий

⁹⁰Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – №19. – С. 9-12.

музей” 8 шкільних музеїв.⁹¹ 2007 року кількість зареєстрованих музеїв при закладах освіти системи МОН України вже склала 4 тис.

У процесі музейного будівництва виробився певний досвід раціональної організації праці, у тому числі – зі **створення музеїв**. Для цього, насамперед, необхідно зібрати музейні предмети, мати відповідну матеріальну базу – приміщення для експозиції, фондосховище, умови для охорони музею, оснастити його засобами протипожежної сигналізації, підбрати кадри, забезпечити фінансування робіт.

Важливе значення має правильний вибір профілю музею. Він залежить, у першу чергу, від потреб навчально-виховного процесу і своєю побудовою й організацією роботи має вирішувати завдання посилення якості освіти, формування світоглядної позиції школярів, виховання у них патріотизму – любові до рідного краю, своєї Вітчизни, бажання робити максимальний внесок у розбудову незалежності України. При виборі профілю треба враховувати й специфіку населеного пункту, особливості його історії, наявний фонд уже зібраних пам’яток історії і культури. Ідея меморіального музею Героя Радянського Союзу, воїна-афганця Олега Онищука в Ізяславській ЗОШ I-III ст. №5 на Хмельниччині виникла під впливом ряду факторів: О. Онищук – випускник цієї школи, у ході служби в Афганістані листувався з школярами, подвиг „афганця” відзначений найвищою державною нагородою, а школі присвоєно його ім’я. Передача в школу особистих речей О.Онищука, збір матеріалів про участь краян в афганських подіях – все це дало можливість сформувати ґрунтовий фонд предметів й обладнати один з кращих шкільних музеїв. Під час розробки наукової концепції шкільного музею важливо не тільки всебічно обґрунтувати цілі, завдання створення й функціонування музею, вибір профілю, а передбачити шляхи і засоби їх реалізації.

Пристаюючи до створення музею, необхідно сформувати актив учнів – краєзнавців, об’єднаних в гурток чи пошукові загани. Оправдовує себе практика розробки завдань і залучення до пошуку всіх класів. У такому випадку необхідно виробити схему пошуку, зони дії – збору пам’яток історії і культури, вивчення історії окремих особистостей, родин, вулиць, передбачити конкретні терміни і форми звіту.

Учні мають володіти знаннями про музейні предмети, їх типи, джерела. Адже не кожна річ зразу стає музейним предметом. Музейний предмет – пам’ятка природи, матеріальної і духовної культури, вилучена із середовища існування, має пройти всі стадії наукової обробки і може бути включена до музейного зібрання, якщо здатна найбільш типово представляти природу і культуру. Вона повинна відповідати критеріям інформативності, експресивності, репрезентативності та естетичності, бути унікальною або типовою. Сукупність музейних предметів, пов’язаних однією чи декількома спільними ознаками, яка відображає науковий, пізнавальний або художній інтерес

⁹¹ Підсумки реєстрації шкільних музеїв Хмельницької області у 2004 році. – С. 5 // Поточний архів Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді.

як єдине ціле, складає музейну колекцію, є однією з форм зберігання й експонування музейних предметів.

На основі суттєвих ознак музейні предмети класифікують, ділять на певні типи: за матеріалом – дерево, скло, кераміка, тканина, метал тощо; за функціональним призначенням – нумізматики, боністики, фалеристика, геральдика та інші; за способом фіксації – речові, образотворчі, письмові, фото-фоно-кінодокументи, за ознакою їх важливості – раритети, унікальні предмети, реліквії тощо.

Якраз гурток як форма організації шкільного краєзнавства дає можливість у теоретичній частині занять надати учням можливість оволодіти основами музейних знань, методикою краєзнавчого пошуку, а в практичній – глибоко вивчити історію населеного пункту, його природу, важливі події, життя й діяльність видатних земляків. Збір музейних предметів здійснюється і підчас експедицій, походів, екскурсій, обстежень, спостережень, шляхом листування, збору спогадів. Окремій групі учнів на чолі з учителем мови або географії варто доручити вивчення мікротопонімів населеного пункту, групі фотографів – фіксування найбільш важливих природних об'єктів, пам'яток історії і культури, копіювання документів, які згодом ввійдуть до фонду музею, будуть експонуватися. Низку експонатів – муляжі, гербарії, таблиці, схеми, діаграми, картосхеми учні можуть виготовити самі. Зібрані предмети піддають вивченню, у ході якого встановлюється музейне значення предмета, його наукова, експозиційна цінність.

Оправдовує себе поетапний підхід до створення музею – організація виставок, музейних кутків, кімнат. Їх відвідувачі – учні, учителі, жителі населеного пункту, гості, фахівці дадуть слушні поради щодо способу використання наявних експонатів, підкажуть, яких предметів і форм експонування бракує, де і як їх можна придбати. Побачивши, що передані пам'ятки знайшли правильне використання, відвідувачі поділяться й іншими, більш цінними документами, матеріалами.

Основа музею складають його фонди — науково організована сукупність музейних предметів і науково-допоміжних матеріалів у складі музейної збірки. Своєрідність фондів надає музею своє обличчя, визначає його профіль. Зібрані музейні матеріали прийнято ділити на дві групи – основний і науково-допоміжний фонди.

Основний фонд складають оригінали, документальні пам'ятки, які є першоджерелом знань. Музей збирає фондовий матеріал різного типу. До **речових музейних предметів** належать знаряддя праці, виробничий інвентар, зразки сировини, виготовлена продукція і напівфабрикати, предмети побуту — одяг, взуття, головні убори, меблі, домашнє начиння, предмети військового спорядження, залишки зброї, гравюри, монети, паперові гроші, медалі, значки. Зберігання в музеї діючої вогнепальної зброї, вибухо-небезпечних предметів не допускається. Важливу групу музейних предметів основного фонду складають **письмові джерела** – рукописні і друковані

матеріали. Серед них – листи, щоденники, спогади, наукові і літературні праці, різні документи офіційних установ, осіб, книги, періодичні видання, листівки, плакати, буклети тощо. До окремої групи музейних предметів належать **зображувальні джерела**, які, у свою чергу, діляться на документальні зображувальні матеріали (фотографії, фотонегативи, картографічні матеріали, креслення, плани, малюнки, таблиці) і твори образотворчого мистецтва – живопису, графіки, скульптури. Виділять в окремих тип **фоноджерела** – зафіксовану різним способом (на платівках для грамофонів, патефонів, магнітних стрічках тощо) звукову інформацію. Великі можливості інформаційно-емоційного впливу мають **кіно – відеоджерела** – діафільми, стрічки про життя школи, населеного пункту, окремих людей, важливі події. У сукупності ці матеріали є першоджерелом і складають основну, найціннішу частину фонду, що підлягає вивченню, об'єднанню в колекції, висвітленню в експозиціях, використанню в інших формах музейної роботи.

Значну кількість музейних предметів відносять до **науково-допоміжного фонду** – частини музейного зібрання, що складається з науково-допоміжних матеріалів, зібраних або спеціально створених для експозиційної та виставкової роботи, а також дублетного та обмінного фондів. Переважна більшість цих матеріалів виготовляється учнями. У цьому проявляється одна із особливостей шкільного музею, його відмінність від державних і навіть – громадських: він створюється, обслуговується учнями, працює в інтересах їх освіти і виховання. Мова йде про макети, в яких у зменшеному вигляді відтворюються певні оригінальні об'єкти – будівлі, землянки, виробничі приміщення, моделі літаків, космічних кораблів, автотракторної техніки, карти-схеми бойових дій, плани, діаграми, таблиці, фото і ксерокопії, репродукції тощо.

Відбір і включення матеріалів до основного чи допоміжного фондів повинен здійснюватися на основі критеріїв – профільності, відповідності тематиці музею, наукової достовірності, навчально-виховної цінності, доступності.

Важливим підрозділом музею є **музейна бібліотека**. Спочатку її можуть скласти окремі видання, згодом – десятки і сотні книг, відібрані за відповідною профілю тематикою. Це, зокрема, різні документи, що регламентують музейну справу – Закон України „Про музеї та музейну справу”, „Про бібліотеки і бібліотечну справу”, „Про охорону культурної спадщини”, „Положення про музейний фонд України”, „Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері Міністерства освіти і науки України”, „Порядок обліку музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки”, література з питань краєзнавства, музейної, пам'яткоохоронної справи, передплатні видання. Бібліотека може поєднати в своїй діяльності і функції архіву, накопичуючи матеріали, пов'язані з історією створення і функціонування музею, проведенням різних краєзнавчих заходів тощо.

Невід'ємною складовою фондової роботи є **облік музейних матеріалів** – один з основних напрямів фондової роботи, спрямований на юридичну охорону музейних фондів і прав музею на наукові знання, отримані в ході вивчення музейних предметів і колекцій.

У шкільному музеї використовуються такі документи, як акти та інвентарні книги. „Положенням про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України”, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 4 квітня 2006 р., № 640 (Додаток №4), такий вид облікового документа, як акт, не фіксується. Однак сам процес створення, функціонування й ліквідації музею потребує актування. Нерідко його вимагають музеї, установи, організації, заклади, громадяни, що передають школі музейні матеріали чи колекції, акт необхідний у разі передачі музейного експоната (скажімо знайденої зброї, нагород із дорогоцінних металів, дублікатних предметів тощо) державним музеям, звірки наявності фондових матеріалів, їх втрати, списання. Інколи прийнятий музейний експонат на основі актів реєструють у книзі надходжень. Процедуру актування і реєстрації музейних матеріалів у книзі надходжень прийнято відносити до першого етапу обліку.

Наступним етапом обліку оригінальних пам'яток історії, культури і природи є їх інвентаризація та шифрування. **Наукова інвентаризація** – це стадія обліку музейного фонду, на якій фіксуються результати вивчення музейних предметів з метою правового закріплення їх за музейною колекцією чи розділом фондів та охорони наукової інформації про предмет. Інвентаризації підлягають усі музейні предмети, що надійшли на постійне зберігання до основного фонду музею. Типова інвентарна книга фіксує у графах різноманітну інформацію про музейний предмет: порядковий номер, дату запису, дату, джерело і спосіб надходження, супровідні документи, найменування і короткий опис предмета, кількість, матеріал, місце знаходження олівцем, номери актів про передачу чи вилучення предмета тощо. Інвентарна книга ще до її заповнення прошнуровується, аркуші нумеруються, книга підписується і скріплюється печаткою. Ще до заповнення інвентарної книги на музейний предмет складається інвентарна картка. На заоблікований предмет наноситься **шифр**, який складається з порядкового номера, за яким предмет записаний до інвентарної книги, та назви школи. Скажімо шифр МСШ 2 К.-П. – 15 означає, що предмет зберігається в музеї середньої школи №2 м. Кам'янця-Подільського під номером 15. Є певні правила нанесення шифру на музейний предмет, суть яких полягає в тому, щоб уберегти предмет від пошкодження, не допустити, аби шифр кидався в очі й відвертав увагу від самого предмета.

У музеї при цьому формується науково-довідковий апарат – система довідково-пошукових засобів, які розкривають структуру і склад музейних фондів. Він включає каталоги, картотеки, банк даних на веб-сайті в комп'ютері. Основним носієм інформації про музейний предмет є каталожна картка, в якій фіксується різні дані про нього.

Каталог, картотеки можуть будуватися за різними критеріями: інвентарні – у порядку запису в книзі; предметні – за назвою предметів в алфавітному порядку; іменні – за прізвищами, що згадуються в документах; хронологічні; географічні; за тематикою чи по предметах, що вивчаються в школі тощо. Такі картотеки чи каталог з відповідними рубриками допоможуть учителеві, учням відшукати необхідний матеріал і використати під час підготовки і проведення уроку, виховного заходу, екскурсій, написання повідомлень, рефератів, наукових конкурсних робіт, інших заходів.

Фондова робота передбачає також правильне зберігання музейних предметів, їх охорону. Наприклад, книги зберігають закритими, за винятком тимчасового виставкового експонування окремих сторінок, у вертикальному положенні, гравюри, малюнки, фотографії перекладають цигарковим папером, документи тримають у папках, фотографії і фотонегативи – у конвертах, марки – в альбомах, монети і медалі — у паперових пакетах, одяг підвішують на плечиках. Музейні предмети захищають від вигорання, пилу, механічних пошкоджень, гризунів, молі. Їм створюють відповідний температурний режим. У разі потреби проводять профілактичні або й реставраційні роботи. Приміщення повинно мати протипожежну сигналізацію, надійно охоронятися, унікальні пам'ятки фонду, а також ті, що мають виняткове наукове, історичне, художнє чи інше культурне значення, заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання.

Музейні предмети повинні „працювати” – нести відвідувачеві наукову інформацію. А це забезпечується шляхом їх показу, цілеспрямованого, науково обґрунтованого демонстрування з метою розкриття вибраної теми, профілю, власне – шляхом створення **музейної експозиції**. Вона і є результатом експозиційної роботи – одним з основних напрямів музейної діяльності, у ході якого реалізується науково-дослідна, інформаційна та освітньо-виховна функції шкільного музею. В експозиції музейні предмети стають експонатами, складають певну систему образів, розкривають тему, діють на розум і почуття відвідувачів.

Оформлення експозиції має свій логічний порядок. Воно починається з **наукового проектування**. На першому етапі проектування формується **наукова концепція експозиції** – цілісний узагальнений погляд на мету, завдання, сукупність основних тем, ідей, проблем, які складають основний науковий зміст експозиції. На наступному етапі концепція знаходить своє втілення в **розширеній тематико-експозиційній структурі** – документі, що містить перелік і зміст розділів, тем, підтем, опис майбутніх експозиційних комплексів.

Важливе значення має **відбір експозиційного матеріалу** – сукупності як автентичних (оригінальних) музейних предметів, так і різних відтворень –моделей, муляжів, текстів тощо.

За наявності розширеної тематико-експозиційної структури і достатнього набору експозиційного матеріалу створюється **тематико-експозиційний план** – документ, який

відображає групування експозиційних матеріалів відповідно до розширеної тематичної структури експозиції. Він включає назви розділів, підрозділів, тем, підтем, експозиційних комплексів; основні тексти, анотації, перелік експонатів в експозиційних комплексах із зазначенням відомостей про характер експозиційних матеріалів (оригінал, копія, модель та інше), їх розмір, місце і шифр зберігання. На основі тематико-експозиційного плану відбувається **художнє проектування експозиції** – розробка художньої форми, що адекватно відображає зміст експозиції. Воно здійснюється в три етапи. Спочатку на базі наукової концепції виробляється художня у формі креслень, макетів і пояснювальних документів, далі – створюється ескізний проект і, нарешті, – монтажні листи і шаблони. На етапі наукового, а згодом і художнього проектування враховуються принципи як спеціальні – історико-хронологічний, комплексно-тематичний і проблемний, так і загальнонаукові – науковості, об'єктивності, використовуються системний, ансамблевий і тематичний методи. Правильний вибір принципу і методів сприяє ефективній реалізації задуму.

Вибір принципів і методів експозиційної побудови в значній мірі залежить від вибору профілю музею. Шкільні історичні музеї здебільшого будуються за історико-хронологічним принципом, який дозволяє розкрити історію населеного пункту або краю в певній часовій послідовності відповідно до прийнятої періодизації. Краєзнавчий музей створюють, як правило, методом тематичного показу, розкриття з допомогою експозиційних матеріалів, пояснюючих текстів важливих розділів – природи, економіки, історії, культури, тем і підтем. Метод систематичної експозиції застосовують при створенні природничих експозицій (рослин, зразків корисних копалин), організації виставок. Ансамблева експозиція створюється для відтворення історичних подій, побуту, життя і діяльності видатних осіб шляхом поєднання документальних матеріалів з певним інтер'єром (бабусина хата, діорама бою, епізод з життя, робочий куток письменника тощо).

Важливу інформаційну функцію в музейній експозиції відіграють **тексти**. Вони діляться на провідні, заголовні, пояснювальні (анотації до розділів, тем, експонатів), етикетаж і покажчики.

Має значення й підбір **експозиційного обладнання** – допоміжних конструкцій, пристосувань для побудови експозиції, що включає музейні вітрини, подіуми, стенди, кріплення, збірно-розбірні перегородки, турнікети, електротехнічні, аудіовізуальні технічні засоби, меблі.

Важливим видом експозиційної роботи є **організація виставок**. Вона особливо активізувалася в руки незалежності України і дає можливість оперативно відгукуватися на важливі події, ювілейні дати з історії краю, життя і діяльності видатних земляків. Виставка надає можливість розкрити музейне зібрання, залучити до експонування матеріали інших музеїв, приватних колекціонерів, а отже – посилити співпрацю, удосконалити методи експозиційної та культурно-освітньої діяльності.

У ході підготовки і проведення виставки здійснюється комплекс заходів. Наказом по школі затверджуються відповідальні, графік підготовчих робіт, дата відкриття виставки, проведення екскурсій, графік яких погоджується з класними керівниками, учителями-предметниками.

Музейна виставка – тимчасова музейна експозиція, присвячена певній темі (голодомору в краї, скажімо) і побудована на музейних експонатах (розбиті жорна, глиняний глечик із залишками борошна, трави, що вживалися в їжу, фотографії, книги, копії документів, свідчень, спогади тощо), може бути стаціонарною (розміщеною в музеї, актовій залі, фойє школи) або пересувною (експонується в будинку культури, сусідніх школах). За змістом розрізняють три види музейних виставок: тематичні, присвячені одній темі, проблемі; систематичні, коли експонуються однорідні музейні предмети або цілі їх колекції відповідно до систематики певної галузі науки; звітні, що відображають поповнення музейних фондів за звітний період.

У 90-і роки ХХ – на початку ХХІ ст. набула поширення віртуальна виставка, яка існує тільки у віртуальній (уявній) реальності. У даному випадку експонати демонструються за допомогою електронних технологій. Така виставка може представляти також музейні предмети інших музеїв, приватних осіб, погано збережені і навіть втрачені предмети.

Організація виставок дає можливість не тільки посилити реалізацію навчально-пізнавальної, культурно-освітньої функцій музеїв, а й поповнити музейні фонди надходженнями від відвідувачів.

Велику кількарічну роботу зі створення музею завершує наказ по школі, який видається директором після оформлення музейної експозиції, за наявності положення про музей, фонду музейних предметів, зареєстрованих в інвентарній книзі оригінальних пам'яток історії, культури, природи, розкладу роботи музею, засобів охорони та пожежної сигналізації.

Легалізація музею – офіційне визнання відбувається шляхом його реєстрації, яку відповідно до порядку обліку музеїв при навчальних закладах організують Український державний, обласні, районні та міські центри туризму і краєзнавства, інші позашкільні заклади і здійснюють спеціальні комісії, створені при районних (міських) відділах освіти, та отримання свідоцтва про відомчу реєстрацію музею з підписом і печаткою керівника обласного управління освіти і науки.

До речі, облік шкільних музеїв є не тільки засобом легалізації музеїв, а й основною формою впорядкування та систематизації музейної мережі, створення банку даних про музеї. При цьому реалізується завдання виявлення в музеях матеріалів, які мають виняткову наукову, історичну і художню цінність, взяття їх на особливий облік. Облік здійснюється шляхом заповнення уніфікованого паспорта, один примірник якого залишається в школі, другий – в органі управління освітою, третій – в УДЦТК учнівської молоді. У ході перереєстрації музеям при навчальних закладах, що діють понад два роки, за значні успіхи в підвищенні ефективності навчально-виховного процесу засобами пошукової, туристсько-краєзнавчої, науково-дослідницької роботи, у

формуванні та збереженні музейного фонду України, популяризації пам'яток історії, культури, природи може бути присвоєно звання „Зразковий музей”, яке підтверджується один раз на 3 роки. „Зразковий музей” отримує диплом відповідного зразка.

Таким чином, створення і легалізація музею є тривалим процесом діяльності всього шкільного колективу – педагогів, учнів, батьків, жителів населеного пункту, у ході якого поглиблено і всебічно вивчається його історія, природа, економіка і культура, відбувається збір, наукова обробка і систематизація музейного матеріалу, формування основного і науково-допоміжного фондів музейних предметів, оформлення експозицій, відкриття і реєстрація нового музейного закладу.

7.3. Музей – важливий центр шкільного краєзнавства

За наявності в загальноосвітньому навчальному закладі музею він стає чи не основним центром шкільного краєзнавства. Особливо після 28 жовтня 2008 року – IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України, прийняття нового статуту, який зафіксував її національний статус, творчий характер, перехід від масової організації до вузькопрофесійної, а отже – ліквідацію первинних осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців у тих школах, де вони функціонували.

Цю роль музеїв визначає, передусім, те, що вони поглиблюють і реалізують функції шкільного краєзнавства – освітньо-пізнавальну, пошуково-дослідну, суспільно корисну і виховну. Адже соціальні функції музею (його суспільне призначення, роль стосовно суспільства) і завдання – адекватні завданням і суспільному призначенню краєзнавства. **Основними функціями музею** є також **освітньо-виховна, документування** явищ і подій суспільного буття, **збереження**, що здійснюється в процесі обліку, реставрації і консервації зібраних музейних предметів, **науково-дослідна**, яка реалізується на основі зібраних музейних матеріалів на етапах як створення, так і функціонування музею, **суспільно корисна**. Функції знаходять поглиблення в завданнях, які вирішують шкільні музеї. Основними завданнями шкільного музею є:

- залучення молоді до пошукової, краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи;
- формування в шкільній молоді соціально-громадянського досвіду на прикладах історичного минулого України;
- розширення і поглиблення загальноосвітньої та професійної підготовки учнів засобами позакласної, позашкільної роботи;
- надання допомоги педагогічному колективу навчального закладу у впровадженні активних форм роботи з школярами;
- залучення учнівської молоді до формування, збереження та раціонального використання Музейного фонду України;

- виявлення, вивчення, охорона і популяризація пам'яток історії, культури і природи рідного краю;

- проведення культурно-освітньої роботи серед молоді, батьків, інших верств населення.

Становище музею як центру шкільного краєзнавства визначається також його зростаючими організаційними можливостями, наявністю в музеї ієрархії управлінських структур, ближчих до громадянського аніж державного управління, що відповідає характеру організаційної і управлінської побудови краєзнавчого руху.

Державне управління в шкільному музеї представляють директор, який здійснює загальне керівництво, визначає відповідального за збереження музейного фонду, його поповнення, вирішує питання дислокації та режиму роботи музею, затверджує план, сприяє організації та проведенню навчальних, виховних, методичних та інших заходів, морально і матеріально заохочує відповідальну працю музейного активу, та призначений наказом по школі завідувач музею, як правило, з числа педагогічних працівників. Він покликаний вміло підтримувати музейний актив – консультувати, допомагати, бути його наставником, дорадником, володіти глибокими знаннями з історії краю, методики краєзнавчої роботи, мати організаторські здібності.

Решта музейних структур належить до громадського самоврядування. Вищим органом музейного управління є **рада музею**, яка обирається на зборах музейного активу. Цілком логічно, якщо раду музею очолює його завідувач, входять керівники груп, секторів, представник якогось державного музею, причетні до музейної роботи педагоги. Рада після обрання:

- висуває з свого середовища голову, розподіляє обов'язки між членами, формує групи чи сектори пошукової, фондової, експозиційної, просвітницької роботи тощо;
- вирішує питання включення до фондів музею пам'яток історії, культури і природи, які вдалося зібрати;
- обговорює і подає на затвердження директора плани роботи;
- заслуховує звіти про пошукову, дослідницьку, наукову роботу;
- організовує підготовку екскурсів, лекторів, проводить навчання активу;
- встановлює зв'язки з пошуковими загонами, гуртками, клубами, іншими творчими об'єднаннями;
- веде документацію музею (інвентарну книгу, книгу обліку проведення екскурсій, навчальних занять, масових заходів, акти прийому, видачі, передачі експонатів, плани роботи, сценарії, методичні розробки тощо);
- вирішує інші питання, пов'язані з діяльністю музею.

Кількісний і якісний склад ради має забезпечити охоплення основних ділянок роботи музею своїм впливом за принципом: кожен аспект музейної роботи має конкретну відповідальну особу або групу осіб.

Було б добре, якби з часом музей набув такого авторитету, який би викликав бажання представників державного музею, владних, бізнесових структур подавати йому всіляку допомогу. Такий актив об'єднують у **підкувальну раду**.

У районах і містах шкільні музеї в організаційно-методичному плані підпорядковуються методичним комісіям відділів освіти, станціям туризму і краєзнавства, іншим позашкільним закладам.

Роль центру шкільної краєзнавчої роботи музеї виконують, звичайно, не зразу, а по в міру розгортання різнобічної роботи, здійснення комплексу заходів з вивчення минулого краю, збору, охорони й популяризації пам'яток історії, культури і природи.

Цю роботу слід якомога детально, продумано й науково обгрунтовано **планувати**. У практиці функціонування шкільних музеїв мають місце три основні види планів – перспективний, річний і поточні. Основними розділами плану можуть бути: засідання ради, загальні збори музейного активу, пошукова робота, освітньо-виховна, методична, навчання активу тощо. Рада формує, розглядає і схвалює плани проведення окремих заходів. Головна вимога до плану – конкретність формулювання планованих заходів, терміну виконання, відповідальних осіб. Після затвердження плану директором школи він набирає юридичної сили, виконання намічених заходів має координуватися, контролюватися.

Особливість шкільного краєзнавства полягає в превалюванні освітньо-пізнавальної діяльності. У відповідності з принципами доступності, природо-відповідності можна говорити про три етапи (рівні) шкільної краєзнавчої роботи:

1. Отримання учнями готових знань з пояснень учителя та навчальних посібників.
2. Самостійне отримання знань про рідний край з публікацій періодики, знайомства з музейними експонатами.
3. Вивчення рідного краю в процесі поглибленої науково-пошукової роботи за різними джерелами.

Звідси видно, що доля „готових знань”, які обслуговують освітньо-пізнавальну функцію, більша ніж „здобутих” шляхом наукового дослідництва. Тому велику роль у передачі новим поколінням знань про рідний відіграють **екскурсії** – форма культурно-освітньої діяльності музею, заснована на колективному огляді об'єктів музейного показу під керівництвом екскурсовода за певною темою і маршрутом з пізнавальною, освітньою, науковою та виховною метою.

За характером тематики розрізняють оглядові, тематичні та ігрові (рольові) екскурсії, за цільовим призначенням – загальноосвітні, навчальні, методичні. Оскільки екскурсії займають особливо важливе місце як в урочній, так і позаурочній шкільній, краєзнавчій роботі, зупинимось на методиці їх підготовки і проведення дещо детальніше.

Проведенню екскурсії передують велика підготовча робота. Екскурсовод повинен глибоко освоїти два основних її методи – показ і розповідь. Показ – це огляд експоната чи групи експонатів екскурсантами під керівництвом екскурсовода, з допомогою якого встановлюється зоровий зв'язок між ними. Тому дуже важливо щоразу переглянути експозицію, вибрати оптимальну кількість експонатів, на показі яких варто концентрувати увагу, досягнути її згодом правильно використати їх інформаційний та експресивний потенціал. Розповідь-пояснення екскурсовода є доповненням показу. У поєднанні показу і розповіді її можна досягти мети екскурсії.

Готуючись до екскурсії, необхідно визначити її тему і мету, підібрати і вивчити різні джерела, відібрати обсяг інформації, необхідний для створення тексту екскурсії. У кожному конкретному випадку в залежності від теми і мети вибудувати маршрут огляду експозицій. До екскурсії варто підготувати наочні матеріали (карти, схеми, малюнки, зразки продукції, сировини), якщо їх немає в експозиції чи допоміжному фонді, адже без них у зоровому сприйнятті може виявитися суттєва прогалина. Підготовлений текст представляється на рецензію учителю. Після врахування зауважень, усунення недоліків відбувається задача екскурсії – пробне її проведення в присутності членів музейної ради. За задачею йде процедура прийому екскурсії – її обговорення на розширеному засіданні музейної ради. Якщо екскурсія визнається готовою, то рада приймає рішення про її затвердження. Учень – екскурсовод, готуючи екскурсію, повинен знати методику застосування таких прийомів, як екскурсійна довідка, характеристика експоната, елементи літмонтажу, коментування, цитування тощо. З метою активізації пізнавальної діяльності варто продумати питання до екскурсантів.

Екскурсоводами можуть бути учні VII-XI класів. Учні, що готують оглядові, тематичні екскурсії, складають групу екскурсоводів. Вона формується на засадах добровільності, відповідального ставлення до визначених обов'язків, готовності до постійного оновлення й поглиблення знань. Правильно роблять у тих шкільних музеях, де до екскурсійної практики в ролі помічників екскурсоводів залучають учнів VI-VII класів, дають їм можливість зробити розповідь про окремий експонат, по окремому стенду тощо. Відповідні знання екскурсоводи і їх помічники отримують під керівництвом учителя як самостійно, так і в школі юного екскурсовода, в якій протягом 34 – годинного річного циклу здобувають теоретичні знання, проходять певну практику, отримують уміння і навички, вчаться й на власних помилках, недоліках, а головне – досвіді старших колег – екскурсоводів державних музеїв.

Навчально-пізнавальні функції, музею реалізуються як під час урочної, так і позаурочної роботи.

Є різні способи використання музейних предметів **на уроках** історії, географії, літератури, інших. Широко практикується **урок-екскурсія в музеї**, де після короткого вступного

мотиваційного слова учителя урок продовжують екскурсоводи. Урок-екскурсію може провести і сам учитель. Часто урок у класі чи кабінеті проводиться із застосуванням музейних предметів. Популярною формою поєднання уроку з використанням музейних експозицій є проведення частини уроку в класі, а головного його етапу – вивчення нового матеріалу – у музеї. Тут в дію вступає зорове сприйняття експонованих документів, нагород, використовуються й аудіозаписи. У Кам'янець-Подільській ЗОШ І-ІІІ ст. №2, Боришківській ЗОШ І-ІІ ст. Кам'янець-Подільського району ефективно використовується такий музейний прийом, як рольові ігри. У такий спосіб боришківські учні відтворюють епізод з шкільного життя свого знаменитого земляка – академіка Г.О. Костюка, кам'янецькі школярі – момент допиту заарештованого Тараса Шевченка. Такі уроки набувають високого емоційного забарвлення. Особливо урочистостими є перший і останній уроки, які часто проводиться також у музеї. У ході музейних уроків розповідь учителя поєднується з детальним самостійним ознайомленням учнів з окремими експонатами, відбуваються коментування документів, зав'язуються бесіда, обмін думками, нерідко заслуховуються учнівські повідомлення, підготовлені за завданням учителя на основі музейних матеріалів. Особливо ефективно проходять в музеї уроки з історії рідного краю – обов'язкова складова шкільного курсу історії України.

Музеї допомагають ефективно реалізувати й варіативну частину шкільного робочого навчального плану – проведення курсів за вибором, факультативів.

У музеї проводиться велика **позакласна робота**. Поширеною формою є проведення шкільних історико-краєзнавчих **конференцій** з участю учителів, науковців, учнів. Учителі та учні використовують фонди музею, його бібліотеку, готуючи доповіді, повідомлення, а в ході виступів – окремі музейні експонати, фондові матеріали.

Музейні експозиції, окремі предмети використовуються під час підготовки і проведення **тематичних вечорів**. У роки незалежності України особливого поширення набули **музейні свята** – комплексна форма культурно-освітньої музейної діяльності з використанням екскурсій, виставок, театралізації, народної пісні, зустрічей з цікавими людьми. Вони проводяться за сценарієм, тривалий час старанно готуються.

На базі музеїв можуть працювати **лекторії**. Група лекторів за профілем музею готує науково-популярні лекції, бесіди, які окремо або за тематичними циклами проводить з учнями різних класів, у тому числі в бібліотеках, інших установах, організаціях, що функціонують у населеному пункті, з показом тематично підібраних музейних предметів.

Музейна рада вдало використовує й таку форму краєзнавчої роботи, як **гурток**, формуючи власні гуртки („Музейник”, „Краєзнавець”, „Етнограф”, „Юний екскурсовод” і т.п.) та надаючи можливість проводити в музеї заняття інших шкільних гуртків. Методика занять гуртка „Етнограф” вже розкривалася. Вона може бути застосована і при проведенні занять інших гуртків.

Музеї виступають організаторами літніх науково-пошукових експедицій з метою поглиблення раніш отриманих знань про рідний край, а головне – збору нових музейних матеріалів. При музеї діють пошукові загони. У їх полі зору може бути участь краян у подіях середини XVII ст., пов'язаних із спробою повернути Україні незалежність, національно-визвольній боротьбі 1917-1920 рр., діяльності ОУН-УПА в 30-50-х роках минулого століття, збір спогадів про голодомор 1932-1933 рр., голод 1947 року, вивчення матеріалів про колективізацію, репресії, II Світову війну, оstarбайтерів тощо.

Музей може брати на себе роль штабу з організації участі школярів у всеукраїнських історико-географічних, історико-краєзнавчих експедиціях, зокрема – „Історія міст і сіл України”. З одного боку, це дає можливість оприлюднити напрацювання з історії населеного пункту, з другого – поглибити знання за рахунок залучення раніш невідомих джерел, поповнити музей новими матеріалами.

Музеї мають великі можливості для здійснення патріотичного виховання шляхом організації **зустрічей** з учасниками бойових дій, підпільно-партизанської боротьби в роки Другої світової війни, учасниками і свідками історичних подій, славетними земляками, презентації книг письменників, науковців.

У музеї часто проводяться й такі громадянські акції, як вручення паспортів, посвята в козачата, засідання учнівського парламенту тощо.

Одним з важливих напрямів музейної діяльності є **суспільно корисна** праця краєзнавчого активу. У розмаїтті форм найбільшого поширення набули пошук і збереження історичних документів та реліквій, особливо збір музейного матеріалу по „гарячих слідах”. У ході, скажімо, відкриття новозбудованої школи, дитячого садка, завершення газифікації населеного пункту й запалення факела, проведення традиційного свята чи обряду, цікавої зустрічі, шкільного випуску варто провести документування події шляхом фотофіксації, збору запрошень, програм, сценаріїв, виступів, фонозапису цікавих виступів, спогадів, відео-зйомки. Адже сьогоднішня подія завтра стає історією.

Суспільно корисною є участь музейного активу в посадці пам'ятних алей, скверів, парків, приурочених видатним подіям. Велике пізнавальне і виховне значення має догляд за пам'ятниками, що знаходяться на території населеного пункту, могилами загиблих визволителів, шефство над самотніми ветеранами, для яких велике значення має сам факт уваги, зацікавлена бесіда, запис спогадів про події, свідками або учасниками яких вони були, а тим більше – посильна допомога у вирішенні простих домашніх справ.

Успіх шкільної музейної справи залежить від фахової та морально-психологічної готовності педагогічних кадрів очолити й спрямовувати музейну роботу, створення відповідного іміджу як цьому виду шкільної педагогічної праці, так і педагогам-організаторам шкільного музею. А це вже

сфера діяльності дирекції, районного (міського), обласного освітянського керівництва, особливо тих позашкільних установ, яким за профілем підпорядковані шкільні музеї, і в першу чергу обласних та Українського державного центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді.

Важливо, щоби до музейної роботи був залучений весь або більшість педагогічного колективу, учителі вели гуртки, скеровували кожен по своєму профілю роботу пошукових загонів, вміло і ефективно використовували можливості музею в навчально-виховній урочній та позаурочній роботі.

Фахова підготовка керівників шкільних музеїв здійснюється під час проведення курсів, семінарів, консультацій з боку працівників державних музеїв, шляхом вивчення досвіду роботи інших шкільних музеїв, самостійного опрацювання краєзнавчої та методичної літератури. Семінари з питань музейної роботи в Луцьку, що їх періодично проводить Волинський обласний краєзнавчий музей (директор А. М. Силук), проходять з участю керівників кращих шкільних музеїв. 14-15 травня 2002 року, приміром, на базі Центру спорту, туризму та екскурсій і Волинського краєзнавчого музею за участю ОЦТК та обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців відбувся спеціальний семінар шкільних музейників. Хмельницький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (директор С.М. Шенькарук) разом з обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти (ректор В.І. Войтенко) включають у програму курсів підвищення кваліфікації учителів історії, географії, керівників позашкільних установ лекції з питань теорії та методики краєзнавства, музейної справи.

Однак шкільне музейництво потребує більшої підтримки. Особливо – база музейної роботи, запровадження нових комп'ютерних технологій в експозиційний показ, екскурсійну практику. Недооцінюється фактор моральної і, що важливо, - матеріальної підтримки подвижників шкільної роботи. Варто було б елементи теорії і методики шкільного краєзнавства, основ наукового дослідництва за рахунок варіативного компонента вивчати вже в 7-8-х класах. Більше уваги надавати підготовці музейних кадрів у педагогічних університетах, посиленню їх потенціалу зусиллями управлінь та відділів освіти, їх методичних структур, висвітленню досвіду музейної роботи в засобах масової інформації.

Отже, огляд внеску музеїв у шкільну краєзнавчу роботу, висвітлення алгоритму їх створення і функціонування переконливо засвідчує:

- шкільне музейництво, яке зародилося ще в далекі часи, витримало перевірку часом, стало дієвим фактором активізації навчально-виховного процесу;
- музеї стали не тільки місцем накопичення й збереження пам'яток історії і культури, а й засобом їх популяризації, одним з важливих центрів шкільної краєзнавчої роботи, покликаної відновити ланцюг історичної пам'яті, зв'язок покоління, формувати національний світогляд і патріотичну позицію наших наступників;

-матеріально-технічне, фінансове забезпечення, організаційно-методична підтримка шкільного музейного активу з боку освітянських управлінських та методичних структур, моральне і матеріальне стимулювання їхньої праці перетворить музеї у важливі центри урочної та позаурочної краєзнавчої роботи, посилять рівень освіти і виховання школярів.

Питання для самоконтролю:

1. Дати визначення термінів „музей”, „фонд”, „музейний предмет”, „експонат”, „експозиція”.
2. Які функції виконує шкільний музей, чим він відрізняється від інших громадських музеїв?
3. Пригадайте, на які види діляться шкільні музеї.
4. Що ви знаєте про музейні фонди та фондову роботу?
5. Відновіть у пам'яті порядок створення музейної експозиції і вимоги до неї.
6. Обґрунтуйте думку про те, що музеї є своєрідними центрами всієї шкільної краєзнавчої роботи.
7. Яку позакласну роботу може проводити музей?
8. Як ефективно використати музей і музейний фонд при проведенні уроків?
9. Назвіть порядок легалізації (узаконення) шкільного музею.

Рекомендована література:

1. Короткий довідник термінів з музейної справи / уклад. І.Дорош, Т. Соломонова. – 2-ге вид. доп. і преробл. – Вінниця, 2004. – 30 с.
2. Костиця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: навч. посібник / М.Ю. Костиця, В. В. Обозний. – К.: Вища школа, 1995. – С. 91-120.
3. Мезенцева Г.Г. Музеезнавство (На матеріалах музеїв Української РСР: курс лекцій / Г.Г. Мезенцева. – К.: Вища школа, 1980. – 120 с.
4. Музейные термины / Ю.П. Пишулин [и др.] // Терминологические проблемы музееведения: сб. науч. труд. – М., 1986. – С. 36-135.
5. Нормативна база діяльності музеїв навчальних закладів системи Міністерства освіти і науки України / МОН України, УДЦТК учн. молоді; уклад. Матюшенко О.К., Савченко Н.В. – К.: УДЦТК, 2006. – 28 с.
6. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук; К-ПДУ, Центр досл. іст. Поділля. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312 с.
7. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ століття: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В.С. Прокопчук; К-ПДУ, Центр досл. іст. Поділля. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 600 с.

8. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 р. // *Голос України*. – 1995. – 15 серп.
9. Сейненский А.Е. Музей воспитывает юных: книга для учителей / А.Е. Сейненский. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
10. Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в національній школі / Ярослав Треф'як. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 80-84.
11. Юреньева Т.Ю. Музееведение: учебник / Т.Ю. Юреньева. – М.: Акад. проект, 2003. – 560 с.
12. Якубовський В.І. Музеєзнавство: навч. посібн. / В.І. Якубовський; К-ПДУ. – Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2006. – 272 с.: іл.

Тема 8. ШКІЛЬНА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ

8.1. З історії пам'яткоохоронного руху в Україні

Кризовий період у житті будь-якого суспільства завжди супроводжувався негативними явищами, у тому числі варварським ставленням до **культурної спадщини** – сукупності успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Величезної шкоди пам'яткам історії і культури Кам'янця-Подільського в 1672-1699 рр. завдала, приміром, турецька окупація. Тільки 15 серпня 1672 року турки зробили по місту більше 450 гарматних пострілів. Згоріли церква Св. Георгія і вірменська кафедральна церква, а на костьолі Св. Катерини - дах. В окупованому місті завойовники зняли хрести і дзвони з усіх церков, викинули на вулицю ікони, 6 храмів перетворили в мечеті, вивезли з Кам'янця більше 100 возів дорогоцінностей. Ще й досі в Старому місті височить мінарет, прибудований до кафедрального костьолу святих апостолів Петра і Павла, зведеного в XV ст., як свідчення пристосування костьолу під мечеть.⁹²

Після приєднання 1793 року Правобережної України до Російської імперії питаннями охорони пам'яток історії і культури на місцях опікувалися різного роду церковні і громадські організації. Зокрема, без експертної оцінки стану церковної споруди і висновку Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а отже – опису його історії, фіксування вигляду, санкцію на знос і навіть суттєву реконструкцію будови консисторія не давала. Турботу про збереження пам'яток природи проявляло Товариство природодослідників, пам'яток археології – Імператорське археологічне товариство. Пам'яткоохоронні функції традиційно виконували музеї. Подільське давньосховище, засноване 1890 року в Кам'янці-Подільському, стало місцем збереження та експонування писемних пам'яток, церковного начиння. 1909 року музей мав 7684

⁹² Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский: историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С.В. Кульженка, 1895. – С.36-37.

заоблікованих предмети, у тому числі – 1012 книг, 121 рукопис, 39 грамот, більше 800 церковних речей, 660 портретів, картин, 3039 монет, медалей, 1304 етнографічних предметів.⁹³

Великого удару **об'єктам культурної спадщини** – місцям, спорудам (витворам), комплексам (ансамблям), їхнім частинам, пов'язаним з ними територіям і водним об'єктам, природним, природно-антропогенним або створеним людиною об'єктам, що донесли до нащадків цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність, завдали Перша світова війна, громадянські протистояння 1917-1920 років. Значних зусиль для збереження пам'яток історії, культури докладало Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, засноване 1910 року. Його статут, затверджений Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором Ф.Ф. Треповим, ставив завдання „розшукувати і оберігати всякого роду пам'ятки старовини і мистецтва”, регіоном діяльності визначав Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Херсонську, Мінську, Люблінську, Гродненську, Катеринославську і Бессарабську губернії. Товариство, а на кінець першого року діяльності воно налічувало 187 членів, заслуховувало доповіді з історії пам'яток, аналізувало стан їх збереження, виробляло рекомендації, пропозиції, вимоги до власників рухомих і нерухомих пам'яток, адміністративних органів з приводу охорони, реставрації і збереження пам'яток. Зокрема, виступило проти знесення давньої дзвіниці в Острозі, надмогильних плит на церковному цвинтарі в с. Варковичі Дубенського повіту, інших пам'яток Києва, Ізяслава. 1913 року Товариство відкрило філію в Умані⁹⁴.

12 травня 1917 року за ініціативою наукових і громадських діячів України був створений Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, раду якого очолив М.Ф. Біляшівський. У складі ЦКОПСІМу були представники регіонів – відомі краєзнавці Ю.Й. Сіцинський, І.Ч. Зборовський, К.В. Широцький з Поділля, П.А. Тутковський, Ф.Р. Штейнгель з Волині. Згодом у Генеральному секретаріаті народної освіти утворений відділ музеїв та охорони пам'яток, з яким поєднав зусилля ЦКОПСІМ. Разом їм вдалося вберегти на попередніх місцях пам'ятники князю Володимиру, Б. Хмельницькому, графу Бобринському в Києві, захистити від руйнування низку палаців – пам'яток архітектури, що належали княгині Любомирській, поміщику й археологу Мазаракі, графам Браницьким. Адже покинуті власниками маєтки розграбовувалися, руйнувалися. У палац відомого ботаніка і паркознавця Стефана Маковецького в с. Михайлівка Ушицького повіту на Поділлі вдерлися солдати – дезертири, а за ними – й селяни. У пошуках коштовностей перебили й поламали цінні меблі, високохудожні полотна європейських майстрів (Яна Матейка та ін.), рідкісні книги палили прямо в залі, вогонь перекинувся в інші кімнати й

⁹³ Сецинский Е.И. Описание предметов старины / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский: Тип. Св.-Троицкого братства, 1909. – Ч.2. – С.105.

⁹⁴ У ЦДІА України в м.Київі є фонд, матеріали якого повно окреслюють плідну діяльність Товариства.

довершив долю бібліотеки, архіву, картинної галереї. Схоже відбувалося і в інших місцевостях.⁹⁵ Комітет розробив пропозиції щодо герба УНР, сприяв створенню у Вінниці Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею. Пам'яткоохоронних зусиль докладала не тільки Центральна Рада, а й – Гетьманат, Директорія.

Радянська влада запозичила у попередників і форму, і деякі методи пам'яткоохоронства, у лютому 1919 року сформувавши в Харкові Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, а згодом – губернські і навіть повітові КОПМИСИ. Однак зразу ж повела війну з пам'ятками попередньої доби, у відповідності з декретами Раднаркому РСФРР під лозунгом боротьби з голодом провела вилучення церковних цінностей, потім - церковних дзвонів – витворів ливарного мистецтва.

Аморальний характер нової влади, особливо в ставленні до історико-культурних цінностей, їх власників, виразно ілюструє лист В. Леніна, 19 березня 1922 року задресований В. Молотову і членам ЦК РКП(б) з грифом „суворо таємно”: „Саме тепер і тільки тепер (мова йде про голод 1922 року в Поволжі і семи губерніях України. – В.П.) (ми можемо і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найбільш скаженою і нещадною енергією і не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору. Нам, щоб то не стало, необхідно провести вилучення церковних цінностей найбільш рішучим і найшвидшим чином, чим ми можемо забезпечити собі фонд в декілька сот мільйонів золотих карбованців (потрібно згадати гігантські багатства деяких монастирів і лавр)... А зробити це з успіхом можна тільки тепер. Всі міркування вказують на те, що пізніше зробити це нам не вдасться, бо ніякий інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би або забезпечував нам співчуття цих мас, або, в крайньому випадку, забезпечив би нам нейтралізацію цих мас в тому розумінні, що перемога в боротьбі з вилученням цінностей залишається безумовно і повністю на нашому боці...”.

Характер збитків, 1922 року завданих історико-культурним, мистецьким пам'яткам, відображує звіт Подільського губвиконкому українському уряду: за короткий час тільки на Поділлі із 1048 церков, 81 костюлу, 188 синагог і 22 монастирів, низки музеїв було вилучено 130 пудів срібних виробів. У звіті цинічно оговорювалося, що серед цих виробів „цінностей для музеїв не виявлено”.⁹⁶ У 20-30-і роки були зруйновані тисячі пам'яток церковної архітектури, а їх мистецьке начиння пограбоване і атеїстичною державою, і місцевими „войовничими безбожниками”.

Малоефективною в умовах репресій виявилася діяльність створеного 1926 року при НКО УСРР Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК). Не розгорнув роботу й

⁹⁵ Детальн.: Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – С. 49-55.

⁹⁶ ДАВО. – ФР.925. – Оп.1. – Спр. 879. – Арк.2-б.

Комітет охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'яток на чолі з П. Панчем, створений у відповідності до постанови Раднаркому 31 серпня 1940 року.

Друга світова війна завдала нових втрат історико-культурній спадщині України. У Кам'янець-Подільській області, наприклад, було знищено 62 монументальних пам'ятники⁹⁷, у Київській – 26,⁹⁸ у Вінницькій пошкодженні пам'ятники Гоголю, Суворову та інші.⁹⁹ У повоєнні роки органи влади повели лінію на увічнення пам'яті героїв війни, будівництво пам'ятників загиблим на фронтах, бюстів двічі Героям, музеїв Великої Вітчизняної війни, партизанської слави.

У 60-і роки під впливом роботи над нарисами і довідками з історії міст і сіл Української РСР нового розмаху набув і пам'яткоохоронний рух. 1966 року створено Українське товариство охорони пам'яток історії і культури. 22 роки його очолював визнаний державний і громадський діяч, видатний вчений, організатор краєзнавства, нині академік Національної академії наук України П.Т. Трощко. За рахунок індивідуальних та колективних членських внесків УТОПКА були збудовані сотні пам'ятників, відкриті музеї, відновлені цінні пам'ятки архітектури, започаткований науково-популярний журнал „Пам'ятки України”, проведена низка всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій. За ініціативою УТОПКА був розроблений проект Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки „Про охорону і використання пам'яток історії та культури”, прийнятий 13 липня 1978 року VIII сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання. Він посилив законодавче підґрунтя пам'яткоохоронства, став кроком уперед у збереженні культурних надбань українського народу.

Отже, в Україні завжди надавалася увага увічненню визначних подій і героїв, використанню й охороні пам'яток старовини і мистецтва. Саме життя вимагало створення й організації діяльності різних пам'яткоохоронних товариств, напрацювання організаційно-методичного досвіду охорони і збереження пам'яток минулого.

8.2. Законодавство України з питань охорони культурної спадщини

З розвалом Радянського Союзу і переходом до нової (ринкової, демократичної) системи суспільно-економічних відносин сталися як позитивні зміни, так і характерні для такої ломки деформації. У незалежній Україні увага приділяється як створенню нових, так і охороні діючих пам'яток історії, культури, природи.

Біля сіл Нігин і Залуччя неподалік Кам'янця-Подільського долину річки Смотрич перетинають Товтри – відроги Карпат. На скелястому лівому березі беруть початок глибокі печери, які в XV-XVII ст. не раз служили схованкою від татар. Кожного разу, отримавши звістку

⁹⁷ ДАПКО. – Ф.Р. 4322. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57.

⁹⁸ Там само. – Спр. 2. – Арк. 15.

⁹⁹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 18.

про наближення нападників, жителі цих сіл забирали скромні пожитки і по високій драбині піднімалися до печери, що мала чотири глибоких гроти, які розходилися в різні сторони на десятки метрів, запасний вихід. Там переховувалися, поки татари не поверталися до Криму. Старші думали про харч, діти гралися, а хлопці й дівчата кохалися, одружувалися. Легенда розповідає, що напередодні весілля наречена вийшла з печери, щоб нарвати барвінку для весільного обряду. Її помітили татари, вислідили схованку, заклали вхід хмизом і підпалили. Ні крики малолітніх, ні волення жінок не допомогло. Всі, хто того разу перебував у печері, загинули мученицькою смертю... 1883 року археологічну розвідку цих печер здійснив професор В.Б. Антонович. Були знайдені предмети домашнього вжитку, срібна монета часів Сигізмунда III, людські останки. Останки були поховані на березі Смотрича, встановлений хрест з надписом: „Священнодействием преосвященного Дмитрия, епископа Балтского, 3 июня 1889 года здесь погребены изнесенные из пещер кости христиан, удушенных некогда татарами в этих пещерах”. З другого боку: „Памятник сей сооружен на собранные пожертвования от разных благотворителей в 1890 году и в том же году освящен при приходском священнике села Залуча Никаноре Розумовском”.¹⁰⁰ Згодом хреста не стало. Проте пам’ять про далеких предків збереглася. Навесні 2001 року на тому місці сучасники встановили новий пам’ятник.

Нині багато робиться для відновлення правдивої історії українського народу, історії країв, окремих населених пунктів, увічнення в пам’ятниках фактів, подій, персоналій. Все це витікає з курсу незалежної України на повернення народові його історичної пам’яті, курсу, що знайшов законодавче оформлення в статті 11-ій Конституції України: „Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”.¹⁰¹

На Хмельниччині, у Дунаєвецькому районі, за роки незалежності України з’явилися пам’ятники, що відображають суто українську історію: Хрест на кургані в Козацькій долині; погруддя Т.Г. Шевченку й В.І. Зарембі, композитору, автору романсів „Дивлюсь я на небо”, „Повій, вітре, на Вкраїну”; пам’ятний знак на честь 600-річчя Дунаївців (2003); пам’ятна плита загиблим землякам – афганцям; пам’ятники в місцях поховання жертв холокосту. 2007 року – пам’ятник жертвам репресій і голодомору (207 осіб із одного села) у Нестерівцях, 2009 -го — у райцентрі.

Пам’ятники жертвам репресій збудовані в центрі Хмельницького, на хуторі Загайного та на старому кладовищі Кам’янця-Подільського.

¹⁰⁰ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н.И. Яворовского. – Каменец-Подольский, 1895. – Вып. седьмой. – С.249-250.

¹⁰¹ Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Право, 1996. – С.6.

При в'їзді до м. Городка свого часу в братських могилах були поховані вояки Першої світової. З часом поховання розорювалося, через нього пройшла спочатку газова, а потім і водопровідна труба. А коли екскаватор добув людські кістки, з ініціативи міського голови В.А. Хоптинця та методиста відділу культури з охорони пам'яток історії і культури І.В. Олійника були проведені розкопки, встановлено, що в могилах поховані австро-угорські гусари. У жовтні 2004 року були урочисто перепоховані останки 32 учасників Першої світової війни, відкрито пам'ятник.

У райцентрі Ярмолинцях 1993 року з'явився пам'ятник жертвам голодомору, 1994-го – пам'ятний знак жертвам холокосту, 11 липня 2000 року – знак на честь 600-річчя селища, 16 липня 2003 року – пам'ятник Т.Г. Шевченку, 2004-го – воїнам-землякам, що загинули в Афганістані, цього ж року – пам'ятник І.Я. Франку.

На місці Пилявецької битви 1648 року в Старосинявському районі виріс Курган козацької слави.

Така робота проводиться повсюдно, у кожному регіоні, в усій Україні. Народ повертає своє минуле, відновлює пам'ять, увічніює для нинішніх і прийдешніх поколінь.

У той же час пам'ятки минулого зазнають і нищення. Їх руйнують не тільки час, дощ, вітер, мороз. Дуже часто пам'ятки минулого руйнує бездуховність, відсутність патріотизму, а нерідко – бідність, в яку ввергли основну масу народу суспільні переміни. Дехто в погоні за копійкою нищить високомистецькі пам'ятки минулого, забуваючи, що то не купа металу, а пам'ять про попередників – творців сьогоденного, про людей, їх життя і боротьбу, героїчні вчинки, історичні події.

Зносяться в першу чергу пам'ятники В.І. Леніну, діячам радянської епохи. У березні 2007 року консультативна рада з питань культурної спадщини Хмельницької області вирішила зняти з обліку 334 пам'ятники політичним та громадським діячам радянських часів, у тому числі й пам'ятник визволителю України генералу Ватутіну.¹⁰² З п'єдесталів зникають навіть трактори – символи колгоспного ладу. А це ж – історія. 1998 року зникла латунна зірка з Вічного вогню на Меморіалі загиблим воїнам у Дунаївцях на Хмельниччині, 1999-го – меморіальна дошка Герою Радянського Союзу М.С. Майдану у Великому Жванчику, 2000-го – меморіальна дошка композиторові В.І. Зарембі.

16 липня 1999 року „Подільські вісті” під заголовком „Кулі не брали ворожі – загинув у рідному домі” вмістили розповідь Петра Карася і Михайла Василевського про загибель у с.Плужному на Ізяславщині Героя Радянського Союзу Дмитра Івановича Тимощука. Молодий невіглас убив фронтовика, намагаючись відібрати Золоту Зірку Героя...¹⁰³

¹⁰² Подільські вісті. – 2007. - №46-47. – 5 квітня.

¹⁰³ Подільські вісті. – 1999. - №82. – 16 липня.

У березні 2000-го в Чемеровецькому районі Хмельницької області зловмисник – 45-річний односелець розкопав могилу комбата І. Тоткайла, щоб забрати ордени, медалі...

А хіба це характерно тільки для Хмельниччини? За підрахунками фахівців, в Україні лише у XX столітті знищено близько 10 тис. архітектурних об'єктів, які мали непересічну історико-культурну цінність.¹⁰⁴

Держава ставить засторогу руйнівникам пам'яток історії і культури. Стаття 54 Конституції України стверджує: „Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами”.¹⁰⁵

Положення цієї конституційної статті розвинула низка законодавчих, нормативних актів, які не тільки створили юридичний заслін руйнівникам, а й намітили конкретну програму пам'яткоохоронних дій .

1997 року Указом Президента України була створена Рада з питань збереження національної культурної спадщини – консультативний орган при Президентові України, метою якого є збереження, пошук та виявлення цінностей національної культурної спадщини. Діє Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О. Гончара, який очолює академік НАН України, Герой України П.Т. Тронько. 23 квітня 1999 року Кабінет міністрів України затвердив Програму відтворення 56 видатних пам'яток історії, архітектури. Деякі з них, як-от комплекс Золотоверхого Михайлівського монастиря, Успенський собор Києво-Печерської лаври, вже відбудовані. Розпочалися реставраційні роботи в Старому місті Кам'янця-Подільського та ін.¹⁰⁶

21 вересня 1999 року був прийнятий Закон України „Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей”, який урегулює процедуру ввозу-вивозу, а головне – повернення культурних надбань держави (Додаток №3).

Важливе значення для унормування пам'яткоохоронної діяльності має Закон України „Про охорону культурної спадщини”, прийнятий 8 червня 2000 року. Він дав чітке визначення вживаним термінам, зокрема:

культурна спадщина — сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини;

пам'ятка — об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

¹⁰⁴ Урядовий кур'єр. – 1999. - №83-84. – 6 травня. – С.8.

¹⁰⁵ Конституція України. – С.9.

¹⁰⁶ Горбик В.О., Денисенко Г. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: іст. аспект / В. Горбик, Г. Денисенко // Історичний журнал. – 2004. - №12. – С.63.

охорона культурної спадщини — комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини;

історичне населене місце — населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України;

історичний ареал населеного місця — частина населеного місця, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку;

консервація — сукупність науково обґрунтованих заходів, які дозволяють захистити об'єкти культурної спадщини від подальших руйнувань і забезпечують збереження їхньої автентичності з мінімальним втручанням у їхній існуючий вигляд;

реабілітація — сукупність науково обґрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єктів культурної спадщини, приведення їх у стан, придатний для використання;

реставрація — сукупність науково обґрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням збереження їхньої автентичності;

музеєфікація — сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування.

Закон „Про охорону культурної спадщини” класифікував об'єкти культурної спадщини за типами:

1. **Споруди (витвори)** – твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі, пов'язані з історичними подіями, життям і діяльністю видатних осіб.

2. **Комплекси (ансамблі)** – сукупність окремих або поєднаних між собою споруд різного призначення, що відзначаються своєю архітектурою та органічним зв'язком з ландшафтом.

3. **Визначні місця** – топографічно визначені зони або ландшафти, природні, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

За видами:

археологічні — городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, мегаліти, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, рештки життєдіяльності людини, що містяться під водою;

історичні — будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

монументального мистецтва — твори образотворчого мистецтва, як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

архітектури та містобудування — історичні центри, вулиці, квартали, площі, архітектурні ансамблі, залишки давнього планування та забудови, окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва;

садово-паркового мистецтва — поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

ландшафтні — природні території, які мають історичну цінність.¹⁰⁷

Закон визначив функції різних державних органів та органів місцевого самоврядування в царині пам'ятокознавства, права, обов'язки і відповідальність власників пам'яток.

2004 року прийнятий Закон України „Про охорону археологічної спадщини”.¹⁰⁸

Певним кроком в організації системи пам'ятоохоронної роботи стала постанова Кабінету міністрів України від 15 березня 2006 року „Про Державну службу з питань національної культурної спадщини”. Їй надано статус урядового органу, що діє в складі Міністерства культури і мистецтв України, визначено завдання, повноваження.¹⁰⁹

Таким чином державою створена система законодавчих, нормативних актів, відповідних установ, покликаних посилити охорону пам'яток історії і культури.

8.3. Основні напрями, форми і методи використання пам'яток історії і культури в навчально-виховній роботі з учнями

Стаття 11 Закону України „Про охорону культурної спадщини” передбачає участь підприємств, установ науки, освіти та культури, громадських організацій в охороні культурної спадщини: „Підприємства усіх форм власності, установи науки, освіти та культури, громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини в роботі з охорони культурної спадщини, можуть встановлювати шефство над об'єктами культурної спадщини з метою забезпечення їх збереження, сприяють державі у здійсненні заходів з охорони, використання, виявлення, обліку, реєстрації об'єктів культурної спадщини і поширенню знань про

¹⁰⁷ Закон України „Про охорону культурної спадщини” // Урядовий кур'єр. – 2000. - №124. – 12 липня. – С.9-16.

¹⁰⁸ Урядовий кур'єр. – 2004. - №87. – 29 квітня.

¹⁰⁹ Урядовий кур'єр. – 2006. - №73-74. – С. 34-36.

них, беруть участь у популяризації культурної спадщини серед населення, сприяють її вивченню дітьми та молоддю, залучають громадян до охорони».¹¹⁰

Закон вимагає від органів та закладів освіти включитися в пам'яткоохоронну роботу. І для цього є досить суттєві підстави. Щороку в школи приходять нове поповнення, яке адаптується до оточуючого середовища, вивчає його, починаючи, як кажуть, з чистого листа. В уяві дітей меморіальні дошки, пам'ятки монументального мистецтва, архітектурні споруди, залишки замків, курганів будуть залишатися об'єктами різного рівня естетики, які не завжди хвилюють розум і почуття, поки ці пам'ятки «не заговорять», поки дитина не усвідомить, які події, факти, героїчні вчинки й долі символізують вони. Тому серед руйнівників, розкрадачів пам'яток, виготовлених з кольорових металів, є чимало школярів. Вони, як правило, не знають історії створення пам'ятки, важливості історичного факту, зафіксованого нею. Є ще одна обставина, яка портебує врахування й реагування. Роль пам'яток у навчальній і виховній роботі шкіл сьогодні, на відміну від радянських часів, дещо занижена, методика пам'яткоохоронної роботи не завжди відображають навіть поважні методичні розробки. Рідко побачиш учнів біля пам'ятників, проведення там заходів за ініціативою вчителя, школи. Ми часто обурюємося ставленням дітей до пам'яток історії і культури, забуваючи, що школа в першу чергу повинна поставити інтелектуальну, моральну, духовну пересторогу проявам байдужості й варварства з їх боку.

Закон України „Про охорону культурної спадщини” не тільки вводить установи освіти в число учасників пам'яткоохоронної роботи, а й визначає основні напрями цієї роботи: вивчення історичних подій, увічнених пам'ятниками; поширення цих знань серед дітей, молоді, населення; сприяння державі у здійсненні комплексу охоронних дій – виявленні, обліку, реєстрації, збереженні пам'яток історії та культури; використання їх в навчально-виховній роботі; встановлення шефства над ними. Тобто – мова йде про організацію в школі як пам'яткознавчої, так і пам'яткоохоронної роботи.

Школа має невичерпні можливості й розмаїття форм і методів проведення цієї роботи як на уроках, так і в позаурочній шкільній та позашкільній обстановці.

В урочній роботі успішно реалізується навчально-пізнавальна функція шкільного краєзнавства, адже кожен пам'ятник увічне життя і діяльності видатних людей, важливі історичні події і є, насамперед, джерелом історичних знань. У зв'язку з цим учитель, учні – учасники різноманітних історико-краєзнавчих акцій мають можливість глибоко усвідомити, що ховається за пам'яткою, змусити її «заговорити», шляхом підготовки й оприлюднення рефератів, повідомлень донести ці знання до однокласників.

Кожен розділ історії завершується, як правило, уроком, а то й – кількома про культуру певної доби. Якраз до таких уроків доцільно підготувати навчальні повідомлення про пам'ятки історії і культури свого краю, карту пам'ятників населеного пункту. Можна практикувати уроки-

¹¹⁰ Урядовий кур'єр. – 2000. - №124. – 12 липня. – С.9.

екскурсії біля пам'ятника з використанням розповіді учителя, бесіди, зустрічі з учасником чи свідком увічненої події, автором пам'ятника.

На уроці реалізуються не тільки навчальні, а й виховні завдання. Тому необхідно використовувати пам'ятки для виховання в школярів естетичних і моральних якостей, патріотизму.

Знайомство з пам'ятками історії і культури стає відправним моментом у реалізації науково-дослідницької функції шкільного краєзнавства.

Ефективною формою організації пам'яткознавчої, пам'яткоохоронної роботи є діяльність гуртка „Юний пам'яткоохоронець”. Програмою гуртка слід передбачати як теоретичні, так і практичні заняття. Вивчити основну пам'яткознавчу термінологію, типи і види об'єктів культурної спадщини, способи охорони і збереження пам'яток, пам'яткоохоронне законодавство, історію створення, особливості пам'ятників населеного пункту, події й персоналії, зафіксовані в них. У практичній частині роботи гуртка реалізувати суспільно корисну перетворювальну функцію шкільного краєзнавства. У процесі „краєдіяння” зафіксувати стан їх збереження, можливі пошкодження, під керівництвом учителя усунути їх. За результатами походів до пам'яток виготовляти фотографії, макети, карти-схеми їх розміщення, готувати учнівські наукові роботи.

Потужним стимулом дослідницької пам'яткознавчої праці стали всеукраїнські історико-краєзнавчі, історико-географічні експедиції „Сто чудес України”, „Краса і біль України” та інші, які передбачають вивчення й охорону пам'яток історії і культури. У ході цих експедицій школярі та учителі Зінківської ЗОШ І-ІІІ ст. Віньковецького району на Хмельниччині організували вивчення пам'яток церковного зодчества, зокрема – Михайлівської церкви – дерев'яної архітектурної пам'ятки XVI – XVII ст., зробленої без жодного цвяха. Учениця Молотківська В.І. спочатку підготувала повідомлення про цю церкву, виступила з ним на уроці, а згодом, охопивши ширше коло об'єктів церковного зодчества, виконала наукове дослідження на тему „Історія культових споруд с. Зінкова”. На конкурсі в рамках Малої академії наук ця робота отримала призове місце.

Серед форм позаурочної і позашкільної роботи важливе місце займає екскурсія. Екскурсійне відвідування об'єктів, у тому числі тих, що перебувають у власності окремих осіб, передбачено статтею 12-ю Закону України „Про охорону культурної спадщини”: „Органи охорони культурної спадщини забезпечують по можливості вільний доступ до пам'яток з метою їх екскурсійного відвідування, якщо вони вважаються придатними для цього. Їх власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані за погодженням з органами охорони культурної спадщини організувати такий доступ. Порядок доступу встановлюється охоронними договорами”.

Екскурсія – організований вихід чи виїзд учнів за межі школи для ознайомлення з пам'яткою історії чи культури відбувається за планом, складеним учителем. План визначає навчальну і виховну мету; об'єкт екскурсії (наприклад, – Кам'янецьку фортецю); дату і час її проведення, учасників, керівника та екскурсовода; підготовку попередньої інформації про історію фортифікації, причини будівництва прикордонних замків і фортець у регіоні, відмінність замку від фортеці; постановку як загальних завдань (ведення щоденника екскурсії, запис розповіді екскурсовода, власних спостережень, збір, придбання можливих експонатів для краєзнавчого кутка чи шкільного краєзнавчого музею), так і індивідуальних (запис розповіді екскурсовода на диктофон, фотографування ходу екскурсії, об'єктів огляду, підготовка інформації до газети); план передбачає також засоби пересування – переїзд, піший перехід, одяг, організацію харчування, спорядження, медичну допомогу; способи підведення підсумків – оформлення фотовиставки, виготовлення й демонстрацію відеофільму, виступи з тематичними повідомленнями на засіданні гуртка, проведення вечора з використанням матеріалів екскурсій, конференції чи круглого столу тощо. Знання методики підготовки і проведення екскурсії забезпечить проведення її на високому інформаційному та емоційному рівні.

Екскурсії та походи до пам'ятників свого населеного пункту попри пізнавальну й виховну мету передбачають й охоронні завдання. Як правило, – прийняття за наслідками екскурсії рішення про шефство над пам'ятником. Адже він не в меншій мірі, ніж людина, потребує уваги, догляду, збереження. Час від часу учні прибирають територію навколо пам'ятника чи могили загиблих воїнів, садять квіти, доглядають за ними, у весняну пору красять огорожу, білять бордюри.

Ефективною формою виховання естетичних смаків, патріотичних почуттів школярів є проведення різних виховних заходів біля пам'ятників, зокрема – зустрічей з учасниками бойових дій, свідками голодомору, уроків громадянської зрілості з врученням паспортів, мітингів з приводу державних свят, покладання квітів.

Шкільна пам'яткоохоронна робота передбачає пропаганду пам'ятників серед населення, особливо – молоді. На класних чи загальношкільних батьківських зборах можна провести цикл лекцій або бесід про пам'ятники населеного пункту, історичні події, зафіксовані в них, про пам'яткоохоронне законодавство. При цьому скористатися відеофільмом, фотомонтажем, альбомом фотографій, виготовлених за результатами екскурсій. Для посилення охорони пам'яток природи, історії та культури варто використовувати засоби масової інформації.

У підготовці заходів спиратися на різні джерела наукової пам'яткознавчої інформації, зокрема 26 томів „Історії міст і сіл Української РСР”, що побачили світ у 60-70-і роки минулого століття. В Україні розпочалося видання „Зводу пам'яток історії та культури України” у 28 томах. 1999 року вийшла перша частина тому „Київ”, в якій вміщено близько 700 статей, понад 1300 ілюстрацій, 15 карт, 341 план, у червні 2004 -го – друга, у підготовці якої були задіяні понад 200

авторів. Загалом в обох частинах „Зводу пам’яток історії та культури України. Київ” представлено 1616 київських пам’яток.¹¹¹ У кожній області діють редакційні групи, які накопичили чимало документального матеріалу про пам’ятки краю, і, звичайно, нададуть допомогу школі у вивченні пам’яток старовини і мистецтва. Джерельну цінність складають: Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской РСР. – К., 1984.-Вып. 1; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Харьковская область. – К., 1984.-Вып.2; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Киев. – К., 1985.-Вып.3; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1986.-Вып.4; Историко-культурное наследие Полтавщины. – Полтава, 1987.-Вып.5; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. – К., 1988.-Вып.6; Памятники истории и культуры Запорожской области: матер. к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – К., 1990.-Вып.7; Памятники истории и культуры Винницкой области: матер. к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР.. – К., 1990.-Вып.8; Памятники истории и культуры Житомирской области: матер. к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – К., 1991.-Вып. 9; Типові статті для Зводу пам’яток історії і культури України. – К., 1998; Актуальні питання виявлення і дослідження пам’яток історії та культури. – К., 1999.

У кожному районі, місті є десятки меморіальних дощок – найбільш беззахисних творів мистецтва. Важливо привернути увагу до них, описати події, зафіксовані скупю мовою пам’ятки. Розповіді про меморіальні дошки можуть стати і циклом радіо-телепередач, газетних публікацій, і темою конкурсної науково-дослідної роботи.

Вивчаючи ті чи інші історичні події, особливо раніш замовчувані, перекручені, сфальсифіковані, учнівські гуртки, товариства, школа в цілому можуть виступати ініціаторами увічнення важливих подій, імен, фактів. Саме за ініціативою шкільних колективів, підтриманою відділом освіти Дунаєвецької райдержадміністрації Хмельницької області, Великожванчицькій середній школі присвоєно ім’я її завуча Героя Радянського Союзу М.С. Майдана, який загинув у боях в Угорщині в роки Другої світової війни, ім’я видатного просвітника, релігійного діяча, педагога і вченого Мелетія Смотрицького – Смотрицькій ЗОШ І-ІІІ ст., ім’я письменника-земляка І.І. Сварника – Лисогірській ЗОШ І-ІІ ст.

Відкриття архівів Служби безпеки України дало можливість встановити події визвольної боротьби ОУН, УПА на теренах не тільки Західної, але й Центральної і Східної України, місця боїв, явочні квартири, імена підпільників. А це також потребує відповідної фіксації не тільки на паперових, електронних носіях, але й у пам’ятниках, пам’ятних дошках, збору фотографій, документів, листів, особистих речей, їх експонування в музеях.

¹¹¹ Горбик В.О. Сучасний стан підготовки багатотомного „Зводу пам’яток історії та культури України” / В.О. Горбик // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 301-303.

Закон України „Про голодомор 1932-1933 років в Україні”, прийнятий Верховною Радою України 28 листопада 2006 року, у статті 1-ій зафіксував, що „голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом українського народу”, і поставив вимогу організувати „вивчення трагедії голодомору в навчальних закладах України, увічнення пам’яті жертв та постраждалих від голодомору 1932-1933 років в Україні, у тому числі – спорудження в населених пунктах меморіалів пам’яті, встановлення пам’ятних знаків жертвам голодомору”.¹¹² Тому школи, учителі та учні, мають організувати вивчення цих подій, ініціювати їх увічнення.

Як і – жертв репресій. У Дрогобичі на корпусі педагогічного університету – колись відділу НКВС по вул. Стрийській, 3, 1992 року з’явилася меморіальна дошка: „Перехожий! Зупинись на мить і схили голову. Тут у 1941 році містилася катівня НКВС. Кров’ю невинних замордованих синів і дочок Дрогобиччини просякнуті мури цього будинку. Вона волає справедливості!”¹¹³ На дошці зображений білий хрест у колючому дротяному вінку... У Кам’янці-Подільському на руськофільваровецькому кладовищі встановлена мармурова плита з надписом „Жертвам репресій”. А за нею, на кам’яному мурі, родичі за власною ініціативою прикріплюють таблички: „Бистрицький Августин Йосипович, 1892-1938”; „Гарц Юхим Маркович – 18.03.1905 – 19.09.1938 – жертва сталінських репресій”, „Романов Антон Юхимович, 1899-1938. м. Деражня. Реабілітований 1957 р. ...” Подібних табличок – ознак пам’яті там кілька десятків. Місць ув’язнення, розстрілів, поховань репресованих чимало і в інших регіонах. Виявити їх, дослідити події, імена, встановити факти, відновити справедливість, увічнити пам’ять – це ще один напрям досліджень і практичних дій шкільних колективів.

По-новому варто глянути й на поховання солдат колись ворожих армій. Відбулася зміна поколінь, наступив час примирення, віддання елементарної данини пам’яті жертвам воєн. Ми вже відмічали, як це зроблено в м. Городку на Хмельниччині щодо воїнів австро-угорської армії часів I Світової війни. Приклад високоморального ставлення до людських жертв показала українська держава, дозволивши облаштувати 2006 року кладовище польських жовнірів у Львові. Сучасне покоління німецьких громадян упорядковує місця захоронення радянських військовополонених, передає на батьківщину документи, свідчення. Немало могил німецьких солдат – забутих і закинутих знаходиться в різних населених пунктах України. Варто виявляти їх, упорядковувати й повідомляти про них службу, що займається перезахороненням останків.

Охорона пам’яток – це і боротьба з її руйнівниками, недбайливими володарями. Школа може фіксувати факти порушення охоронних договорів, інформувати органи охорони культурної спадщини, якщо виникає загроза збереженню пам’яток, ініціювати відповідно до ст. 21, п. 4 ст. 24 Закону України „Про охорону культурної спадщини” примусове відчуження пам’яткоохоронних об’єктів.

¹¹² Урядовий кур’єр. – 2006. - №227. – 1 грудня. – С. 6.

¹¹³ Україна молода. – 2007. – 12 січня.

Підсумовуючи, слід відмітити, що в роки незалежності України шкільна пам'яткознавча і пам'яткоохоронна робота набула особливої актуальності. У період ломки соціально-економічного і політичного ладу, економічної кризи, занепаду моральних устоїв частини обездоленого населення, загострення ідеологічного протистояння відбувається руйнування пам'ятників, розкрадання меморіальних дощок з чорних і кольорових металів, у тому числі – школярами.

Натомість, надаючи перевагу вивченню раніш заборонених, сфальсифікованих сторінок історії, усної народної творчості, зокрема – колядок, щедрівок, гаївок, звичаїв та обрядів, деякі шкільні колективи відсунули на другий план або й зовсім відійшли від пам'яткоохоронної роботи, використання пам'яток історії і культури в навчальній і виховній роботі.

Життєва практика вимагає повернення до цього напрямку шкільного краєзнавства, оволодіння випробуваною методикою пам'яткознавчої, пам'яткоохоронної шкільної роботи(уроки-лекції; уроки-екскурсії; бесіди, розповіді; підготовка повідомлень, рефератів; статей пам'яткознавчої тематики; зустрічі з учасниками, свідками увічнених подій; заняття гуртка “Юний пам'яткоохоронець”; шефство над пам'ятниками; участь у мітингах біля пам'ятників; експедиції “Краса і біль України;” екскурсіях; уроки громадянської зрілості; покладання квітів; почесна варта; тощо), а також пошуку адекватних часові форм її проведення в інтересах пізнання історії і культури, патріотичного виховання підростаючого покоління, охорони і збереження національної культурної спадщини, виокремлення її в особливий і досить актуальний напрям шкільного краєзнавства.

Питання для самоконтролю:

1. Перевірте, чи запам'ятали ви визначення таких пам'яткоохоронних термінів, як культурна спадщина, пам'ятка, пам'ятник, охорона культурної спадщини.
2. Назвіть типи об'єктів культурної спадщини.
3. На які види поділяються об'єкти культурної спадщини?
4. Основні пам'яткоохоронні закони – їх назви, час прийняття і значення.
5. Яким Законом України визначається участь школи в пам'яткоохоронній роботі, її основні напрями?
6. Випишіть у дві колонки основні форми урочної та позаурочної пам'яткознавчої роботи.
7. Вкажіть порядок дій учителя – організатора учнівської екскурсії до визначних пам'ятників історії і культури.

Рекомендована література:

1. Конституція України. – К.: Право, 1996. – С.6,19.

2. Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури. Затверджена постановою Кабінету міністрів України від 23 квітня 1999 р. №700 // Український кур'єр. – 1999. - №83-84,6 трав. – С.8-10.
3. Закон України „Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей” // Урядовий кур'єр. – 1999. - №207, 3 листоп. – С.9-12.
4. Закон України „Про охорону культурної спадщини”: офіційне видання. – К.: Парлам. вид-во, 2005. – 40 с.
5. Закон України „Про охорону археологічної спадщини” // Урядовий кур'єр. – 2004. - №87,29 квіт.
6. Положення про Державну службу з питань національної культурної спадщини. Затверджене постановою Кабінету міністрів України від 15 березня 2006 р. № 336 // Урядовий кур'єр. – 2006. - № 73-74. – С.34-36.
7. Методика историко-краеведческой работы в школе: пособие для учителей / под ред. Н.С. Борисова. – М.: Просвещение, 1982. – С. 80-82, 97-98.
8. Горбик В.О. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: Історичні аспекти / В.О. Горбик, Г. Денисенко // Історичний журнал. – 2004. - №12. – С.63-66.
9. Українська радянська енциклопедія. - Вид. друге. – К., 1982. – Т.8. – С.148.

Плани та методичні рекомендації до семінарських занять

Тема 1. Етапи розвитку історичного краєзнавства в Україні.

Годин – 2

Мета – підсумувати й узагальнити результати самостійного опрацювання рекомендованої літератури, з'ясувати етапи розвитку історичного краєзнавства свого регіону, роль і місце в ньому шкільного краєзнавства.

План:

1. Спираючись на ключові слова (опорні сигнали), дати характеристику етапів розвитку історичного краєзнавства в своєму регіоні, визначити хронологічні рамки кожного із них, дати назву.
2. На основі самостійного опрацювання вказаної літератури та інформації, отриманої під час семінару, скласти періодизацію краєзнавства свого регіону.

Основна література:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 11-108.
2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.
3. Гальчак С.Д. Краєзнавство Східного Поділля / Сергій Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 143 с.
4. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / Віктор Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.
5. Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст. / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 600 с.
6. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи) / Петро Тронько. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2000. – 270 с.

Додаткова література:

1. Гальчак С.Д. Краєзнавство Вінниччини. Біографії. Бібліографія / Сергій Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 224 с.
2. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312 с.
3. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років XX – початку XXI ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 600 с.
4. Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): довідник / упоряд.: Т.Ф. Григор'єва, Г.А. Вербиленко, Р.В. Маньківська [та ін.] ; редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К.; Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2003. – 270 с.
5. IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року): матер. та док. – К.; Кам'янець-Подільський: Заволейко Д.Г., 2009. – 232 с.

Цю тему доцільно розглянути на прикладі діяльності краєзнавців свого регіону.

З метою активізації процесу сприйняття об'ємного матеріалу можна запропонувати студентам виконати завдання: за опорними сигналами встановити етапи розвитку історичного краєзнавства. При цьому опиратися на запропоновану літературу та інші місцеві видання. Наводяться, приміром, такі опорні словосполучення:

1. “Повість минулих літ”.
2. Мартин Бельський, Матвій Стрийковський.
3. Павло Гліщинський, Михайло Орловський.
4. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (ПЄІСК), Подільське церковне історико-археологічне товариство (ПЦІАТ).
5. УНР.
6. “Зоряний час”.
7. Репресії.
8. “Історія міст і сіл Української РСР”.
9. Критичне переосмислення.
10. Всеукраїнська спілка краєзнавців.

Варто нагадати, що ці ключові слова відображають суть історико-краєзнавчого пошуку на певному етапі розвитку краєзнавства, поставити завдання сформулювати назву і хронологічні рамки цих етапів, пояснити їх суть і особливості.

Можна застосувати два шляхи поглиблення знань і розв'язання завдання:

1) Дати можливість в порядку самостійної роботи опрацювати вказану літературу і знайти відповіді на поставлене завдання.

2) Або застосувати метод бесіди, розповіді, характеризувати період за періодом, аби студенти на основі почутого сформулювали назву кожного періоду, встановили хронологічні рамки. І в першому, і другому випадках студенти мають отримати, як мінімум, необхідну для вирішення завдання інформацію.

Студенти формують періодизацію краєзнавства, дають назву кожному періоду, визначають хронологічні рамки, записують і в такий спосіб хоч й оглядово, але отримують систематизовану інформацію з історії краєзнавчого руху в Україні взагалі і свого регіону – зокрема.

Тема 2. Топоніми рідного краю.

Годин – 2

Мета – підвести підсумок самостійної роботи студентів по збору мікротопонімів свого населеного пункту, надати теоретичного осмислення цій праці, сприяти формуванню в майбутніх

організаторів шкільної краєзнавчої роботи знань, умінь і навиків збору, класифікації й використання в шкільній практиці мікротопонімів.

План:

1. Топоніміка – топоніми – топонімія: спільне і відмінне.
2. Значення топонімічних термінів:
 - агронім –
 - агроонім –
 - гідронім –
 - дримонім –
 - макротопонім –
 - мікротопонім –
 - ономастика –
 - регіонім –
 - урбанонім –
 - урочище –
3. Топонімічні джерела. Топоніми – науково-краєзнавче джерело: чи одне й те ж означають ці поняття? Аргументуйте вашу думку.
4. Класифікація топонімів. Наведіть один з варіантів поділу топонімів на групи.
5. Мікротопоніми вашого населеного пункту.
6. Вимоги до топонімічного словника. Карта обліку мікротопонімів.
7. Організація роботи шкільного топонімічного гуртка.

Зважаючи на те, що питання топоніміки знайшли відображення в цьому виданні, 1-4 питання обговорюються лише з метою актуалізації знань студентів з даної теми, більше уваги надається питанням 5-7, зокрема заслуховуються наслідки виконання індивідуального завдання з пошуку, пояснення й систематизації у вигляді топонімічного словника мікротопонімів свого населеного пункту з акцентуванням на спільному в їх походженні та особливостях стосовно конкретних сіл, селищ, міст.

Більш детально обговорюється останнє питання, що стосується роботи шкільного топонімічного гуртка, ролі вчителя в організації вивчення теорії і практичної роботи гуртківців по збору й потрактуванню географічних назв.

Література:

1. Бабишен С.Д. Топоніміка в школі (на матеріалах Хмельницької області) / С.Д. Бабишен. – К.: Рідна школа, 1962. – 122 с.

2. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 301 с.
3. Кушнір Б.М. Мікротопонімія як джерело вивчення історії краю / Б.М. Кушнір // Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.2. – С. 212-229.
4. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – 351 с.
5. Мурзаев Э. М. Топонимика популярная / Э. М. Мурзаев. – М., 1973.
6. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь / В.А. Никонов. – М.: Мысль, 1955. – 509 с.
7. Поспелов Е.М. Школьный топонимический словарь / Е.М. Поспелов. – М.: Просвещение, 1983.
8. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посібн. / В.С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1999. – 94 с.
9. Суперанская А.В. Что такое топонимика? / А.В. Суперанская; отв. ред. Т.В. Степанов. – М., 1985.
10. Янко М.Г. Топонімічний словник – довідник Української РСР / М.Г. Янко. – К., 1975.

**Питання для модульного контролю з курсу
„Шкільне краєзнавство”**

1. Сформулюйте предмет і завдання курсу „Шкільне краєзнавство”.
2. „Пониззя” і „Поділля”: дата першої згадки, адміністративні центри, відмінності.
3. Основні віхи адміністративно-територіального устрою Поділля.
4. Організаційні форми шкільного краєзнавчого руху.
5. Національна спілка краєзнавців: мета, завдання, основні напрями діяльності.
6. Основні напрями шкільної краєзнавчої діяльності на сучасному етапі.
7. Роль учителя у створенні й організації діяльності шкільного краєзнавчого гуртка.
8. Періодизація краєзнавства: хронологічні рамки, назви періодів, основний зміст.

9. Основні етапи історії шкільного краєзнавчого руху.
10. Рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу „Моя земля – земля моїх батьків” мета, завдання, напрями діяльності.
11. Діяльність учителя історії з організації участі школярів у всеукраїнських історико-краєзнавчих експедиціях.
12. Історико-географічна експедиція „Історія міст і сіл України”: мета, завдання, роль учителя історії в її організації.
13. Дайте визначення, вкажіть особливості учнівських туристського походу, екскурсії, експедиції.
14. Охарактеризуйте підготовчий і польовий етапи краєзнавчої експедиції.
15. Дайте характеристику основних методів експедиційного дослідження.
16. Діяльність керівника учнівської краєзнавчої експедиції по забезпеченню охорони життя і здоров’я її учасників.
17. Камеральна обробка зібраних матеріалів – завершальний етап експедиції: види робіт, способи підведення підсумків.
18. Складіть запитальник для вивчення становища земляків-остарбайтерів, які в роки Другої світової війни були вивезені на роботи до Німеччини.
19. Мала академія наук України – зміст, форми і методи роботи.
20. Топоніми – цінне джерело історії населеного пункту.
21. Топоніміка-топоніми-топонімія – мікротопоніми: спільне і відмінне.
22. Вкажіть основні джерела вивчення топонімів і мікротопонімів.
23. Шкільний музей – як центр шкільного краєзнавства
24. У чому відмінність між пам’яткознавством і пам’яткоохоронством?
25. Закон України „Про охорону культурної спадщини” (2000) про типи і види об’єктів культурної спадщини.
26. Діяльність учителя історії по залученню школярів до охорони пам’яток історії і культури.
27. Основні форми і методи використання пам’яток історії і культури в навчально-виховній роботі з учнями.
28. Методика підготовки і проведення екскурсії.
29. Використання шкільного музею в урочній та позаурочній навчально-виховній роботі.
30. Закон України «Про музеї і музейну справу в Україні» (1995) про види музеїв та основні напрями музейної діяльності.

НАВЧАЛЬНІ І КОНТРОЛЬНІ ТЕСТИ

1. Шкільне краєзнавство – це:
 - а) вивчення історії, економіки і культури краю в школі;
 - б) краєзнавча діяльність учнів середніх загальноосвітніх шкіл під керівництвом учителя;
 - в) класна і позакласна краєзнавча діяльність учнів шкіл і професійно-технічних навчальних закладів під керівництвом учителя;
 - г) написання учнівських краєзнавчих конкурсних робіт під науковим керівництвом учителя;
 - д) ваш варіант.

2. Види краєзнавства за змістом роботи:
 - а) екскурсії, експедиції, турпоходи;
 - б) державне, громадське, шкільне, історичне, літературне;

- в) географічне, історичне, археологічне, літературне, економічне, природниче, вузівсько-шкільне;
- г) ваш варіант.

3. Види краєзнавства за формою організації:

- а) історичне;
- б) шкільне;
- в) державне, громадське, шкільне;
- г) музейне, архівне, бібліотечне, шкільне, археологічне, етнографічне, географічне.

4. Функції шкільного краєзнавства:

- а) освітня, дослідницька, суспільно корисна;
- б) освітньо-пізнавальна, пошуково-дослідницька, перетворювальна, навчально-виховна;
- в) сприяння засвоєнню учнями основ наук, формування національної свідомості, поповнення зібраним матеріалом шкільних музеїв, кутків, кабінетів, формування дослідницьких навичок;
- г) ваш варіант.

5. Основні організаційні форми шкільного краєзнавства:

- а) гурток, експедиція, вікторина;
- б) товариство, конференція, топоніміка;
- в) гурток, товариство, клуб;
- г) екскурсія, експедиція, турпохід, КВК.

6. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, з 1903 року – Подільське церковне історико-археологічне товариство діяли протягом:

- а) 1862-1905;
- б) 1865-1914;
- в) 1876-1916;
- г) 1865-1920;
- д) 1903-1917 рр.

7. "Зоряним часом" українського краєзнавства прийнято вважати:

- а) другу половину XIX – початок XX ст.;
- б) 60-70-і роки – кампанію з написання "Історії міст і сіл Українського РСР";
- в) 20-і роки XX ст.;
- г) 1926-1929 рр.;

д) 1991-2008 рр.

8. Український комітет краєзнавства сформовано:

а) 1921 р.;

б) 1924 р.;

в) 1925 р.;

г) 1990 р.

9. Період відродження українського краєзнавства припадає на:

а) 1921-1929 рр.;

б) 1953-1980 рр.;

в) 80-і роки ХХ ст.;

г) 1991-2008 рр.

10. Всеукраїнська спілка краєзнавців утворена:

а) 1925 р.;

б) 1962 р.;

в) 1990 р.;

г) 1991 р.

11. Національна спілка краєзнавців України створена:

а) 1925 р.;

б) 1990 р.;

в) 1991 р.;

г) 2008 р.

12. Учнівський краєзнавчий рух в Україні координує:

а) Національна спілка краєзнавців України;

б) Українське географічне товариство, Національна спілка краєзнавців України;

в) Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді;

г) Міністерство освіти і науки України та Міністерство сім'ї, молоді і спорту.

13. Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді координує проведення:

а) конференцій, олімпіад, конкурсів, КВК з питань краєзнавства;

- б) рухів, акцій, історико-краєзнавчих експедицій, всеукраїнських еколого-натуралістичних конференцій;
- в) конкурсів на кращий підручник, конференцій, предметних олімпіад, рухів, експедицій;
- г) краєзнавчих акцій, руху "Моя земля – земля моїх батьків", історико-краєзнавчих та історико-географічних експедицій, туристсько-спортивних змагань;
- д) ваша відповідь.

14. Рух "Моя земля – земля моїх батьків", заснований Міністерством народної освіти УРСР, Спілкою письменників, Спілкою композиторів, Українським фондом культури, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, стартував:

- а) 1 грудня 1991 р.;
- б) 1 вересня 1990 р.;
- в) 1 вересня 1995 р.;
- г) 28 червня 1996 р.

15. Рух "Моя земля – земля моїх батьків" започаткували:

- а) Міністерство народної освіти УРСР, Спілка письменників, Спілка композиторів, Український фонд культури, Всеукраїнська спілка краєзнавців;
- б) Всеукраїнська спілка краєзнавців і Українське географічне товариство;
- в) Міністерство народної освіти УРСР та Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді;
- г) Міністерство народної освіти УРСР, Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, Всеукраїнська спілка краєзнавців.

16. У ході краєзнавчої експедиції:

- а) проводиться підготовча, польова і камеральна робота;
- б) відбувається групове вивчення екскурсійних об'єктів;
- в) вивчення її учасниками певної території у відповідності з визначеною метою;
- г) ваш варіант.

17. Основні методи експедиційних польових досліджень:

- а) опитування, експеримент, спостереження, ведення щоденника;
- б) вивчення матеріальних і духовних джерел певного краєзнавчого об'єкта;
- в) аналіз карт і планів села, спостереження, опитування, відбір, обробка і фіксація предметів матеріальної культури; експеримент;

г) теоретичні і практичні заняття гуртка, фіксація результатів у "Польовому щоденнику", зошиті "Польового опису" тощо.

18. Учитель у ході підготовки і проведення краєзнавчої експедиції:

- а) проводить заняття гуртка "Юний краєзнавець";
- б) відповідає за життя, здоров'я учнів, доповідає директору школи про хід експедиції, представляє кращих учнів до нагороди;
- в) ваш варіант.

19. Способи фіксації змісту джерел:

- а) рекомендаційна анотація, розгорнутий реферат;
- б) тези, конспект, стаття, лекція;
- в) анування, реферування, тези, план, цитування, конспект, доповідь;
- г) підготовка повідомлення, реферата;
- д) ваш варіант.

20. Види учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства:

- а) повідомлення, реферат, стаття, конкурсна науково-дослідна робота;
- б) повідомлення, реферат, стаття, доповідь;
- в) підготовка рецензій, рефератів, топонімічних словників, описів;
- г) науково-дослідна конкурсна робота, стаття, доповідь, тези і план.

21. Структуру учнівської науково-дослідної роботи складають:

- а) обкладинка, титульна сторінка, вступ, виклад, висновки, список літератури;
- б) титульний аркуш, зміст, вступ, основна частина, висновки, список використаних джерел, додатки, дві рецензії;
- в) виклад матеріалу, таблиці, ілюстрації, таблиці, список джерел, рецензії;
- г) ваш варіант.

22. Топоніміка і топонімія:

- а) Основні напрями топонімічної роботи;
- б) наука і практика збору топонімічного матеріалу;
- в) наука про сукупність топонімів;
- г) ваш варіант.

23. Мікротопоніміка:

- а) власні назви малих географічних об'єктів;
- б) галузь топоніміки;
- в) сукупність мікротопонімів;
- г) досліджує сукупність топонімів великого географічного об'єкту;
- д) ваше визначення.

24. Закон України "Про музеї та музейну справу" прийнятий:

- а) 1991 р.;
- б) 1993 р.;
- в) 1995 р.;
- г) 2000 р.

25. За своїм профілем, спеціалізацією музеї діляться на:

- а) історичні, меморіальні, музеї-заповідники;
- б) історичні, археологічні, краєзнавчі, музеї просто неба;
- в) історичні, музеї-садиби, історико-культурні заповідники;
- г) історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні та інші;
- д) ваш варіант.

26. Основу музею складають фонди, які діляться на:

- а) основні, допоміжні;
- б) основні, експозиційні, виставкові;
- в) речові, письмові, усні;
- г) речі, книги, фотографії, малюнки тощо.

27. Функції шкільного музею:

- а) освітньо-пізнавальна, пошуково-дослідна, суспільно-корисна, виховна;
- б) освітньо-виховна, документування, збереження, науково-дослідна, суспільно-корисна;
- в) планування, екскурсійна, класна, позакласна, позашкільна;
- г) ваш варіант.

28. Закон "Про охорону культурної спадщини" прийнятий:

- а) 1999 р.;

- б) 2000 р.;
- в) 2005 р.;
- г) 2006 р.

29. Основні напрями шкільного пам'яткознавства, пам'яткоохоронства:

- а) вивчення подій, увічнених пам'ятниками, сприяння органам влади в охоронній роботі;
- б) використання пам'яток у навчально-виховній роботі, шефство над ними;
- в) поширення знань про пам'ятники серед людей, підтримка пам'яткознавчих акцій;
- г) ваш варіант.

30. Основні форми і методи шкільної пам'яткознавчої, пам'яткоохоронної роботи:

- а) підготовка повідомлень, рефератів, догляд за престарілими;
- б) уроки громадянської зрілості, екскурсії, чергування біля пам'ятників;
- в) боротьба з руйнівниками пам'ятників, шефство, фотовиставки пам'яток свого краю;
- г) ваш варіант.

ДОДАТКИ

Додаток №1

Понятійно-термінологічний апарат курсу

«Шкільного краєзнавства»

Джерело історичне

– слід матеріального і духовного життя та діяльності людини чи суспільства, що використовується в історичному дослідженні; матеріальний носій інформації про минуле.

Дефініція

- стисле логічне визначення, яке містить найістотніші ознаки визначуваного поняття.

Дослідження історичне

- 1) наукова діяльність з метою вивчення і розуміння історії;
2) наукова робота з історії (стаття, монографія, дисертація тощо).

Екскурсія

– це групове відвідання одного чи декількох екскурсійних об'єктів (географічних, історичних, культурних, народно-господарських і т.д.) в навчально-пізнавальних, виховних та оздоровчих цілях.

Експедиція	– це вивчення групою туристів з певною метою маршруту, території, полігону, одного чи декількох об’єктів з використанням будь-яких засобів пересування.
Експонат	– музейний предмет, виставлений для огляду.
Ера (епоха) історична	– великий проміжок часу, який має точку відліку, стосовно якої в певній послідовності розташовуються факти, події і явища історичного процесу.
Знання історичні	- 1) сукупність відомих фактів, подій, явищ, здобутих за допомогою дослідження і вивчення історичного процесу; 2) логічний результат наукового пізнання історичного процесу.
Історичний етап	– частина історичного періоду.
Історична пам’ять	- 1) здатність суспільства зберігати і відтворювати минуле; 2) сукупність знань, зосереджених у джерелах матеріальної і духовної культури, у генетичній пам’яті суспільства.
Історична подія	– частина, факт історичного процесу, що мав важливе значення для подальшого розвитку суспільства.
Історична постать	- людина, особа, яка мала або має вплив на історичний процес.
Історичний простір	- частина нескінченності, безмежності, освоєна або пізнана людиною, або її розумом; категорія історичного пізнання, яка визначає місце фактів, подій, явищ історичного процесу.
Категорія	- основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв’язки й відношення, які існують в реальній дійсності.
Класифікація історична	- виділення за певними ознаками і характеристиками в окремий ряд фактів, подій, явищ історичного процесу з метою наукового пізнання.
Краєзнавство	– вивчення історії, географії, економіки, етнографії тощо певної місцевості.
Край	– місцевість, область, район і т. ін., що має певні природні й кліматичні особливості; сторона.
Культурна спадщина	– сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об’єктів культурної спадщини.
Макротопонім	– власна назва великого географічного об’єкта.
Мета історична	- орієнтир в теорії та практиці історичного пізнання.

Метод	– спосіб дослідження, вивчення.
Мікротопонім	– власна назва невеликого географічного об'єкта.
Музей	– це культурно-освітній та науково-дослідний заклад, призначений для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини.
Музейна виставка	– тимчасова музейна експозиція, присвячена повній темі і побудована на музейних експонатах.
Музейна експозиція	– цілеспрямована, науково обґрунтована демонстрація музейних предметів, композиційно організованих, коментованих, технічно і художньо оформлених, яка створює специфічно музейний образ природних і суспільних явищ.
Музейні фонди	– науково організована сукупність музейних предметів і науково-допоміжних матеріалів у складі музейної збірки.
Музейний предмет	– пам'ятка природи, матеріальної та духовної культури, вилучена із середовища існування, що пройшла всі стадії наукової обробки і включена до музейного зібрання завдяки її здатності характеризувати природу і культуру.
Об'єкт історичного пізнання	- історичний процес з усією сукупністю джерел, а також фактів, подій, явищ розташованих у певній послідовності, поєднаних життям і діяльністю історичних осіб і суспільства вцілому.
Об'єкт культурної спадщини	– місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.
Охорона культурної спадщини	– комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації,

	реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.
Пам'ятка	- об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.
Пам'ятник	– скульптурна споруда.
Період	– відрізок історичного часу, частина епохи або ери.
Періодизація	– поділ історичного процесу на визначені відрізки часу (періоди), обґрунтований потребами історичної науки, необхідністю поглибленого дослідження, вивчення історії суспільства.
Принцип	– основне, вихідне положення якої-небудь науки, теорії і практики дослідження, покладене в основу діяльності.
Поняття	- одна з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності.
Процес історичний	- 1) рух суспільства в часі і просторі; 2) категорія історичного пізнання, яка означає сукупність, взаємообумовленість і взаємозв'язок фактів, подій та явищ історичного буття.
Регіон	– певна територіальна одиниця (район, область, зона), що вирізняється з-поміж інших таких же одиниць специфічними рисами (географічними, геологічними, етнографічними, економічними і т. ін.).
Регіонім	– власна назва регіону, підбраного дослідником для вивчення.
Реліквія	– особливо шанований меморіальний предмет, наділений високим емоційним змістом.
Раритет	– (від лат. raritas - рідкість) – предмет, цінність якого визначається в першу чергу його надзвичайністю, винятковістю
Таксони	– географічні об'єкти.
Термін	– слово або словосполучення, що означає чітко окреслене поняття якої-небудь науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо.
Термінологія	– сукупність термінів якоїсь галузі науки.
Топонім	– власне найменування географічного об'єкта.

Топоніміка	– розділ ономастики, що вивчає топоніми, закономірності їх виникнення, розвитку та функціонування.
Топонімія	– сукупність топонімів.
Туристський похід	– це проходження групою туристів маршруту з метою виконання спортивно-туристських нормативів, пізнання, всебічного розвитку, змістовного відпочинку, виконання краєзнавчої та суспільно корисної праці під час подорожі.
Урочище	– невеликий об’єкт, який виділяється своїм ґрунтом, рослинністю з оточуючого ландшафту, у тому числі ділянка лісу, частина яру, балки, болота, місце під і понад урвищем, навколо нього.
Факт	– джерело, подія, явище історичного процесу.
Хронологія	- послідовність історичних подій у часі.
Час історичний	- категорія історичного пізнання, яка визначає логічну послідовність і тривалість фактів, подій та явищ історичного процесу.
Шкільне краєзнавство	- це вивчення учнями під керівництвом учителя на уроках і в позаурочний час природи, соціально-економічного життя, історії і культури певного краю.
Явище історичне	- об’єктивна реальність, факт або подія, що має значний вплив на історичний процес і приводить до помітних змін в суспільстві.

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про музеї та музейну справу

Цей Закон регулює суспільні відносини в галузі музейної справи, встановлює правові, економічні, соціальні засади наукового комплектування, вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, діяльності музейних закладів в Україні.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Музеї, їх основні завдання та напрями діяльності

Музеї - це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини.

Основними напрямками музейної діяльності є культурно-освітня, науково-дослідна діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, пам'яткоохоронна робота.

Музеї є юридичними особами, крім тих, що створюються і діють при підприємствах, установах, організаціях, навчальних закладах.

Стаття 2. Музейна справа

Музейна справа - це спеціальна галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, яка здійснюється музеями щодо комплектування, збереження, вивчення і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури.

Музейна справа уособлює національну музейну політику, музеєзнавство і музейну практику.

Стаття 3. Національна музейна політика

Національна музейна політика - це сукупність основних напрямів і засад діяльності держави і суспільства в галузі музейної справи.

Основними напрямками національної музейної політики є:

- збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність;
- повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами;
- забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності музеїв;
- сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи;
- підтримка і розвиток мережі музеїв;
- забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист;
- бюджетне фінансування (у тому числі на дольових засадах) і пріоритетне матеріально-технічне забезпечення розробки і реалізації державних, регіональних і місцевих програм розвитку музейної справи;
- забезпечення охорони музеїв;
- підтримка фундаментальних і прикладних наукових досліджень, пов'язаних з музейною справою;
- сприяння міжнародному співробітництву в галузі музейної справи.

Стаття 4. Законодавство України про музеї та музейну справу

Законодавство України про музеї та музейну справу базується на Конституції України і складається з Основ законодавства України про культуру, цього Закону та інших нормативно-правових актів.

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про музеї та музейну справу, то застосовуються правила міжнародного договору.

Стаття 5. Національні, регіональні та профільні організації музеїв України. Участь у міжнародних організаціях

Музеї України мають право об'єднуватись у національні, регіональні та профільні організації (спілки, асоціації тощо), вступати до міжнародних музейних організацій і фондів.

Розділ II

ВИДИ МУЗЕЇВ. ПОРЯДОК СТВОРЕННЯ І МАТЕРІАЛЬНА БАЗА МУЗЕЇВ

Стаття 6. Види музеїв

За своїм профілем музеї поділяються на такі види: історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо.

На основі ансамблів, комплексів пам'яток та окремих пам'яток природи, історії, культури та територій, що становлять особливу історичну, наукову і культурну цінність, можуть створюватись історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби.

Музеї можуть засновуватися на будь-яких формах власності, передбачених законами України. Засновниками музеїв можуть бути відповідні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи.

Державному музею, який має музейне зібрання пам'яток загальнодержавного значення, набув міжнародного визнання і є провідним культурно-освітнім та науково-дослідним закладом у відповідних профільних групах музейної мережі України, у встановленому законодавством України порядку може бути надано статус національного музею України.

Стаття 7. Створення музеїв

Рішення про створення музеїв приймають їх засновники.

Для створення музею засновники повинні забезпечити:

- формування музейного зібрання;
- матеріальну базу - приміщення для експозиції та роботи наукових працівників, фондосховище музею;
- умови для охорони музею, оснащення його засобами охоронної та пожежної сигналізації;
- фінансування та кадри для належного його функціонування;
- роботу музею за чітким розкладом.

Засновники музею можуть створювати філії та відділи музею, що не є юридичними особами.

Земельні ділянки, інші природні ресурси, необхідні для створення музею, надаються в користування у встановленому законодавством порядку.

Музеї можуть створюватись і діяти в усіх організаційно-правових формах.

Порядок створення історико-культурних заповідників визначається Кабінетом Міністрів України.

Стаття 8. Статут музею

Музей діє на підставі статуту (положення), що затверджується його засновником чи засновниками.

У статуті (положенні) музею визначаються:

назва музею, його статус, склад засновників, їх права та обов'язки;
організаційна структура, основні завдання та напрями діяльності;
джерела надходження коштів і їх використання, склад майна музею, порядок його реорганізації та ліквідації, умови збереження музейного зібрання у разі ліквідації музею;
інші умови діяльності музею.

Стаття 9. Державна реєстрація музеїв

Державна реєстрація музеїв незалежно від форм власності проводиться відповідно виконавчими комітетами сільської, селищної, міської рад, виконавчими органами районних у місті Києві рад.

Для реєстрації музею подаються такі документи:

рішення засновника (засновників) про створення музею;

статут (положення) відповідного музею;

документ про сплату за державну реєстрацію;

документи, що засвідчують джерела фінансування для належного функціонування музею.

Реєстрація проводиться (за наявності всіх зазначених документів) за заявочним принципом протягом не більше п'ятнадцяти робочих днів. Орган, який здійснює реєстрацію, зобов'язаний протягом цього терміну видати посвідчення про реєстрацію і в десятиденний термін подати відомості до органів державної статистики.

Відмову в реєстрації може бути оскаржено в судовому порядку.

Після реєстрації музей набуває статусу юридичної особи. Свідчення про реєстрацію музею є підставою для відкриття рахунків в установах банків.

Музеї, створені у складі підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, реєстрації не підлягають. Порядок обліку таких музеїв визначає Міністерство культури і мистецтв України.

Стаття 10. Ліквідація та реорганізація музеїв

Ліквідація музеїв здійснюється за рішенням засновника, а також за рішенням суду у випадках, передбачених чинним законодавством.

Порядок подальшого використання музейних зібрань музеїв, що ліквідуються, заснованих на державній і комунальній формах власності, визначає засновник за погодженням із Міністерством культури і мистецтв України. У разі ліквідації підприємств, установ, організацій, у складі яких діють музеї, а також у разі ліквідації музеїв, які діяли на громадських засадах, їх музейні зібрання передаються до відповідних профільних музеїв у порядку, передбаченому Положенням про Музейний фонд України. У разі ліквідації музеїв, заснованих на приватній формі власності, переважне право на придбання музейних зібрань за інших рівних умов має держава.

Реорганізація (злиття, приєднання, поділ, виділення, перетворення) музеїв може відбуватися відповідно до чинного законодавства.

Перереєстрація музею проводиться в разі зміни форми власності або виду музею і здійснюється в порядку, встановленому для його реєстрації.

Стаття 11. Музейна територія

На території, відведеній для музею, забороняється діяльність, що суперечить його функціональному призначенню або може негативно впливати на стан зберігання музейного зібрання, а також інша діяльність, яка є несумісною з діяльністю музею як закладу культури. На цій території згідно з статутом музею може бути виділено зони:

заповідна - для зберігання і охорони найбільш цінних історико-культурних комплексів і окремих об'єктів;

експозиційна - для стаціонарного демонстрування великогабаритних музейних предметів і використання в культурно-пізнавальних цілях;

наукова - для проведення науково-дослідної роботи;

рекреаційна - для відпочинку та обслуговування відвідувачів музею;

господарська - для розміщення допоміжних господарських об'єктів.

Стаття 12. Користування природними ресурсами

Музей здійснює користування землею, іншими природними ресурсами та несе відповідальність за дотримання норм щодо їх охорони і раціонального використання згідно з чинним законодавством.

Стаття 13. Фінансування музеїв

Фінансування музеїв залежно від форм власності здійснюється за рахунок Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів та коштів підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян.

Бюджетні асигнування та позабюджетні кошти не підлягають вилученню.

Додатковими джерелами фінансування музеїв є:

- плата за відвідування музеїв і виставок;
- кошти, одержувані за науково-дослідні та інші види робіт, які виконує музейний заклад на замовлення підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян та громадян;
- прибутки від реалізації сувенірної продукції, видавничої діяльності;
- плата за кіно- і фотозйомки;
- інші джерела, в тому числі валютні надходження, відповідно до законодавства України.

Стаття 14. Матеріально-технічне забезпечення музеїв

Власники музеїв зобов'язані забезпечувати їх будівлями (спорудами), збудованими за спеціальними проектами, або іншими упорядкованими приміщеннями, що відповідають вимогам функціонування музеїв, а також відповідним обладнанням та транспортом.

Приміщення музеїв, що є у державній чи комунальній власності, передаються їм на праві оперативного управління. Воно може бути вилучено лише за умов надання музею іншого рівноцінного приміщення.

Під час проектування та експлуатації музейних приміщень враховуються потреби дітей, інвалідів, громадян похилого віку в доступі до пам'яток культури.

Розділ III

МУЗЕЙНИЙ ФОНД УКРАЇНИ

Стаття 15. Музейний фонд України

Музейний фонд України - це сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення (далі - пам'ятки), незалежно від їх виду, місця створення і форм власності, та зберігаються на території України, а також нерухомих пам'яток, що знаходяться в музеях України і обліковані в порядку, визначеному цим Законом.

До Музейного фонду України можуть належати також пам'ятки, що знаходяться за межами України і відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в Україну.

Музейний фонд України складається з державної і недержавної частин.

До державної частини Музейного фонду України належать музейні зібрання та окремі пам'ятки, що є державною власністю. Музейні колекції та музейні предмети, що знаходяться в музеях, переданих із державної власності у комунальну власність, є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України. При передачі музеїв державної форми власності у комунальну власність музейні колекції та музейні предмети залишаються у державній власності і належать до державної частини Музейного фонду України. Порядок віднесення музейних колекцій та музейних предметів, а також окремих пам'яток до державної частини Музейного фонду України визначається Положенням про Музейний фонд України. Контроль за станом обліку, збереження, використання та переміщення державної частини Музейного фонду України здійснюється Міністерством культури і мистецтв України. Перелік музеїв (в тому числі музеїв системи Національної академії наук України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Педагогічного товариства України, інших самоврядних організацій), в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, затверджується Кабінетом Міністрів України.

До недержавної частини Музейного фонду України належать музейні колекції та музейні предмети, що не віднесені або не підлягають віднесенню до державної частини Музейного фонду України, в тому числі пам'ятки, що є власністю громадських та релігійних організацій, окремих громадян та їх об'єднань.

Музеї, а також підприємства, установи, організації, громадяни, які є власниками музеїв, зобов'язані забезпечувати збереження Музейного фонду України та сприяти його поповненню.

Музейні колекції та музейні предмети, віднесені до державної частини Музейного фонду України, не підлягають відчуженню за винятком обміну на інші музейні колекції та музейні предмети. Рішення про обмін музейних колекцій та музейних предметів, що належать до державної частини Музейного фонду України, приймається Міністерством культури і мистецтв України.

Музейний фонд України є національним багатством України, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини України, яка охороняється законом. Положення про Музейний фонд України затверджується Кабінетом Міністрів України.

Стаття 16. Пам'ятки Музейного фонду України в складі Державного реєстру національного культурного надбання

Унікальні пам'ятки Музейного фонду України, а також ті, що мають виняткове художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, незалежно від форм власності і місця зберігання, заносяться Міністерством культури і мистецтв України до Державного реєстру національного культурного надбання.

Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, статус пам'яток, що заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання, та умови їх зберігання затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Стаття 17. Облік, збереження і використання документів Національного архівного фонду

Облік, збереження і використання документів Національного архівного фонду, що зберігаються в музеях, здійснюються відповідно до Закону України "Про Національний архівний фонд та архівні установи".

Стаття 18. Формування Музейного фонду України

Формування Музейного фонду України здійснюється шляхом:

- придбання пам'яток Міністерством культури і мистецтв України, іншими центральними органами виконавчої влади, їх органами на місцях, органами місцевого самоврядування в межах їх повноважень - за рахунок коштів Державного бюджету України і коштів місцевих бюджетів та музеями - за рахунок власних коштів;
- передачі музеям у встановленому порядку пам'яток, виявлених під час археологічних, етнографічних, науково-природничих та інших експедицій, будівельних, ремонтних або реставраційних робіт, у тому числі з дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, та скарбів;
- безплатної передачі музеям пам'яток підприємствами, установами, організаціями і громадянами;

- передачі музеям пам'яток, конфіскованих згідно з чинним законодавством;
- повернення в Україну розшуканих пам'яток, які були незаконно вивезені;
- передачі пам'яток, вилучених на митниці;
- поповнення музейних зібрань іншими способами, що не суперечать чинному законодавству.

Стаття 19. Облік пам'яток Музейного фонду України

Пам'ятки Музейного фонду України підлягають обліку. Порядок обліку пам'яток Музейного фонду України визначається Міністерством культури і мистецтв України.

Стаття 20. Передача пам'яток Музейного фонду України

Передача пам'яток Музейного фонду України, що зберігаються в музеях, заснованих на будь-яких формах власності, передбачених законами України, іншим музеям та організаціям на постійне зберігання здійснюється відповідно до Положення про Музейний фонд України.

Стаття 21. Збереження Музейного фонду України

Власники пам'яток Музейного фонду України або уповноважені ними органи зобов'язані забезпечити належний облік і збереження цих пам'яток.

З метою забезпечення надійного зберігання пам'яток Музейного фонду України власники або уповноважені ними органи повинні створити належні умови, встановити спеціальний науково обґрунтований режим зберігання пам'яток, проводити їх консервацію та реставрацію.

Знищення пам'яток Музейного фонду України не допускається.

Правовий захист Музейного фонду України визначається чинним законодавством.

Пам'ятки державної частини Музейного фонду України не підлягають приватизації.

Пам'ятки державної частини Музейного фонду України не можуть бути предметом застави. Зібрання музеїв, заснованих на приватній формі власності, не можуть бути предметом застави, якщо заставодержатель - іноземний громадянин або особа без громадянства, яка не проживає в Україні.

Стаття 22. Порядок вивезення пам'яток Музейного фонду України за межі України

Вивезення пам'яток Музейного фонду України за межі України забороняється, крім випадків тимчасового їх перебування за кордоном з дозволу Міністерства культури і мистецтв України для експонування на виставках або для реставрації. Відмову у видачі такого дозволу може бути оскаржено в судовому порядку.

Стаття 23. Страхування пам'яток Музейного фонду України

Пам'ятки Музейного фонду України, що тимчасово вивозяться за межі України для експонування на виставках або для реставрації, підлягають обов'язковому страхуванню.

Порядок встановлення їх оціночної та страхової вартості визначають Міністерство культури і мистецтв України і Міністерство фінансів України.

Стаття 24. Консервація і реставрація пам'яток Музейного фонду України

Консервацію і реставрацію пам'яток Музейного фонду України можуть виконувати лише спеціалізовані установи Міністерства культури і мистецтв України, реставраційні відділи музеїв, спеціалізовані підприємства, організації та окремі реставратори, які мають відповідний дозвіл Міністерства культури і мистецтв України.

Держава сприяє підготовці кадрів реставраторів, розвитку мережі спеціалізованих реставраційних закладів.

Розділ IV

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ

Стаття 25. Міжнародна діяльність музеїв

Музеї України беруть участь у міжнародному культурному співробітництві в галузі музейної справи на основі багатосторонніх та двосторонніх угод.

Участь музеїв у міжнародному культурному співробітництві здійснюється у встановленому порядку шляхом:

- проведення спільних наукових досліджень на основі розробки і реалізації міжнародних наукових програм;
- здійснення взаємного обміну музейною інформацією, виставками, вивчення міжнародного досвіду організації музейної справи;
- проведення міжнародних конференцій, конгресів, симпозіумів, виставок та участі в них;
- організації спільної підготовки музейних працівників, розвитку видавничої діяльності;
- здійснення іншої спільної діяльності відповідно до угод, якщо вона не суперечить законодавству України та міжнародним договорам України.

Розділ V

УПРАВЛІННЯ І САМОВРЯДУВАННЯ МУЗЕЇВ, ГАРАНТІЇ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ЇХ ПРАЦІВНИКІВ

Стаття 26. Державне управління музеями

Центральним органом виконавчої влади у сфері музейної справи є Міністерство культури і мистецтв України, яке здійснює організаційно-методичне керівництво у цій сфері. Міністерство культури і мистецтв України реалізує національну музейну політику в Україні; формує вимоги щодо державного статистичного обліку музеїв, створених на території України; визначає державні потреби щодо музейного обслуговування та нормативи, що гарантують його належний рівень; створює спеціалізовані організаційні структури для науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення музеїв; здійснює координацію робіт по об'єднанню музеїв в єдину інформаційну систему; організує навчання та фахову перепідготовку музейних працівників; здійснює контроль за діяльністю музеїв, заснованих на державній та комунальній формах

власності, обліком і збереженням Музейного фонду України; організує наукові дослідження в галузі музеєзнавства.

Інші центральні та місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування здійснюють керівництво підвідомчими їм музеями.

Стаття 27. Самоврядування музеїв

Музеї мають право створювати органи самоврядування: вчені, наглядові, методичні, музейно-педагогічні, художні, реставраційні та інші ради, залучаючи до їх діяльності фахівців різного профілю.

Стаття 28. Гарантії прав і законних інтересів працівників музеїв

Правовий і соціальний захист працівників музеїв забезпечується державою і засновниками музеїв згідно з Основами законодавства України про культуру, цим Законом та іншими законами України.

Працівники музеїв мають право на:

- діяльність відповідно до фаху та кваліфікації в музеях незалежно від форм власності;
- захист у судовому порядку права інтелектуальної власності на результати наукової діяльності в галузі музейної справи;
- безкоштовне користування довідково-інформаційною, бібліотечною і архівною базами музеїв України та відвідування музейних закладів;
- участь у науково-дослідній роботі музеїв, у конференціях, семінарах, наукових читаннях;
- підвищення кваліфікації, перепідготовку, вільний вибір програми, форм навчання, стажування в інших музеях, в тому числі за кордоном;
- атестацію з метою одержання кваліфікаційної категорії, порядок проведення якої визначається Міністерством культури і мистецтв України;
- доплату за вислугу років у музеї в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;
- грошову винагороду за сумлінну працю та зразкове виконання трудових обов'язків і матеріальну допомогу для вирішення соціально-побутових питань у розмірі та порядку, що встановлюються Кабінетом Міністрів України;
- безплатне користування у межах встановлених норм житлом з опаленням і освітленням, якщо вони проживають у селах і селищах;
- вимогу до юридичних і фізичних осіб про припинення дій, що загрожують збереженню пам'яток Музейного фонду України.

Пільги на безплатне користування житлом з опаленням та освітленням, передбачені абзацом десятим частини другої цієї статті, надаються:

працівникам за умови, якщо розмір наданих пільг у грошовому еквіваленті разом із середньомісячним сукупним доходом працівника за попередні шість місяців не перевищує

величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

пенсіонерам за умови, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Стаття 29. Гарантії майнових прав музеїв

Держава гарантує захист майнових прав музеїв усіх форм власності. Вилучення державою у музеїв їх фондів та іншого закріпленого за ними майна може здійснюватися лише у випадках, передбачених законами України.

Музеї, що є у державній чи комунальній власності, не підлягають приватизації.

Розділ VI

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО МУЗЕЇ ТА МУЗЕЙНУ СПРАВУ

Стаття 30. Відповідальність за шкоду, завдану Музейному фонду України

Матеріальна шкода, завдана музею громадянами чи юридичними особами, відшкодовується згідно з чинним законодавством.

Стаття 31. Відповідальність за порушення законодавства України про музеї та музейну справу

Особи, винні у порушенні законодавства про музеї та музейну справу, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

Президент України

Л.КУЧМА

м. Київ, 29 червня 1995 року

N 249/95-ВР

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про охорону культурної спадщини

Цей Закон регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, охороняються державою.

Охорона об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

культурна спадщина — сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини;

об'єкт культурної спадщини — визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність;

нерухомий об'єкт культурної спадщини — об'єкт культурної спадщини, який не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності;

рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини, — елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але

складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта;

пам'ятка культурної спадщини (далі — пам'ятка) — об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

охорона культурної спадщини — система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини;

предмет охорони об'єкта культурної спадщини — характерна властивість об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається пам'яткою;

зони охорони пам'ятки (далі — зони охорони) — встановлювані навколо пам'ятки охоронна зона, зона регулювання забудови, зона охоронюваного ландшафту, зона охорони археологічного культурного шару, в межах яких діє спеціальний режим їх використання;

історичне населене місце — населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України;

історичний ареал населеного місця — частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку;

традиційний характер середовища — історично успадкований вигляд та об'ємно-просторова структура історичного населеного місця;

виявлення об'єкта культурної спадщини — сукупність науково-дослідних, пошукових заходів з метою визначення наявності та культурної цінності об'єкта культурної спадщини;

дослідження — науково-пошукова, науково-практична діяльність, спрямована на одержання нової інформації про об'єкти культурної спадщини, історичні населені місця, традиційний характер середовища, який є типовим для певних культур або періодів розвитку;

консервація — сукупність науково обґрунтованих заходів, які дозволяють захистити об'єкти культурної спадщини від подальших руйнувань і забезпечують збереження їхньої автентичності з мінімальним втручанням у їхній існуючий вигляд;

музеєфікація — сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування;

пристосування — сукупність науково-дослідних, проектних, вишукувальних і виробничих робіт щодо створення умов для сучасного використання об'єкта культурної спадщини без зміни

притаманних йому властивостей, які є предметом охорони об'єкта культурної спадщини, в тому числі реставрація елементів, які становлять історико-культурну цінність;

реабілітація — сукупність науково обгрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єктів культурної спадщини;

ремонт — сукупність проектних, вишукувальних і виробничих робіт, спрямованих на покращення технічного стану та підтримання в експлуатаційному стані об'єкта культурної спадщини без зміни властивостей, які є предметом охорони об'єкта культурної спадщини;

реставрація — сукупність науково обгрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням збереження їхньої автентичності;

зміна об'єкта культурної спадщини — дії, що призводять чи можуть призвести до часткового або повного зникнення предмета охорони об'єкта культурної спадщини.

Стаття 2. Класифікація об'єктів культурної спадщини

1. За типами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

споруди (витвори) — твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

комплекси (ансамблі) — топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;

визначні місця — зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

2. За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

археологічні — рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

історичні — будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з

важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

об'єкти монументального мистецтва — твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

об'єкти архітектури та містобудування — окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів; природно-архітектурні комплекси (ансамблі), історичні центри, вулиці, квартали, площі, залишки давнього розпланування та забудови, що є носієм певних містобудівних ідей;

об'єкти садово-паркового мистецтва — поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

ландшафтні — природні території, які мають історичну цінність;

об'єкти науки і техніки — унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

Розділ II УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 3. Органи управління у сфері охорони культурної спадщини

1. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини.

До спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини (далі — органи охорони культурної спадщини) належать:

центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій;

органи охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій;

органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування.

2. На території зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та в умовах виникнення інших надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру управління охороною культурної спадщини здійснюється Адміністрацією зони та центральним органом виконавчої влади з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи

відповідно до Закону України “Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи” і цього Закону.

3. Органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування населених пунктів, занесених до Списку історичних населених місць України, утворюються органами місцевого самоврядування за погодженням із центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

4. Орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій підконтрольні і підзвітні відповідним органам виконавчої влади та центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини в межах, передбачених законом.

5. Органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування з питань, передбачених підпунктом 5 пункту “б” частини першої статті 31 і підпунктом 10 пункту “б” статті 32 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”, підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

6. Рішення (розпорядження, дозволи, приписи, постанови) органів охорони культурної спадщини, прийняті в межах їхньої компетенції, є обов’язковими для виконання юридичними і фізичними особами.

7. Рішення (розпорядження, дозволи, приписи, постанови) центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, прийняті в межах його компетенції, є обов’язковими для виконання органами охорони культурної спадщини.

8. Рішення органів охорони культурної спадщини, що суперечать Конституції України, іншим актам законодавства, рішенням Конституційного Суду України та актам міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, можуть бути скасовані центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Стаття 4. Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері охорони культурної спадщини

До повноважень Кабінету Міністрів України у сфері охорони культурної спадщини належить:

здійснення державної політики;

здійснення державного контролю;

занесення об’єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України та внесення змін до нього щодо пам’яток національного значення;

подання у відповідні міжнародні інстанції пропозиції про занесення пам’ятки до Списку всесвітньої спадщини;

надання дозволу на переміщення (перенесення) пам'ятки національного значення;
затвердження Списку історичних населених місць України та змін, внесених до нього;
оголошення ансамблів і комплексів пам'яток заповідниками чи музеями-заповідниками;
затвердження нормативів і методик грошової оцінки пам'ятки.

Стаття 5. Повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини

До повноважень центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини належить:

- 1) контроль за виконанням цього Закону, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини;
- 2) реалізація державної політики з питань охорони культурної спадщини;
- 3) розроблення, затвердження та погодження нормативно-правових актів, розроблення та погодження державних програм охорони культурної спадщини;
- 4) ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, здійснення координації та контролю за паспортизацією нерухомих об'єктів культурної спадщини;
- 5) координація робіт з виявлення, дослідження та документування об'єктів культурної спадщини, ведення списків цих об'єктів;
- 6) подання Кабінету Міністрів України пропозицій про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та про внесення змін до нього щодо пам'яток національного значення;
- 7) занесення об'єктів культурної спадщини місцевого значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та внесення змін до нього щодо пам'яток місцевого значення;
- 8) подання Кабінету Міністрів України пропозиції про переміщення (перенесення) пам'ятки національного значення;
- 9) надання дозволу на переміщення (перенесення) пам'яток місцевого значення;
- 10) забезпечення юридичним і фізичним особам доступу до інформації, що міститься у Державному реєстрі нерухомих пам'яток України;
- 11) подання Кабінету Міністрів України пропозицій про затвердження Списку історичних населених місць України та про внесення змін до нього;
- 12) оголошення топографічно визначених територій чи водних об'єктів, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, охоронюваними археологічними територіями;
- 13) забезпечення публікації Державного реєстру нерухомих пам'яток України та внесення до нього змін;

14) визначення меж територій пам'яток національного значення та затвердження їх зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць;

15) затвердження державних норм та правил з питань охорони культурної спадщини, а щодо пам'яток архітектури та містобудування — спільно з центральним органом виконавчої влади з питань будівництва, містобудування та архітектури;

16) здійснення нагляду за виконанням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування й музеєфікації пам'яток та інших робіт на пам'ятках. Ці повноваження можуть бути делеговані іншим органам охорони культурної спадщини відповідно до закону;

17) встановлення режиму використання пам'яток національного значення, їхніх територій, зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць;

18) здійснення науково-методичного керівництва у питаннях охорони культурної спадщини, затвердження методик та правил дослідження об'єктів культурної спадщини;

19) погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках національного значення, їх територіях, у зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, а також програм і проектів, реалізація яких може позначитися на об'єктах культурної спадщини. Ці повноваження можуть бути делеговані органам охорони культурної спадщини нижчого рівня відповідно до закону;

20) призначення відповідних охоронних заходів щодо пам'яток національного значення та їхніх територій у разі виникнення загрози їх руйнування або пошкодження внаслідок дії природних факторів або проведення будь-яких робіт;

21) заборона будь-якої діяльності юридичних або фізичних осіб, яка створює загрозу об'єкту культурної спадщини або порушує законодавство у сфері охорони культурної спадщини;

22) надання дозволів на проведення робіт на пам'ятках національного значення, їхніх територіях та в зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць;

23) видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток національного значення, припинення робіт на цих пам'ятках, їхніх територіях та в зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, якщо ці роботи здійснюються за відсутності затверджених або погоджених із відповідними органами охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

24) надання дозволів на відновлення земляних робіт;

25) погодження відчуження або передачі пам'яток національного значення їхніми власниками чи уповноваженими ними органами іншим особам у володіння, користування або управління;

26) здійснення функцій управління заповідниками, музеями-заповідниками, що перебувають у державній власності, відповідно до закону;

27) погодження охоронних договорів на пам'ятки національного значення;

28) погодження проектів відведення та надання земельних ділянок, у тому числі тих, що призначаються для сільськогосподарських потреб, погодження зміни землевласника, землекористувача на території пам'яток та в їх охоронних зонах, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць. Ці повноваження можуть бути делеговані органам охорони культурної спадщини нижчого рівня відповідно до закону;

29) затвердження правил встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій, затвердження їхніх зразків;

30) застосування фінансових санкцій за порушення цього Закону;

31) формування і розміщення державного замовлення, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування пам'яток та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;

32) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

Стаття 6. Повноваження інших органів охорони культурної спадщини

1. До повноважень органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій відповідно до їхньої компетенції належить:

1) здійснення контролю за виконанням цього Закону, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини;

2) подання пропозицій центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та про внесення змін до нього;

3) забезпечення юридичним і фізичним особам доступу до інформації, що міститься у витягах з Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також надання інформації щодо програм та проектів будь-яких змін у зонах охорони пам'яток та в історичних ареалах населених місць;

4) визначення меж територій пам'яток місцевого значення та затвердження їхніх зон охорони;

5) встановлення режиму використання пам'яток місцевого значення, їхніх територій, зон охорони;

6) забезпечення захисту об'єктів культурної спадщини від загрози знищення, руйнування або пошкодження;

7) забезпечення виготовлення, складання і передачі центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини наукової документації з описами та фіксацією об'єктів культурної спадщини, а в разі отримання дозволу на їх переміщення (перенесення) — демонтаж із них елементів, які становлять культурну цінність, з метою збереження;

8) організація розроблення та погодження відповідних програм охорони культурної спадщини;

9) погодження відповідних програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт, реалізація яких може позначитися на стані пам'яток місцевого значення, їх територій і зон охорони, та виконання інших повноважень, делегованих центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини відповідно до закону;

10) погодження проектів відведення та надання земельних ділянок, у тому числі тих, що призначаються для сільськогосподарських потреб, погодження зміни землевласника, землекористувача в межах повноважень, делегованих центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

11) виконання функції замовника, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування об'єктів культурної спадщини та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;

12) призначення відповідних охоронних заходів щодо пам'яток місцевого значення та їхніх територій у разі виникнення загрози їх руйнування або пошкодження внаслідок дії природних факторів або проведення будь-яких робіт;

13) надання дозволів на проведення робіт на пам'ятках місцевого значення (крім пам'яток археології), їхніх територіях та в зонах охорони, реєстрація дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок;

14) видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток місцевого значення, припинення робіт на пам'ятках, їхніх територіях та в зонах охорони, якщо ці роботи проводяться за відсутності затверджених або погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

15) надання відповідних дозволів на відновлення земляних робіт;

16) погодження відчуження або передачі пам'яток місцевого значення їхніми власниками чи уповноваженими ними органами іншим особам у володіння, користування або управління;

17) укладення охоронних договорів на пам'ятки;

18) здійснення функцій управління заповідниками, музеями-заповідниками, що перебувають відповідно у державній та комунальній власності, згідно із законом;

19) подання пропозиції центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини про занесення відповідної території до Списку історичних населених місць України;

20) застосування фінансових санкцій за порушення цього Закону;

21) забезпечення в установленому законодавством порядку виготовлення, встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій;

22) інформування центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування пам'яток, що знаходяться на їх території. Ці повноваження можуть бути делеговані органам охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій, органам охорони культурної спадщини місцевого самоврядування за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини відповідно до закону;

23) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

2. До повноважень органів охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій, органів охорони культурної спадщини місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції належить:

1) забезпечення виконання цього Закону, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини на відповідній території;

2) подання пропозицій органу охорони культурної спадщини вищого рівня про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, внесення змін до нього та про занесення відповідної території до Списку історичних населених місць України;

3) забезпечення юридичним і фізичним особам доступу до інформації, що міститься у витягах з Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також надання інформації щодо програм та проектів будь-яких змін у зонах охорони пам'яток та в історичних ареалах населених місць;

4) забезпечення дотримання режиму використання пам'яток місцевого значення, їх територій, зон охорони;

5) забезпечення захисту об'єктів культурної спадщини від загрози знищення, руйнування або пошкодження;

6) організація розроблення відповідних програм охорони культурної спадщини;

7) надання висновків щодо відповідних програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках

місцевого значення та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, а також програм та проектів, реалізація яких може позначитися на стані об'єктів культурної спадщини;

8) організація відповідних охоронних заходів щодо пам'яток місцевого значення та їх територій у разі виникнення загрози їх пошкодження або руйнування внаслідок дії природних факторів чи проведення будь-яких робіт;

9) видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток місцевого значення, припинення робіт на цих пам'ятках, їх територіях та в зонах охорони, якщо ці роботи проводяться за відсутності затверджених або погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

10) надання висновків щодо відчуження або передачі пам'яток місцевого значення їх власниками чи уповноваженими ними органами іншим особам у володіння, користування або управління;

11) укладення охоронних договорів на пам'ятки в межах повноважень, делегованих органом охорони культурної спадщини вищого рівня відповідно до закону;

12) забезпечення в установленому законодавством порядку виготовлення, встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їх територій;

13) підготовка пропозицій та проектів розпоряджень щодо проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування об'єктів культурної спадщини, відповідного використання пам'яток та подання їх на розгляд відповідному органу виконавчої влади;

14) популяризація справи охорони культурної спадщини на відповідній території, організація науково-методичної, експозиційно-виставкової та видавничої діяльності у цій сфері;

15) виконання функції замовника, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування об'єктів культурної спадщини та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;

16) підготовка пропозицій до програм соціально-економічного розвитку відповідної території і проектів місцевого бюджету та подання їх на розгляд відповідному органу виконавчої влади;

17) надання висновків щодо відведення земельних ділянок, у тому числі тих, що призначаються для сільськогосподарських потреб, погодження зміни землевласника, землекористувача — в межах повноважень, визначених органом охорони культурної спадщини вищого рівня;

18) інформування органів охорони культурної спадщини вищого рівня про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування пам'яток, що знаходяться на їх території;

19) участь в організації підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників у сфері охорони культурної спадщини;

20) організація досліджень об'єктів культурної спадщини, які потребують рятівних робіт;

21) застосування фінансових санкцій за порушення цього Закону;

22) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

3. Голови обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та сільські, селищні, міські голови призначають на посаду і звільняють з посади керівників відповідних органів охорони культурної спадщини за погодженням з органом охорони культурної спадщини вищого рівня відповідно до закону.

(Стаття 6 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 7. Науково-методичні ради, консультативні ради з питань охорони культурної спадщини

1. Для розгляду наукових рекомендацій та пропозицій щодо розроблення основних напрямів розвитку охорони культурної спадщини, обговорення найважливіших програм, проектів з питань охорони культурної спадщини центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим створюють науково-методичні ради з провідних учених і висококваліфікованих фахівців-практиків.

Склад науково-методичних рад і положення про них затверджуються відповідно центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та органом охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим. Витрати на роботу цих рад здійснюються зазначеними органами охорони культурної спадщини.

2. Для погодженого вирішення питань щодо охорони культурної спадщини на територіях областей, міст Києва та Севастополя, інших населених пунктів органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій можуть створювати консультативні ради з провідних учених і висококваліфікованих фахівців-практиків.

Консультативні ради діють на підставі типового положення, що затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Склад консультативної ради затверджується керівником відповідного органу охорони культурної спадщини. Витрати на роботу цих рад здійснюються зазначеними органами охорони культурної спадщини.

Стаття 8. Залучення фахівців та населення до охорони культурної спадщини

1. Органи охорони культурної спадщини можуть залучати до роботи за їхньою згодою досвідчених фахівців у сфері охорони культурної спадщини, а також громадян на правах громадських інспекторів для спостереження за станом зберігання та використання пам'яток, їхніх територій і зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць.

2. Органи охорони культурної спадщини можуть винагороджувати залучуваних фахівців та громадян на правах громадських інспекторів, а також відшкодовувати їм витрати, пов'язані з виконанням доручень щодо охорони культурної спадщини, за рахунок коштів, призначених для фінансування охорони культурної спадщини в порядку, що встановлюється центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Стаття 9. Доступ до об'єктів культурної спадщини

Право безумовного доступу до об'єктів культурної спадщини з метою їх обстеження, ознайомлення зі станом зберігання, характером та способом використання, ведення реставраційних робіт, одержання відповідних даних, наукового вивчення мають особи, уповноважені на це органами охорони культурної спадщини.

Власник об'єкта культурної спадщини або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, виконавець реставраційних робіт зобов'язані допускати уповноважених органами охорони культурної спадщини осіб для виконання ними своїх обов'язків до об'єктів культурної спадщини та на їхню територію.

Стаття 10. Сприяння органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування діяльності щодо охорони культурної спадщини

Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування сприяють:

діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських, науково-дослідних, проектних організацій, установ та підприємств різних форм власності щодо охорони культурної спадщини;

підприємствам будівельних матеріалів і виробів, спеціалізованим організаціям та майстерням щодо виконання робіт з ремонту, реставрації, реабілітації пам'яток;

підготовці фахівців з охорони культурної спадщини.

Стаття 11. Участь підприємств, закладів науки, освіти та культури, громадських організацій, громадян в охороні культурної спадщини

Підприємства усіх форм власності, заклади науки, освіти та культури, громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини в роботі з охорони культурної спадщини, можуть встановлювати шефство над об'єктами культурної спадщини з метою забезпечення їх збереження, сприяють державі у здійсненні заходів з охорони об'єктів культурної

спадщини і поширенні знань про них, беруть участь у популяризації культурної спадщини серед населення, сприяють її вивченню дітьми та молоддю, залучають громадян до її охорони.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури сприяє залученню широких верств населення до участі в охороні культурної спадщини, здійснює пропаганду культурної спадщини і законодавства про її охорону, громадський контроль за її збереженням, використанням, консервацією, реставрацією, реабілітацією, музеєфікацією та ремонтом, сприяє роботі органів охорони культурної спадщини.

Незалежні групи спеціалістів з ініціативи об'єднань громадян, органів охорони культурної спадщини, а також інших органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за рахунок їх власних коштів або на громадських засадах можуть здійснювати громадську експертизу з питань охорони культурної спадщини. Висновки даної експертизи можуть враховуватися органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування при прийнятті відповідних рішень згідно із законом.

Стаття 12. Екскурсійне відвідування пам'яток

Органи охорони культурної спадщини забезпечують по можливості вільний доступ до пам'яток з метою їх екскурсійного відвідування, якщо вони вважаються придатними для цього. Власник пам'ятки або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані за погодженням з органами охорони культурної спадщини організувати такий доступ. Порядок цього доступу встановлюється охоронними договорами.

Розділ III ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 13. Державний реєстр нерухомих пам'яток України

1. Об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності відповідно до їхньої археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі — Реєстр) за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки. Порядок визначення категорій пам'яток встановлюється Кабінетом Міністрів України. Із занесенням до Реєстру на об'єкт культурної спадщини, на всі його складові елементи поширюється правовий статус пам'ятки.

2. Не підлягають державній реєстрації об'єкти, що є сучасними копіями існуючих пам'яток або спорудами (витворами), створеними за старовинними проектами чи науковими реконструкціями, в тому числі масові тиражовані копії.

Стаття 14. Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру та внесення змін до нього

1. Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру та внесення змін до нього (вилучення з Реєстру, зміна категорії пам'ятки) провадяться відповідно до категорії пам'ятки:

а) пам'ятки національного значення — постановою Кабінету Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

б) пам'ятки місцевого значення — рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням відповідних органів охорони культурної спадщини або за поданням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських організацій, до статутних завдань яких належать питання охорони культурної спадщини, протягом одного місяця з дня одержання подання.

2. Об'єкт культурної спадщини, в тому числі щойно виявлений, до вирішення питання про занесення його до Реєстру підлягає охороні відповідно до вимог цього Закону, про що відповідний орган охорони культурної спадщини у письмовій формі повідомляє власника цього об'єкта або уповноважений ним орган.

Порядок виявлення об'єктів культурної спадщини визначає центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

3. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини видає власнику пам'ятки або уповноваженому ним органу свідоцтво про реєстрацію об'єкта культурної спадщини як пам'ятки. Це повноваження може бути делеговано іншим органам охорони культурної спадщини відповідно до закону.

4. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини надає органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органам охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, органам охорони культурної спадщини місцевого самоврядування витяги з Реєстру щодо пам'яток, які розташовані на їхніх територіях.

Стаття 15. Вилучення пам'ятки з Реєстру

Вилучення пам'ятки з Реєстру здійснюється лише у разі:

якщо пам'ятку зруйновано;

якщо пам'ятка археології, що не виявлена в наземних обсягових формах, досліджена на всій площі і по всій глибині культурного шару і при цьому не виявлено об'єктів культурної спадщини, які підлягають консервації або музеєфікації на місці та подальшому використанню;

якщо пам'ятка втратила предмет охорони.

Стаття 16. Інформування про об'єкти культурної спадщини, занесені до Реєстру

1. Інформування про об'єкти культурної спадщини, занесені до Реєстру, провадиться шляхом:

публікації Реєстру та внесених до нього змін;

встановлення охоронних дошок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій незалежно від форм власності.

2. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини забезпечує публікацію Реєстру та внесених до нього змін у спеціалізованому періодичному виданні.

Розділ IV ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ПАМ'ЯТКИ

Стаття 17. Суб'єкти права власності на пам'ятки

Пам'ятка, крім пам'ятки археології, може перебувати у державній, комунальній або приватній власності. Суб'єкти права власності на пам'ятку визначаються згідно із законом.

Усі пам'ятки археології, в тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю. Такі рухомі предмети підлягають віднесенню до державної частини Музейного фонду України, обліку та збереженню у порядку, визначеному законодавством.

Право власності на скарб, що є пам'яткою, визначається в порядку, встановленому Цивільним кодексом України.

У документі, який посвідчує право власності на пам'ятку, обов'язково вказуються категорія пам'ятки, дата і номер рішення про її державну реєстрацію.

Землі, на яких розташовані пам'ятки археології, перебувають у державній власності або вилучаються (викуповуються) у державну власність в установленому законом порядку, за винятком земельних ділянок, на яких розташовуються пам'ятки археології — поля давніх битв.

Стаття 18. Здійснення права власності на об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками

1. Об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками (за винятком пам'яток, відчуження або передача яких обмежується законодавчими актами України) можуть бути відчужені, а також передані власником або уповноваженим ним органом у володіння, користування чи управління іншій юридичній або фізичній особі за наявності погодження відповідного органу охорони культурної спадщини.

Порядок надання погоджень встановлюється центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Пам'ятка може бути приватизована лише за умови укладення майбутнім власником з відповідним органом охорони культурної спадщини попереднього договору про укладення в майбутньому охоронного договору на пам'ятку (її частину) з викладенням його істотних умов, у тому числі щодо цільового використання пам'ятки, робіт, які майбутній власник зобов'язується провести на пам'ятці з метою утримання її в належному стані.

Перелік пам'яток, які не підлягають приватизації, затверджується Верховною Радою України.

Пам'ятка національного значення, що перебуває у державній чи комунальній власності і потребує спеціального режиму охорони, може надаватися у користування за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

2. Особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, за винятком наймача державної або комунальної квартири (будинку), забороняється передавати цю пам'ятку у володіння, користування чи управління іншій особі.

Стаття 19. Грошова оцінка пам'ятки

Кожна пам'ятка має майнову цінність, що обчислюється у грошовій одиниці України. Пам'ятки підлягають грошовій оцінці за нормативами і методиками, що затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Стаття 20. Право привілеєвої купівлі пам'яток

1. У разі продажу пам'ятки (крім пам'ятки, яка не підлягає приватизації) власник або уповноважений ним орган зобов'язаний у письмовій формі повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини із зазначенням ціни та інших умов продажу.

2. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини має право привілеєвої купівлі пам'ятки національного значення. Орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування мають право привілеєвої купівлі пам'ятки місцевого значення. У разі відмови від здійснення цього права чи нездійснення його протягом місяця з дня одержання повідомлення власник або уповноважений ним орган має право на продаж пам'ятки.

Право привілеєвої купівлі пам'ятки не застосовується, коли покупцем пам'ятки, яка перебуває у приватній власності, є діти, дружина і батьки або, за їх відсутності, брати і сестри, а також дід та бабка як з боку батька, так і з боку матері, і небожі та небоги продавця.

Стаття 21. Примусове відчуження або викуп пам'яток

1. Якщо в результаті дій або бездіяльності власника пам'ятки їй загрожує пошкодження або знищення, державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури робить власнику пам'ятки відповідне попередження.

2. Якщо власник пам'ятки не вживе заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом державного органу з питань охорони пам'яток історії та культури може постановити рішення про її викуп.

3. У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки позов про її викуп може бути пред'явлено без попередження.

4. Викуплена пам'ятка переходить у власність держави.

Викупна ціна пам'ятки визначається за згодою сторін, а в разі спору — судом.

Розділ V ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК

Стаття 22. Заборона знесення, зміни, заміни пам'яток та порядок їх переміщення (перенесення)

Пам'ятки, їхні частини, пов'язане з ними рухоме та нерухоме майно забороняється зносити, змінювати, замінювати, переміщувати (переносити) на інші місця.

Переміщення (перенесення) пам'ятки на інше місце допускається як виняток у випадках, коли неможливо зберегти пам'ятку на місці, за умови проведення комплексу наукових досліджень з вивчення та фіксації пам'ятки (обміри, фотофіксація тощо).

Фінансування всіх заходів з вивчення, фіксації, переміщення (перенесення) пам'яток, що підлягають переміщенню (перенесенню) відповідно до цього Закону, провадиться за рахунок коштів замовника робіт, які викликали необхідність переміщення (перенесення) пам'яток. Якщо переміщення (перенесення) пам'яток є необхідним внаслідок дії непереборної сили, вивчення та фіксація пам'ятки провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України.

Стаття 23. Охоронні договори

Усі власники пам'яток чи їхніх частин або уповноважені ними органи, незалежно від форм власності на ці пам'ятки, зобов'язані укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронний договір.

Порядок укладання охоронних договорів та їхні типові форми затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Відсутність охоронного договору не звільняє особу від обов'язків, що впливають із цього Закону.

Стаття 24. Утримання та використання пам'яток

1. Власник або уповноважений ним орган, користувач зобов'язані утримувати пам'ятку в належному стані, своєчасно провадити ремонт, захищати від пошкодження, руйнування або знищення відповідно до цього Закону та охоронного договору.

2. Використання пам'ятки повинно здійснюватися відповідно до режимів використання, встановлених органами охорони культурної спадщини, у спосіб, що потребує якнайменших змін і доповнень пам'ятки та забезпечує збереження її матеріальної автентичності, просторової композиції, а також елементів обладнання, упорядження, оздобу тощо.

Режими використання пам'яток встановлює:

центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини щодо пам'яток національного значення;

орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій щодо пам'яток місцевого значення.

3. Забороняється змінювати призначення пам'ятки, її частин та елементів, робити написи, позначки на ній, на її території та в її охоронній зоні без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

4. У разі виникнення загрози для збереженості пам'ятки її власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані негайно повідомити про це орган охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та орган місцевого самоврядування, на території якого розташована пам'ятка.

5. Розміщення реклами на пам'ятках національного значення, в межах зон охорони цих пам'яток, історичних ареалів населених місць дозволяється за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Ці повноваження можуть бути делеговані іншим органам охорони культурної спадщини відповідно до закону.

Розміщення реклами на пам'ятках місцевого значення, в межах зон охорони цих пам'яток дозволяється за погодженням з органом охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим чи органами охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Ці повноваження можуть бути делеговані органам охорони культурної спадщини нижчого рівня відповідно до закону.

Стаття 25. Надання об'єктів культурної спадщини, що є пам'ятками, в користування юридичним та фізичним особам

1. Надання об'єктів культурної спадщини, що є пам'ятками, в користування юридичним та фізичним особам з науковою, культурно-освітньою, туристичною та іншою метою здійснюється відповідними органами охорони культурної спадщини на визначених ними умовах.

2. Юридичні та фізичні особи, у користуванні яких перебувають пам'ятки, відповідають за їхню збереженість і зобов'язані дотримувати вимог органів охорони культурної спадщини.

3. Юридичні та фізичні особи зобов'язані забезпечити збереженість пам'яток на землях, якими вони користуються, та укладати з органами охорони культурної спадщини охоронні договори.

Стаття 26. Консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт та пристосування пам'яток

1. Консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт, пристосування пам'яток національного значення здійснюються лише за наявності письмового дозволу центрального органу

виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини на підставі погодженої з ним науково-проектної документації.

Консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт, пристосування пам'яток місцевого значення здійснюються за наявності письмового дозволу органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій відповідно до їхньої компетенції, на підставі погодженої з ними науково-проектної документації.

2. Розроблення проектів та проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту, пристосування пам'яток здійснюються за наявності у проектувальника та виконавця робіт ліцензій, виданих в установленому законом порядку. Розробленню проектів передують проведення необхідних науково-дослідних робіт, у тому числі археологічних і геологічних.

3. Роботи із збереження об'єктів культурної спадщини проводяться згідно з реставраційними нормами та правилами, погодженими центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Будівельні норми та правила застосовуються у разі проведення робіт із збереження об'єкта культурної спадщини лише у випадках, що не суперечать інтересам збереження цього об'єкта.

Стаття 27. Забезпечення заходів щодо охорони пам'яток

1. У разі, коли пам'ятці загрожує небезпека пошкодження, руйнування чи знищення, власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані привести цю пам'ятку до належного стану (змінити вид або спосіб її використання, провести роботи з її консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування).

2. Якщо власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, самостійно не здійснюють заходів, передбачених у частині першій цієї статті, то відповідний орган охорони культурної спадщини може зобов'язати їх здійснити ці заходи, видавши відповідне розпорядження.

3. У разі, коли власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, не в змозі виконати розпорядження органу охорони культурної спадщини щодо охорони пам'ятки, орган охорони культурної спадщини може вжити необхідних заходів самостійно (повністю або частково), профінансувавши їх за рахунок спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини.

Стаття 28. Вимоги органів протипожежної, санітарної, екологічної охорони та інших зацікавлених органів

Вимоги органів протипожежної, санітарної, екологічної охорони та інших зацікавлених органів щодо умов утримання та використання пам'яток не можуть призводити до змін пам'яток і не повинні погіршувати їхню естетичну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність.

Стаття 29. Обов'язки фізичних та юридичних осіб, діяльність яких може негативно позначитися на стані пам'яток

На фізичну або юридичну особу, діяльність якої негативно позначається на стані пам'ятки (створює загрозу знищення, руйнування, пошкодження, спотворення пам'ятки), покладається обов'язок вжити заходів, погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини, для запобігання такій загрозі та підтримання пам'ятки в належному стані за власні кошти.

Стаття 30. Заборона діяльності, яка створює загрозу пам'яткам

Органи охорони культурної спадщини зобов'язані заборонити будь-яку діяльність юридичних або фізичних осіб, що створює загрозу пам'ятці або порушує законодавство, державні стандарти, норми і правила у сфері охорони культурної спадщини.

Приписи органів охорони культурної спадщини є обов'язковими для виконання всіма юридичними та фізичними особами.

Органи місцевого самоврядування, на території яких не створено органів охорони культурної спадщини, зобов'язані заборонити будь-яку діяльність юридичних або фізичних осіб, що створює загрозу пам'ятці, негайно повідомивши про це відповідний орган охорони культурної спадщини місцевого органу виконавчої влади.

Органи місцевого самоврядування зобов'язані повідомляти відповідні органи охорони культурної спадщини про бездіяльність власника або уповноваженого ним органу, особи, яка набула права володіння, користування чи управління, що створює загрозу пам'ятці.

Розділ VI ЗАХИСТ ТРАДИЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ СЕРЕДОВИЩА ТА ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 31. Охоронювані археологічні території

1. Топографічно визначені території чи водні об'єкти, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, за поданням відповідного органу охорони культурної спадщини можуть оголошуватися рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини охоронюваними археологічними територіями на обмежений або необмежений строк у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Правовий режим охоронюваної археологічної території визначається центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

2. Інформація, що стосується об'єктів культурної спадщини таких територій чи водних об'єктів, може бути визнана центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини конфіденційною. Особи, які мають доступ до такої інформації у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, зобов'язані зберігати її конфіденційність.

Стаття 32. Зони охорони пам'яток, історичні ареали населених місць

1. З метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару.

Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються відповідною науково-проектною документацією і затверджуються відповідним органом охорони культурної спадщини.

Порядок визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток та внесення змін до них встановлюється центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

2. З метою захисту традиційного характеру середовища населених місць вони заносяться до Списку історичних населених місць України.

Список історичних населених місць України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини затверджується Кабінетом Міністрів України.

Межі та режими використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на територіях історичних ареалів населених місць визначаються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, відповідною науково-проектною документацією, яка затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини або уповноваженими ним органами охорони культурної спадщини.

3. На охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

Стаття 33. Заповідники

Ансамблі і комплекси пам'яток, які становлять виняткову археологічну, естетичну, етнографічну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність, можуть бути оголошені рішеннями Кабінету Міністрів України державними історико-культурними (історико-архітектурними, архітектурно-історичними, історико-меморіальними, історико-археологічними, історико-етнографічними) заповідниками чи музеями-заповідниками, охорона яких здійснюється відповідно до цього Закону та інших законів.

Порядок створення історико-культурних заповідників та музеїв-заповідників і типові положення про них затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Стаття 34. Статус територій, пов'язаних з охороною культурної спадщини

Території пам'яток, охоронних зон, заповідників, музеїв-заповідників, охоронювані археологічні території належать до земель історико-культурного призначення, включаються до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проектів землеустрою, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації.

Встановлення зон охорони пам'яток та затвердження меж історичних ареалів населених місць не може бути підставою для примусового вилучення з володіння (користування) земельних ділянок у юридичних та фізичних осіб за умов дотримання землевласниками та землекористувачами правил використання земель історико-культурного призначення.

Стаття 35. Дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт

1. Проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою, здійснюються за дозволом центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, що видається виконавцю робіт — фізичній особі, і за умови реєстрації цього дозволу у відповідному органі охорони культурної спадщини.

Дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок надаються за умови дотримання виконавцем робіт вимог охорони культурної спадщини та наявності у нього необхідного кваліфікаційного документа, виданого кваліфікаційною радою. Порядок надання дозволів устанавлюється Кабінетом Міністрів України.

Кваліфікаційні документи видаються кваліфікаційною радою — колегіальним, незалежним органом, відповідальним за фаховий рівень виконавця робіт. Порядок формування та діяльності кваліфікаційної ради затверджується Кабінетом Міністрів України. До складу кваліфікаційної ради входять відповідні фахівці наукових установ, вищих навчальних закладів, громадських організацій.

Дозволи на проведення земляних (підводних) робіт на території місць бойових дій, місць загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, місць поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, надаються згідно з програмами, погодженими з відповідним органом охорони культурної спадщини.

2. Виконавець археологічних розвідок, розкопок зобов'язаний:

забезпечити збереження виявлених під час досліджень об'єктів культурної спадщини;

своєчасно здати звіт про дослідження органам, що видали дозвіл та кваліфікаційний документ;

передати всі знайдені під час досліджень рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини (антропогенні, антропологічні, палеозоологічні, палеоботанічні та інші об'єкти, що мають культурну цінність), на постійне зберігання визначеній у дозволі установі для занесення до державної частини Музейного фонду України;

передати польову документацію та звіт про проведені роботи до архівного підрозділу державної наукової установи у порядку, визначеному законодавством;

забезпечити належну консервацію об'єктів культурної спадщини, що мають культурну цінність, упорядкування території після завершення робіт, а в разі потреби — взяти участь у підготовці зазначених об'єктів до експозиції, а пов'язаних з ними матеріалів — до проведення їх державної реєстрації як пам'яток.

3. Відповідний орган охорони культурної спадщини може призначати своїх уповноважених представників для здійснення нагляду за проведенням археологічних розкопок. Виконавець археологічних розкопок зобов'язаний сприяти представникам органів охорони культурної спадщини у здійсненні нагляду за проведенням розкопок.

4. Застосування металошукачів чи будь-якого іншого пошукового обладнання або відповідної технології на об'єктах культурної спадщини дозволяється тільки за наявності дозволу на їх використання та підлягає обов'язковій реєстрації у відповідному органі охорони культурної спадщини.

5. Власник або користувач земельної ділянки (у тому числі орендар) у межах території пам'ятки, охоронюваної археологічної території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць згідно з розпорядженням органу охорони культурної спадщини зобов'язаний не перешкоджати виконавцеві робіт, який має дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок на цій ділянці.

Власник або користувач (у тому числі орендар) земельної ділянки, на якій проводяться археологічні розвідки, розкопки, має право на відшкодування у повному обсязі шкоди, якої він зазнав у зв'язку з проведенням таких робіт.

Стаття 36. Припинення земляних робіт у разі виявлення знахідки археологічного або історичного характеру

1. Якщо під час проведення будь-яких земляних робіт виявлено знахідку археологічного або історичного характеру, виконавець робіт зобов'язаний зупинити їх подальше ведення і протягом однієї доби повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини та орган місцевого самоврядування, на території якого проводяться земляні роботи.

2. Земляні роботи можуть бути відновлені лише згідно з письмовим дозволом відповідного органу охорони культурної спадщини після завершення археологічних досліджень відповідної території.

Стаття 37. Захист об'єктів культурної спадщини

Будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, проводяться тільки після повного дослідження цих об'єктів за рахунок коштів замовників зазначених робіт.

Щойно виявлені об'єкти культурної спадщини до вирішення питання про їх реєстрацію як пам'яток підлягають охороні відповідно до вимог цього Закону та вносяться до Переліку об'єктів культурної спадщини, затвердженого рішенням відповідного органу охорони культурної спадщини.

З метою захисту об'єктів археології, в тому числі тих, що можуть бути виявлені, надання земельних ділянок здійснюється за погодженням відповідних органів охорони культурної спадщини згідно із законом.

Розділ VII ФІНАНСУВАННЯ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 38. Джерела фінансування охорони культурної спадщини

Фінансування охорони культурної спадщини здійснюється за рахунок коштів загального і спеціального фондів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів.

Джерелами фінансування заходів у сфері охорони культурної спадщини можуть бути кошти власників пам'яток чи уповноважених ними органів або осіб, які набули права володіння, користування чи управління пам'ятками, кошти замовників робіт, передбачених статтями 22 і 37 цього Закону, благодійні внески та пожертвування, у тому числі валютні, на охорону культурної спадщини та інші джерела, не заборонені чинним законодавством.

Стаття 39. Фінансові обов'язки суб'єктів права власності на пам'ятки

Власник пам'ятки або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління нею, забезпечує збереження, утримання в належному стані, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію та ремонт пам'ятки за власні кошти, якщо інше не передбачено відповідним договором або законом.

Стаття 40. Спеціальні кошти на фінансування охорони культурної спадщини

1. Спеціальними коштами на фінансування охорони культурної спадщини є кошти спеціальних фондів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів. Порядок формування та використання цих коштів встановлюється Законом

України про Державний бюджет України на відповідний рік та Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними та міськими радами.

2. Кошти, одержані від справляння податку з реклами (за розміщення зовнішньої та внутрішньої реклами на пам'ятках та в межах їхніх охоронних зон), а також від справляння збору за право використання місцевої символіки, пов'язаної з пам'ятками, використовуються виключно на фінансування охорони культурної спадщини відповідно до місцевих бюджетів, затверджених в установленому порядку.

3. Кошти на фінансування охорони культурної спадщини не підлягають вилученню.

4. Органи охорони культурної спадщини є розпорядниками спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини.

Стаття 41. Використання спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини

1. Спеціальні кошти на фінансування охорони культурної спадщини можуть використовуватися на:

консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, збереження, охорону, облік, захист, популяризацію об'єктів культурної спадщини;

наукові дослідження у сфері охорони культурної спадщини;

розроблення та реалізацію або допомогу в розробці та реалізації програм і проектів щодо охорони культурної спадщини;

ведення документації, автоматизованої інформаційної системи банку даних про об'єкти культурної спадщини;

заходи щодо поширення інформації про охорону культурної спадщини;

підготовку, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів у сфері охорони культурної спадщини;

допомогу об'єднанням громадян, національним меншинам в охороні культурної спадщини;

міжнародне співробітництво у сфері охорони культурної спадщини;

інші заходи щодо охорони культурної спадщини, які не суперечать чинному законодавству.

2. Забороняється витратити кошти, призначені для фінансування охорони культурної спадщини, на посередництво у здійсненні заходів у сфері охорони культурної спадщини та будівництво (створення) нових будівель, споруд (витворів).

Стаття 42. Пільгове оподаткування у сфері охорони культурної спадщини

Держава здійснює політику пільгового оподаткування у сфері охорони культурної спадщини.

Розділ VIII ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОХОРОНУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 43. Відповідальність за пошкодження, руйнування чи знищення пам'яток

1. Незаконні дії (пошкодження, руйнування, знищення), вчинені фізичною особою, що призвели до істотних змін пам'яток, їхніх територій, охоронюваних археологічних територій, а також їхніх частин, тягнуть за собою кримінальну відповідальність згідно з законом.

2. Самовільне відновлення земляних робіт або їх продовження після виявлення знахідок археологічного характеру тягне за собою кримінальну відповідальність згідно з законом.

Стаття 44. Відповідальність юридичних осіб за порушення законодавства про охорону культурної спадщини

Відповідний орган охорони культурної спадщини накладає на юридичну особу, яка є власником або уповноваженим ним органом чи замовником робіт, такі фінансові санкції:

за проведення будь-яких незаконних робіт, що можуть завдати або завдали шкоди пам'ятці, її території, охоронюваній археологічній території, охоронним зонам, історичним ареалам населених місць, — у розмірі від тисячі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за недодержання вимог щодо захисту, збереження, утримання, використання, реставрації, реабілітації пам'яток, у тому числі тих вимог, що передбачені охоронними договорами, умисне доведення їх до стану руйнації — у розмірі від тисячі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за неподання, несвочасне подання або подання явно недостовірної інформації про виявлені у процесі земляних, будівельних, шляхових, меліоративних та будь-яких інших робіт об'єкти культурної спадщини — у розмірі від ста до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Рішення органу охорони культурної спадщини про застосування фінансових санкцій може бути оскаржено до суду.

Фінансові санкції, накладені органом охорони культурної спадщини, стягуються у встановленому законом порядку.

Стаття 45. Порядок застосування фінансових санкцій за порушення законодавства про охорону культурної спадщини

Фінансові санкції, передбачені статтею 44 цього Закону, накладаються керівником, заступниками керівника центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, керівником чи заступниками керівника органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, керівником органу охорони культурної спадщини

обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, керівником органу охорони культурної спадщини місцевого самоврядування після розгляду матеріалів, які засвідчують факт правопорушення.

Про вчинення правопорушення, зазначеного у статті 44 цього Закону, особою, уповноваженою органом охорони культурної спадщини, складається акт. Керівник юридичної особи, стосовно якої складено акт, протягом трьох днів з моменту отримання акта може подати письмові пояснення до нього. Акт разом з іншими документами, що стосуються справи, у десятиденний термін з моменту складення акта надсилається посадовій особі, яка має право накладати фінансові санкції.

Рішення про накладення фінансових санкцій приймається протягом 10 днів після отримання документів, зазначених у частині другій цієї статті. Рішення про накладення фінансових санкцій оформлюється постановою, що надсилається юридичній особі, на яку накладено фінансові санкції.

Кошти, одержані у вигляді стягнень, передбачених у статті 44 цього Закону, зараховуються до спеціального фонду відповідного бюджету.

Стаття 46. Адміністративна відповідальність за невиконання законних вимог посадових осіб органів охорони культурної спадщини та порушення вимог цього Закону

За невиконання законних розпоряджень чи приписів, інших законних вимог посадових осіб органів охорони культурної спадщини щодо усунення порушень законодавства про охорону культурної спадщини, а також ухилення від підписання охоронних договорів, за зміну характеру використання пам'ятки, проведення ремонтних, реставраційних або реабілітаційних робіт на пам'ятці, археологічних розвідок, розкопок на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони пам'яток, історичних ареалах населених місць, об'єктах культурної спадщини, вчинені без відповідного дозволу органу охорони культурної спадщини, якщо ці дії не тягнуть за собою кримінальної відповідальності, винні особи притягаються до адміністративної відповідальності відповідно до закону.

Проведення у справах про адміністративні правопорушення здійснюється відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Стаття 47. Відшкодування шкоди

1. Застосування фінансових санкцій, адміністративних стягнень або кримінального покарання не звільняє винного від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану власникові пам'ятки або уповноваженому ним органів, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією.

2. Шкода, завдана власникові пам'ятки або уповноваженому ним органів, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією, відшкодовується відповідно до закону.

3. Юридичні і фізичні особи, які завдали шкоди пам'яткам, їхнім територіям (у тому числі незаконним будівництвом), зобов'язані відновити пам'ятки та їхні території, а якщо відновлення неможливе — відшкодувати шкоду відповідно до закону.

Розділ ІХ МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 48. Міжнародні договори

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про охорону культурної спадщини, застосовуються правила міжнародного договору України.

Стаття 49. Подання про внесення пам'яток до Списку всесвітньої спадщини

Подання про внесення пам'яток до Списку всесвітньої спадщини здійснює Кабінет Міністрів України за рекомендацією центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС).

Президент України Л.КУЧМА

м. Київ, 8 червня 2000 року

№ 1805-П

ЗАТВЕРДЖЕНО

Наказ МОН України

04.09.2006 N 640

ПОЛОЖЕННЯ

про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України

1. Загальні положення

1.1. Музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України (далі — музей), як складова системи навчально-виховної роботи, створюється з метою залучення учнівської та студентської молоді (далі — молодь) до вивчення і збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування освіченої розвиненої особистості та сприяння вихованню у неї патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей Українського народу.

1.2. Музей може співпрацювати з державними, науковими та іншими зацікавленими закладами та установами, а також громадськими організаціями.

1.3. Музей у своїй діяльності керується Законом України “Про музеї та музейну справу”, постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 N 1147 “Про затвердження Положення про Музейний фонд України”, нормативно-правовими документами Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури і туризму України з питань діяльності музеїв, цим Положенням, а також окремим положенням про музей, затвердженого керівником навчального закладу.

Оригінальні пам’ятки історії, культури і природи, що мають наукову, історичну, художню чи іншу культурну цінність і зберігаються в фондах музею, входять до складу Музейного фонду України, підлягають обліку в установленому порядку.

1.4. Це положення поширюється на музеї, що діють при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України за умови, якщо вони не є юридичними особами.

2. Основні завдання музею

2.1. Основними завданнями музею є:

залучення молоді до пошукової, краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи;

формування в молоді соціально-громадського досвіду на прикладах історичного минулого України;

розширення і поглиблення загальноосвітньої та професійної підготовки молоді засобами позакласної, позашкільної роботи;

надання допомоги педагогічному колективу навчального закладу в упровадженні активних форм роботи з молоддю;

залучення молоді до формування, збереження та раціонального використання Музейного фонду України;

вивчення, охорона і пропаганда пам'яток історії, культури і природи рідного краю;

проведення культурно-освітньої роботи серед молоді, інших верств населення.

2.2. Музей також проводить дослідницьку роботу відповідно до виду музею; систематично поповнює фонди музею шляхом проведення експедицій, походів, екскурсій, а також використовує інші шляхи комплектування, що не суперечать законодавству; здійснює облік музейних предметів, забезпечує їх збереження; створює, поповнює стаціонарні експозиції та виставки; організовує та бере участь у районних, міських, обласних, всеукраїнських заходах.

3. Створення та ліквідація музею

3.1. Музей створюється за ініціативою керівника навчального закладу або педагогічного, учнівського чи студентського колективів. Створюється музей на принципах доцільності, актуальності, зацікавленості.

3.2. За своїм профілем музеї поділяються на такі види: історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо.

3.3. Створення музею є, як правило, результатом цілеспрямованої систематичної, творчої пошуково-дослідницької, фондової, експозиційної роботи.

Наказ щодо створення музею при навчальному закладі видається його керівником після оформлення відповідної музейної експозиції та при наявності:

положення про музей;

фонду музейних предметів, зібраних і зареєстрованих в інвентарній книзі оригінальних пам'яток історії, культури, природи, на основі яких побудована експозиція певного профілю;

приміщення (окремого, ізолюваного) та обладнання, які забезпечують збереження, вивчення й експонування музейних колекцій;

експозицій, які відповідають за змістом та оформленням сучасним вимогам;

засобів охорони та пожежної сигналізації;

розкладу роботи музею.

Легалізація (офіційне визнання) музею здійснюється шляхом реєстрації, яка проводиться за поданням навчального закладу відповідно до Порядку обліку музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України та одержання Свідоцтва про відомчу реєстрацію музею, що додається до пункту __ зазначеного Порядку.

3.4. Музеям, які досягли значних успіхів у підвищенні ефективності навчально-виховного процесу, формуванні та збереженні Музейного фонду України, пропаганді пам'яток історії, культури та природи, присвоюється звання “Зразковий музей”.

3.5. Присвоєння та підтвердження звання “Зразковий музей” проводиться Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України в порядку, визначеному в Положенні про звання “Зразковий музей”.

3.6. Музей припиняє свою діяльність за рішенням керівника навчального закладу та за поданням ради музею.

4. Керівництво музеєм

4.1. Загальне керівництво діяльністю музею здійснює керівник навчального закладу.

Для безпосереднього керівництва музеєм керівник навчального закладу, при якому діє музей, призначає відповідального з числа педагогічних працівників або керівника музею на громадських засадах (за його згодою).

У навчальних закладах системи загальної середньої освіти відповідно до Положення про навчальний кабінет загальноосвітнього навчального закладу, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2004 N 601 і зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 09.09.2004 за N 1121/9720, призначається завідувач музеєм.

4.2. Керівник навчального закладу:

визначає відповідального за збереження музейного фонду та його поповнення;

вирішує питання дислокації музею та режиму його роботи;

затверджує план роботи музею;

сприяє організації та проведенню навчальних, виховних, методичних та інших заходів на базі музею;

застосовує заходи морального та матеріального заохочення до відповідального за роботу музею.

4.3. Робота музею організовується на принципі самоврядування.

Вищим керівним органом є рада музею. Рада музею обирається на зборах учнівського чи студентського активу музею та складається з учнів або студентів, педагогічних, науково-педагогічних працівників. Її кількісний склад визначається характером і обсягом роботи музею.

Рада музею:

обирає голову та розподіляє обов'язки між членами ради, які очолюють групи або сектори: пошукової, фондової, експозиційної, просвітницької роботи тощо;

вирішує питання включення до фондів музею пам'яток історії, культури і природи, які надійшли в процесі комплектування;

обговорює та подає на затвердження плани роботи;

заслуховує звіти про пошукову, дослідницьку, наукову роботу;

організовує підготовку громадських екскурсив, лекторів, а також навчання активу;

встановлює зв'язки з пошуковими загонами, гуртками, клубами та іншими творчими об'єднаннями;

веде документацію музею (інвентарну книгу, книгу обліку проведення екскурсій, навчальних занять, масових заходів, акти прийому видачі експонатів, плани роботи тощо);

вирішує інші питання, пов'язані з діяльністю музею.

4.4. У навчальному закладі може створюватися піклувальна рада, яка створюється на добровільних засадах з числа педагогічних працівників, представників державних музеїв, архівів, спеціалістів різних галузей знань, краєзнавців, ветеранів війни та праці, представників громадських організацій та державних установ.

4.5. З метою удосконалення та координації роботи музеїв в районах, містах та областях можуть створюватись методичні комісії з їх діяльності.

4.6. Облік музеїв здійснюють Український державний, Кримський республіканський, обласні, районні, міські центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, станції юних туристів, а також інші позашкільні навчальні заклади за рішенням відповідних органів управління освітою.

5. Облік і збереження музейного фонду

5.1. Облік і збереження музейного фонду проводиться відповідно до Положення про Музейний фонд України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 N 1147.

5.2. Зібраний матеріал складає фонди музею і обліковується в інвентарній книзі, яка скріплюється печаткою та завіряється підписом керівника навчального закладу.

5.3. Фонди музею поділяються на основні (оригінальні пам'ятки історії, культури та природи) і допоміжні (схеми, діаграми, копії, муляжі тощо).

Унікальні пам'ятки фонду, а також ті, що мають виняткове наукове, історичне, художнє чи інше культурне значення, заносяться Міністерством культури і туризму до Державного реєстру національного культурного надбання.

5.4. Пам'ятки історії та культури (в тому числі нагороди з цінних металів), яким загрожує знищення чи псування, можуть бути вилучені з музею згідно з законодавством.

У разі припинення діяльності музею оригінальні пам'ятки історії та культури передаються до державних та інших музеїв на умовах, що не суперечать законодавству.

5.5. Порядок обліку, охорони, зберігання, консервації, реставрації музейних зібрань та окремих пам'яток, що належать до державної частини Музейного фонду, визначається інструкцією, затвердженою Міністерством культури і туризму України.

6. Господарське утримання і фінансування

6.1. Музей в своїй роботі використовує навчальне обладнання, кабінети та інше майно навчального закладу.

Витрати, пов'язані з пошуковою роботою, придбанням інвентарю, обладнання, технічних засобів та оформлення музею, проводиться за рахунок загальних асигнувань, органів управління освітою, а також залучених коштів.

6.2. Керівник навчального закладу встановлює надбавки за завідування музеєм за рахунок і в межах фонду заробітної плати; Завідувачу музеєм при навчальному закладі системи загальної середньої освіти встановлюється надбавка за рахунок і в межах фонду заробітної плати з урахуванням вимог пункту 3.3 Положення про навчальний кабінет загальноосвітніх навчальних закладів, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2004 N 601 і зареєстрованого в Міністерстві юстиції України.

Розмір посадового окладу (ставки заробітної плати) завідувача кабінетом (майстернею) загальноосвітніх навчальних закладів встановлюється згідно з наказом МОН України від 29.03.2001 N 161, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 03.04.2001 за N 303/5494.

ПРОГРАМА "РІДНИЙ КРАЙ" (34 год)*
ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Програма "Рідний край" розрахована на учнів початкових класів. Вона реалізується протягом одного навчального року і може бути включена до варіативної частини навчального плану.

Програма передбачає:

- розширення знань дітей про рідний край
- ознайомлення з традиціями і звичаями свого мікрорегіону
- опанування знаннями про видатних людей краю
- ознайомлення з природою населеного пункту
- формування патріотичних, естетичних почуттів
- виховання любові до рідного краю, народу, його звичаїв, традицій та обрядів, родини, сім'ї.

Курс складається з окремих розділів:

- «Мій рідний край»
- «Звичаї, традиції мого краю»
- «Природа навколо нас»
- «Рід, родина, рідня»
- «Твоя світлиця - рідний дім»

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Мій рідний край

Назва села, міста, вулиці. Географічне розташування села, міста, його краєвиди. Історичні відомості про заснування села, міста, вулиці. Легенди і перекази про походження назв географічних об'єктів населеного пункту. Відомі історичні постаті, народні майстри, поети, художники, які народилися або діяли в цьому краї. Історичні пам'ятки місцевості і краю (храми, пам'ятники, будівлі, книги тощо).

Звичаї, традиції мого краю

Традиційні заняття людей. Землеробство. Ремесла і промисли (гончарство, ткацтво та інш.). Допоміжні заняття (мисливство, рибальство та інш.). Державні і народні свята.

Різдво. Зміст свята. Колядування, щедрування.

Веснянки, гаївки.

Ігри та забави. Лічилки, дражнилки, мирилки. Іграшки.

Природа навколо нас

Природні багатства рідного краю. Світоглядні уявлення і народні знання про рослинний і тваринний світ. Оспівування у фольклорі природи краю.

Господарські споруди для утримання худоби, птиці, для різного реманенту та господарського збіжжя, їх місцеві назви.

Приказки, прислів'я, пісні, перекази, казки, байки про тварин.

Народні назви рослин. Охорона і пошанування рослин і тварин.

Рід, родина, рідня

Склад сім'ї, імена батьків, бабусь, дідусів.

Слова-терміни найближчої спорідненості: двоюрідні брат і сестра, дядько, тітка.

Традиційна сімейна мораль: шанобливе ставлення до старших і піклування про них, повага до жінки-матері, бабусі, ставлення до батька.

Генеалогічне дерево сім'ї - родовід.

Функції членів сім'ї.

Сімейні обряди. Традиції сімейного виховання.

Твоя світлиця - рідний дім

Українська хата. Внутрішнє планування і обладнання традиційної хати. Елементи інтер'єру (піч, ліжко, лава, жердка, колиска...) Чим прикрашали хату (килим, вишиті і ткані рушники, скатерки, покривала, доріжки, духмяні трави, квіти тощо).

Старовинні речі в домі.

Пісні, прислів'я, повір'я, легенди, пов'язані з домівкою.

Найстаріша хата на вулиці, в селі, місті.

Криниця на подвір'ї, на вулиці, ставлення людей до неї.

Традиційний український одяг. Місцеві назви елементів одягу.

ПРОГРАМА

4-й клас

(1 год. на тиждень)

ТЕМА. Мій рідний край (10 год.)

1. Місто (село), в якому я живу.

1 год.

2.	Легенди і перекази про походження назв географічних об'єктів населеного пункту.	2 год.
3.	Історія мого міста (села).	2 год.
4.	Пам'ятні місця.	2 год.
5.	Видатні люди.	2 год.
6.	Складання і розгадування кросвордів про рідний край.	1 год.

ТЕМА. Звичаї, традиції мого краю (8 год.)

1.	Традиції і звичаї рідного краю.	2 год.
2.	Різдвяні свята.	1 год.
3.	Веснянки і гаївки.	1 год.
4.	Ігри та забави.	1 год.
5.	Народне мистецтво рідного краю.	2 год.
6.	Екскурсія до шкільного музею, світлиці.	1 год.

ТЕМА. Природа навколо нас (5 год.)

1.	Рослини мого краю. Охорона рослин.	2 год.
2.	Тварини, птахи.	2 год.
3.	Екскурсія до місцевого краєзнавчого музею або до рідкісних об'єктів флори, фауни.	1 год.

ТЕМА. Рід, родина, рідня (6 год.)

1.	Моя родина. Мої батьки.	1 год.
2.	Родовідне дерево.	1 год.
3.	Свято в нашій сім'ї. Родинні традиції.	2 год.
4.	Сторінки сімейного альбому.	1 год.
5.	Професія наших батьків.	1 год.

ТЕМА. Твоя світлиця - рідний дім (5 год.)

1.	Українська хата. Обрядова і побутова роль печі і рушника.	1 год.
2.	Криниця.	1 год.
3.	Місцеві назви одягу.	1 год.
4.	Підсумкове заняття. Тематичний ранок "Мій рідний край - моя історія жива". Вікторина "Чи знаєш свій рідний край?" Оформлення альбому "Край, в якому живем".	2 год.

Основні вимоги до знань та вмінь учнів.

Учні повинні знати:

- Історію рідного міста (села), походження назви;
- Традиції і звичаї свого народу;

- Свій рід;
- Основну історико-краєзнавчу літературу про свій край.

Учні повинні вміти:

- Розказати про минуле свого краю;
- Скласти родовідне дерево;
- Записувати розповіді, легенди, пісні про рідний край;
- Використовувати набуті знання на уроках читання, рідної мови, природознавства;
- Оформити з допомогою зібраного матеріалу альбом "Край, в якому я живу".

Література:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / редкол.: Мехеда М.І. (голова), Галай Д.М. (відп. секр.) та ін. - К., 1971. – 706 с. : іл.
2. Прокопчук В.С. Дунаївці: краєзн. нарис / В.С. Прокопчук. - Л., Каменярь, 1989. – 79 с. : іл.
3. Прокопчук В.С. Славетні Дунаєвеччини: краєзн. матер., бібліогр. – Дунаївці, 1989. – 22 с.
4. Подільської землі сини / упоряд.: Пилявський С.П., Чиж І.С., Чижевський В.П. - Хмельницький: Поділля, 1993. – 142 с.
5. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посібн. / Прокопчук В.С. - К.: Рідний край, 1999. – 95с.
6. Прокопчук В.С. Просвітителі з Поділля / Прокопчук В.С. - Хмельницький, 1992. – 24 с.
7. Прокопчук В.С. Стелися, зелений кудрявцю: подільські колядки, щедрівки, гаївки / упоряд.: - В.С. Прокопчук. – Хмельницький, 1992. – 124 с.
8. Сапіга В.К. Українські народні свята та звичаї. - К.: Т-во "Знання України" - 1993.

- *Програма погоджена Хмельницьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти і затверджена управлінням освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації.*

ПРОГРАМА ГУРТКА*
"ТОПОНІМИ РІДНОГО КРАЮ"
ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Програма розрахована на основну, старшу середню школу, вихованців позашкільних закладів і мала б найбільший ефект, якби її опановували учні 8-го та інших класів, які мають певні історико-географічні знання і не обтяжені підготовкою до випускних іспитів. Реалізується протягом одного навчального року і з деякими корективами (у першу чергу в кількості годин) може успішно використовуватися як на заняттях гуртків шкіл, позашкільних закладів, факультативів, так і при веденні курсу за вибором.

Програма передбачає надання учням додаткових історичних знань, умінь і навичок науково-краєзнавчої дослідницької роботи, розвиток патріотичних почуттів, виховання гордості за свій край, Україну.

Значна увага приділяється ознайомленню із спеціальною історичною дисципліною топонімікою, її понятійним, термінологічним апаратом, методикою топонімічних досліджень, різними джерелами топонімічних знань. І в той же час програма має практичне спрямування, більшу половину занять складають екскурсії, експедиції, робота в бібліотеках, музеях, архівах, зустрічі з краєзнавцями, науковцями, старожилами - носіями топонімічної інформації. Передбачається посилення інтересу до курсу шляхом застосування ігрових прийомів - складання кросвордів, запитань до вікторин, підготовка і проведення тематичного вечора

Учні опановують методику роботи з різними джерелами, готують рекомендації, матеріали для засобів масової інформації, складають картки, топонімічну картотеку і топонімічний словник. При вмілому педагогічному керівництві роботою гуртка цей інтерес можна успішно підтримувати протягом року за рахунок реального успіху, очевидності внеску кожного гуртківця в кінцевий результат. А його відобразять підсумкові матеріали – стенд «Топоніми нашого населеного пункту» в коридорі школи чи в кабінеті історії, топонімічна картотека, топонімічний словник.

Проведення кількох масових заходів, підготовка низки матеріалів і рекомендацій ознайомить з топонімією населеного пункту широке коло учнів, дасть практичний матеріал учителям для роботи на уроці, у позаурочний час, для вдосконалення історико-краєзнавчих нарисів про населені пункти, експозицій музеїв, музейних кімнат, занять краєзнавчих гуртків.

Програма розрахована на 34 години (1 год. на тиждень).

ПРОГРАМА

І година на тиждень, 34 год

1. Вступ (1 год.)

Топоніміка як наука. Джерела. Мета курсу, план занять. Організаційні питання.

2. Топоніми і мікротопоніми нашого населеного пункту, їх класифікація (4 год.).

Поняття про топоніми, мікротопоніми, топонімію. Складання переліку топонімів, мікротопонімів населених пунктів місцевої Ради народних депутатів. Класифікація топонімів за походженням географічних назв. Екскурсія до природних об'єктів - носіїв топонімічних назв.

3. Практичне заняття №1. "Ознайомлення з топонімічною літературою бібліотеки" (2 год.).

4. Тематична екскурсія "Топоніми в експозиціях місцевого музею" (1 год.).

5. Легенди і перекази про походження назв географічних об'єктів населеного пункту (2 год.).

Зустрічі окремих груп учнів із старожилами, запис фольклору. Ознайомлення з матеріалами преси, альбомами, рукописними збірниками, іншими джерелами усної народної творчості, які дають пояснення топонімів та мікротопонімів населеного пункту.

6. Практична робота №2. "Робота в державному архіві з матеріалами про топоніми краю" (5 год.).

7. Практичне заняття №3. "Складання картки обліку мікротопонімів, створення топонімічної картотеки" (1 год.).

8. Зустріч з науковцями, краєзнавцями-фахівцями в галузі топоніміки. Узагальнення набутих теоретичних знань. Отримання додаткової інформації про походження географічних назв населеного пункту. Ознайомлення з методами і прийомами топонімічних досліджень (2 год.).

9. Складання кросвордів топонімічних назв (1 год.).

10. Виготовлення стенда "Топоніми нашого населеного пункту" (2 год.).

11. Підготовка матеріалів про топоніми краю, цікаві легенди, топонімічні дослідження членів гуртка, факультативу, курсу за вибором у пресу, на радіо, телебачення (1 год.).

12. Вікторина «Топоніми рідною краю» (2 год.).

13. Початок роботи по складанню топонімічного словника населеного пункту (2 год.).

Ознайомлення з методикою творення словника, вимогам до підбору, розташування і потрактування топонімів, оформлення. Практична робота №4. "Робота з топонімічними картами, удосконалення тексту, підготовка вступної статті, пояснень".

14. Підготовка рекомендацій до тематико-експозиційного плану музею про використання топонімічних матеріалів в експозиціях, екскурсіях (2 год.).

15. Оформлення топонімічного словника з метою передачі його до шкільної бібліотеки, музею, кабінету історії, географії (2 год.).

16. Тематичний вечір "Історія в географічних назвах" (3 год.).

17. Підсумкове заняття (1 год.).

Оцінка зробленого, внеску кожного в дослідження топономії рідного краю. Обговорення рекомендацій з вивчення і використання топонімів і мікротопонімів населеного пункту, перспективи дальших краєзнавчих занять.

ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ ТА ВМІНЬ УЧИТЕЛЬ ПОВИНЕН

Дати знання про топоніміку як допоміжну історичну науку, закономірний зв'язок топонімів з природним оточенням, історичними подіями, внеском конкретних осіб у їх перебіг; сформулювати в учнів достатній для практичної історико-краєзнавчої роботи топонімічний понятійний апарат; ознайомити з усними і писемними джерелами топонімічної інформації.

Допомогти оволодіти вміннями конспектувати, цитувати, записувати розповідь, формувати пояснення топоніма – основне та альтернативне.

Виробити в учнів навички оформлення топонімічної картки, картотеки, словника, опрацювання архівних матеріалів.

УЧЕНЬ ПОВИНЕН

ЗНАТИ:

- топонімічні об'єкти рідного краю, їх назви;
- поняття "топоніміка", "топонім", "топонімія", "агронім", "гелонім", "гідронім",
- "дримонім", "дромонім", "мікротопонім", "ойконім", "оронім", "урочище";
- легенди і перекази, що пояснюють топоніми, макротопоніми, мікротопоніми населеного пункту;
- основну історико-краєзнавчу літературу про топоніми краю.

ВМІТИ:

- пояснити відомі топоніми і мікротопоніми;
- їх класифікувати за походженням;
- складати картку обліку топонімічного об'єкта, топонімічну картотеку, словник;
- записувати розповіді старожилів, легенди, перекази пісні, що несуть топонімічну інформацію;
- користуватися різними джерелами, конспектувати, робити записи легенд, переказів, пісень;
- використовувати набуті топонімічні знання на уроках історії, географії, з інших предметів;
- оформити з допомогою зібраного матеріалу стенд кабінету, музею, тощо.

** Програма погоджена Хмельницьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти і затверджена управлінням освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації.*

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література:

1. Ашурков В.Н. Историческое краеведение / В.Н. Ашурков. – 2-е изд. – М., 1990.
2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
3. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ-на початку ХХ ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 256 с.
4. Матюшин Г.Н. Историческое краеведение / Г.Н. Матюшин. – М.: Просвещение, 1987.
5. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.; Його. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець_подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312с.; Його. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 600 с.; Його. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ-початку ХХІ ст. / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 600 с.
6. Прокопчук В.С. З історії адміністративно-територіального устрою Поділля / В.С. Прокопчук // Хмельниччина: Дивокрай: Науково-краєзнавче видання. – 2004. - №1-2. – С.13-17.
7. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посібник / В.С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1999. – 95 с.
8. Прокопчук В.С. Учнівська науково-дослідницька робота: підготовка і захист: метод. рекомендації / В.С. Прокопчук. – Хмельницький, 2006. – 47 с.
9. Організація та проведення етнографічної експедиції (Методичні рекомендації для студентів та вчителів гуманітаріїв) / Уклад. В.І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 28 с.
10. Якубовський В.І. Музеєзнавство: навчальний посібник-практикум / В.І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 272 с.

Додаткова література:

1. Бабишен С.Д. Топоніміка в школі (На матеріалах Хмельницької області) / С.Д. Бабишен. – К.: Рідна школа, 1962. – 122 с.
2. Барков А. Вопросы методики истории и географии / А. Барков. – М., 1987.
3. Винокур І.С. Розвиток історичного краєзнавства на Поділлі: досвід і проблеми / І.С. Винокур // тези всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Кам'янець-Подільський; К.: Рідний край, 1991. – С.12-13.

4. Гуменюк С.К. З історії краєзнавчого руху на Поділлі / С.К. Гуменюк // V Всеукр. наук. конф. з істор. краєзн.: тези доп. і повід. – Кам'янець-Подільський; К.: Рідний край, 1991. – С. 35.
5. Закон України “Про музеї та музейну справу” // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №25. – С. 565-573.
6. Закон України “Про охорону культурної спадщини” // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №39. – С. 333-372.
7. Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – 424 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – 706 с.: іл.
9. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа, 1995. – 223 с.: іл.
10. Краеведение: пособие для учителя / под ред. А.В. Даринского. – М.: Просвещение, 1987.
11. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 301 с.
12. Методика историко-краеведческой работы в школе / под ред. И.С. Борисова. – М., 1992.
13. Моя земля – земля моїх батьків: положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу // Освіта. – 1991. – 24 січня.
14. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312 с.
15. Прокопчук В.С. Історія міст і сіл Хмельницької області: минуле, сьогодення, перспективи / В.С. Прокопчук // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.44-56.
16. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29-30 квітня 2003 року): матер. і док. – К.: Академія, 2004. – 160 с.
17. Положення про Всеукраїнську історико-географічну експедицію учнівської молоді “Мікротопоніми України” // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1995. – №6. – С. 8-10.
18. Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України (Затв. наказом Міносвіти України 20.05.97 р. №151) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – №18. – С. 3-10.
19. Положення про відомчу реєстрацію і перереєстрацію музеїв при закладах освіти системи Міністерства освіти України (Затв. наказом Міносвіти України 20.05.97 р. №152) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – №18. – С.10-21.

20. Правила проведення туристських походів, експедицій і екскурсій з учнівською і студентською молоддю України (Затв. наказом Міносвіти України 03.03.93 р. №52) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1993. – №6. – С. 3-16.
21. Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в національній школі / Ярослав Треф'як. - Івано-Франківськ, 2002. – 106 с.: іл.
22. Янко М.Г. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М.Г. Янко. – К., 1975.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін

Затверджую

Проректор з науково-педагогічної роботи
В.М.Федорчук

_____ 2009 р.

**НАВЧАЛЬНА І РОБОЧА НАВЧАЛЬНА
ПРОГРАМИ СПЕЦКУРСУ
«ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО»**

Програму уклав Прокопчук В.С.,
доктор істор. наук, професор

Ухвалено
методичною радою факультету
історичного факультету

Протокол № _____ від _____
Голова методичної ради

підпис

ініціали, прізвище

Обговорено і затверджено
на засіданні кафедри
історії народів Росії і спеціальних
історичних дисциплін

Протокол № _____ від _____
Завідувач кафедри

підпис

І.В. Рибак

ініціали, прізвище

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Напрямок

Спеціальність 7.010.103 Історія

Освітньо-кваліфікаційний рівень
підготовки фахівця бакалавр

Характеристика навчальної
дисципліни вибіркова

Семестр п'ятий

Вид контролю залік

№ з/п	Структура навчальної дисципліни	Кількість
1.	Кредити за ECST	1
2.	Модулі	1
3.	Змістові модулі	1
4.	Всього годин	36
	- аудиторні;	18
	- позааудиторні	18
5.	Види теоретичної і практичної підготовки:	
	- лекції;	14
	- семінарські заняття;	4
	- індивідуальні заняття;	2
	- самостійна робота;	6
	- індивідуальні навчально-дослідні завдання	10

2. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

2.1. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Програма розрахована на студентів історичного факультету. Вивчення історії України, рідного краю, методики викладання неможливе без опанування їх складовою – системою знань про краєзнавчий рух, історію шкільного краєзнавства, форми і методи організації шкільної краєзнавчої роботи як в урочний, так і позаурочний час.

Мета програми полягає в поглибленні загальних краєзнавчих знань студентів та формуванні в них умінь і навичок організації учнівської пізнавальної, дослідницької й практично-перетворювальної краєзнавчої діяльності.

Завдання програми:

- дати розуміння мети і змісту курсу, його практичного значення для шкільної вчительської роботи;
- розширити знання про краєзнавство як науково-громадських рух, історію краєзнавства і шкільне краєзнавство як одну з важливих його форм;
- упорядкувати знання студентів про організаційні форми і основні напрями шкільної краєзнавчої праці учителя та учнів;

- ознайомити з положеннями, методикою організації всеукраїнських та регіональних рухів, експедицій, акцій як засобу організації історико-краєзнавчої діяльності й патріотичного виховання учнівської молоді;
- дати знання про порядок підготовки, проведення й узагальнення результатів краєзнавчої експедиції;
- сприяти формуванню практичних навиків збору, упорядкування й використання топонімів та мікротопонімів населеного пункту;
- посилити теоретичні і практичні знання студентів з шкільного музейництва та пам'яткоохоронства як важливого засобу організації учнівської практично-перетворювальної діяльності;
- сприяти вихованню в студентів – майбутніх учителів історії, організаторів шкільного краєзнавства розуміння ролі і місця краєзнавства в системі шкільної навчальної і виховної роботи, любові до рідного краю, поваги до праці краєзнавців-попередників, усвідомлення своєї патріотичної ролі в продовженні вивчення і популяризації минулого рідного краю.

Програма передбачає теоретичну частину курсу реалізувати за рахунок чотирнадцятигодинного лекційного курсу, а практичну – шляхом самостійного опрацювання ряду джерел, підготовки реферату на одну із запропонованих тем, проведення двох семінарських занять по темах „Етапи розвитку історичного краєзнавства в Україні”, “Топоніми рідного краю”.

Вивчення курсу побудоване з урахуванням вимог кредитно-модульної системи та основних принципів вузівського навчання і виховання:

- поділ навчального часу на лекційний та час самостійної праці над літературою, підготовки реферату, матеріалів до семінарських занять;
- демократизації та гуманізації навчального процесу;
- єдності розвитку, навчання і виховання студентів;
- системності й комплексності у вирішенні намічених завдань;
- узгодження колективних та індивідуальних форм роботи;
- наступності й перспективності.

Завершується вивчення курсу заліком.

Зміст курсу “Шкільне краєзнавство” реалізується за рахунок групування навчального часу та інформаційно-методичних можливостей програми в трьох блоках:

теоретичного – вивчення основних положень курсу “Шкільне краєзнавство”, ознайомлення з властивими йому термінами, методами і формами організації роботи з учнями по вивченню минулого краю, дослідженню важливих подій і фактів, організації практично-перетворювальної діяльності школярів шляхом виявлення, увічнення й охорони об’єктів історії, природи та культури свого населеного пункту;

практичного – ознайомлення з історією краєзнавства, топонімією свого населеного пункту, його околиць, вироблення умінь щодо їх збору, упорядкування та використання в дослідницькій та навчально-виховній роботі;

самостійного – опрацювання рекомендованої літератури, збору мікротопонімів свого міста, селища, села, використання їх у ході семінарсько-практичного заняття та підготовки реферату по одній із запропонованих тем.

Вивчивши основні теми спецкурсу “Шкільне краєзнавство”, студент повинен знати:

- основні етапи розвитку краєзнавства, його важливої форми – шкільного краєзнавства;
- поняття й теоретичні положення курсу;

- форми і методи організації шкільної краєзнавчої праці учнів, яка реалізується за рахунок навчально-пізнавальної, дослідницької й практично-перетворювальної діяльності школярів.

ВМІТИ:

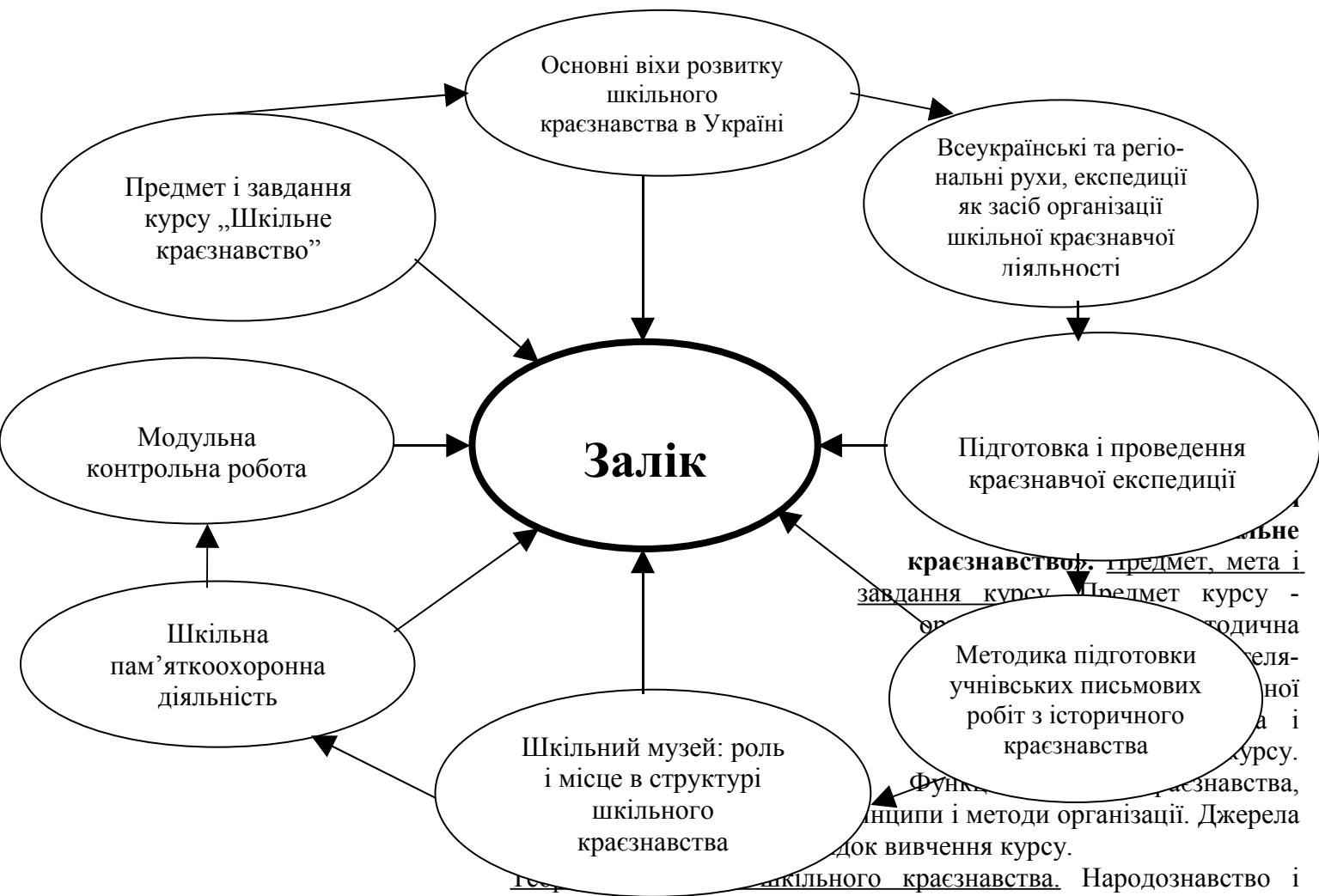
- здійснювати координацію краєзнавчої діяльності колективу педагогів та учнів, об'єднаних у спілку, товариство, гуртки тощо;
- вибирати необхідні організаційні форми, методичні засоби для посилення інтересу керівництва школи, педагогічного, учнівського колективу до краєзнавства, до його використання в справі активізації як навчального процесу, так і виховної роботи;
- вільно володіти оптимальним понятійним апаратом курсу, набором форм і методів організації шкільного краєзнавства, використовувати їх у майбутній практичній діяльності.

Контроль рівня оволодіння знаннями та уміннями здійснюється під час семінарських занять, за результатами самостійного опрацювання монографії „Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність”, збору, систематизації і теоретичного осмислення мікротопонімів свого населеного пункту, оцінки реферата на одну із запропонованих тем, модульної контрольної роботи.

2.2. СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

ТЕМА		Лекції	Семінарські	заняття Індивідуальні	Самостійна робота	ІНДІЗ
1.	Предмет і завдання курсу “Шкільне краєзнавство”	2				
2.	Основні віхи розвитку шкільного краєзнавства в Україні	2				
3.	Етапи розвитку історичного краєзнавства в Україні		2			
4.	Всеукраїнські та регіональні рухи, експедиції як засіб організації шкільної краєзнавчої діяльності	2				
5.	Підготовка і проведення краєзнавчої експедиції	2				
6.	Методика підготовки учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства	2				
7.	Топоніміка в школі		2			
8.	Шкільний музей: роль і місце в структурі шкільного краєзнавства	2				
9.	Шкільна пам'яткоохоронна діяльність	2				
	Всього годин	14	4	2	6	10

2.3. СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНА СХЕМА СПЕЦКУРСУ:

краєзнавство. З історії виникнення й формування поняття. Край, регіон, територія, історичний час, історичний факт як фундаментальні поняття курсу. Поділ краєзнавства за змістом та організаційними формами. Частовживані терміни.

Історія рідного краю як об'єкт краєзнавчої діяльності школярів. Літописні згадки про край, перша згадка і походження назв „Пониззя”, „Поділля”. Литовсько-польські часи. Інкorporація до складу Російської імперії. У роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Адміністративні перетворення в краї у довоєнний період та в роки окупації. Повоєнні адміністративно-територіальні зміни. Межі Поділля. Етапи розвитку історичного краєзнавства на Поділлі: постановка завдань, методичні поради до наступного семінару.

Основні віхи розвитку шкільного краєзнавства в Україні. Етапи розвитку шкільного краєзнавства. Вивчення географії, природи в школах Київської Русі, братських школах XVI-XVIII ст. Краєзнавчі знання в ЦПШ та школах МНО. Внесок К.Д. Ушинського в теорію і методику шкільного краєзнавства. Українізація освіти в добу УНР, посилення краєзнавчого елементу в навчанні та вихованні школярів. Центральне бюро шкільних екскурсій (1918 р.) – перша спроба

координації учнівського краєзнавчого руху в масштабах держави. Введення краєзнавства до шкільних програм 1921-1922 н.р. Розвиток теорії і методики шкільного краєзнавства в радянські часи (С. Шацький, А. Макаренко). Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція (1932 р.), організація всесоюзних екскурсій, експедицій, походів по рідному краю. Рух червоних слідопитів.

Шкільний краєзнавчий рух у незалежній Україні. 1990 – старт руху учнівської молоді України “Моя земля – земля моїх батьків”, експедиції, конкурси в рамках Малої академії наук, акції “Пам’ять”, “Збережемо пам’ять про подвиг” та ін.

Організаційні форми й основні напрями шкільної краєзнавчої діяльності. Класна, позакласна краєзнавча робота, масові індивідуальні та групові форми. Гурток – найбільш поширена форма організації шкільної краєзнавчої роботи учнів. Секція. Товариство. Клуб. Інші організаційні форми шкільного краєзнавства. Дослідження маловивчених подій, фактів регіональної історії, сфальсифікованих, замовчуваних. Збір матеріалів про козацькі часи, національно-визвольні змагання 1917-1920, 30-50-х рр., голодомор, репресії. Вивчення історії свого роду. Збір фольклору. Пам’яткознавчий, пам’яткоохоронний напрям. Підготовка і написання історії свого населеного пункту в новій редакції.

Етапи розвитку історичного краєзнавства в Україні. Розкривається на прикладі свого регіону, у даному випадку – на прикладі Поділля. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет (з 1903 року – Подільське церковне історико-археологічне товариство) і його роль в організації історико-етнографічного й статистичного опису церков та парафій. “Труди Подольського епархиального історико-статистического комітета”. Основні центри організації краєзнавчої діяльності. Подільські дослідники-краєзнавці П.М. Троїцький, М.В. Симашкевич, М.І. Яворовський, Ю.Й. Сіцинський, Й.Й. Ролле, В.К. Гульдман та інші. Давньосховище. Пам’яткоохоронство – основний напрям краєзнавчої діяльності в добу УНР (1917-1920).

Наукові товариства, науково-дослідні кафедри, краєзнавчі товариства першої половини 20-х років. Участь у I Всеукраїнській краєзнавчій конференції, створення Українського комітету краєзнавства, його бюро, комітетів, товариств на місцях. Кабінет виучування Поділля у Вінниці. Музейна і пам’яткоохоронна робота другої половини 20-х років, названих “зоряним часом” краєзнавства.

1929 рік – початок наступу сталінських репресантів проти краєзнавства, як науково-громадського руху. Процес “Спілки визволення України”, репресії проти В.Д. Отамановського, Ю.Й. Сіцинського, Д.О. Богацького, Ю.П. Філя та інших дослідників. Краєзнавча праця в час занепаду.

Участь учителів Хмельниччини в підготовці тому “Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”. Відродження краєзнавчого руху. Створення відділення Географічного товариства, Подільського історико-краєзнавчого товариства, проведення перших подільських історико-краєзнавчих конференцій.

Основні краєзнавчі структури доби незалежності: обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, створення Національної спілки краєзнавців України (2008) та її осередків у містах, районах; Центр дослідження історії Поділля; краєзнавча діяльність організацій Українського фонду культури, Просвіти, Меморіалу; шкільне, музейне, архівне, бібліотечне краєзнавство. Перші результати історико-краєзнавчих досліджень.

Всеукраїнські та регіональні рухи, експедиції як засіб організації шкільної краєзнавчої діяльності. Рух учнівської молоді України за збереження традицій, звичаїв та обрядів народу „Моя земля – земля моїх батьків”. Орієнтовні напрями: „Мій край – моя історія жива”, „Рідна мова – пісня солов’їна”, „Ой роде наш красний...”, „Струни серця”, „Кришталеві джерела”, їх зміст.

Роль всеукраїнських та регіональних туристсько-краєзнавчих, історико-географічних експедицій, акцій в активізації шкільного краєзнавчого руху. Всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція „Краса і біль України”, історико-географічна „Історія міст і сіл України”: мета, завдання, основні напрями й результати. Регіональні експедиції та акції.

Педагогічна підтримка участі школярів у всеукраїнських та регіональних експедиціях, акціях. Основні напрями і форми організаційно-методичної діяльності дирекції школи, учителя історії.

Підготовка і проведення краєзнавчої експедиції. Експедиція – одна з важливіших форм збору краєзнавчого матеріалу, пізнання рідного краю. Туристський похід, екскурсія, експедиція – спільне й відмінне.

Підготовчий період експедиції. Гурток – ефективна форма науково-теоретичної, матеріально-технічної, організаційної роботи підготовки експедиції. Теоретична і практична складові його роботи.

Польова робота. Розпорядок дня. Ведення індивідуальних щоденників, зошитів “Польового опису”, “Запису спогадів, розповідей”, “Групового щоденника”. Маршрутний лист. Роль інструктажу. Дотримання правил безпеки. Методи вивчення краєзнавчого об’єкта – спостереження, опитування. Порядок збору спогадів.

Камеральна обробка зібраних матеріалів – завершальний етап експедиції. Підготовка звіту у формі доповіді, спогадів, детального опису предметів матеріальної культури, створення їх колекції, облаштування виставки, музейної експозиції. Підготовка і проведення науково-краєзнавчої конференції чи тематичного вечора.

Методика підготовки учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства. Теоретико-методичні аспекти процесу наукового дослідження. Види й етапи наукового дослідження та його письмового оформлення. Вибір теми. Актуальність. Новизна. Практична значущість. Об’єкт, предмет дослідження. Мета і завдання.

Способи фіксації змісту джерел. Тези, анотування, реферування, план, конспект, цитата.

Види учнівських письмових робіт: повідомлення, реферат, стаття, доповідь, науковий звіт. Порядок їх підготовки, вимоги до текстів.

Учнівська конкурсна науково-дослідна робота: написання і захист. Мала академія наук України. Вибір теми. Робота з джерелами. Структура конкурсної роботи, вимоги до оформлення списку використаних джерел і посилань. Конкурс – захист – підсумковий етап роботи.

Шкільний музей: роль і місце в структурі шкільного краєзнавства. З історії музейного будівництва в Україні. Колекції в монастирях, соборах, князівських, магнатських палацах, замках – попередники музеїв. Давньосховище – перший історичний музей на Поділлі (1890). Розвиток музейної справи в ХІХ – на початку ХХ ст., у період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Музейне будівництво в радянській Україні: від піднесення, репресій, занепаду в 30-х – першій половині 40-х – до відродження в 60-70-х. Особливості розвитку музейної справи в добу незалежності України.

Основні принципи й методика створення шкільного музею. Особливості створення шкільних музеїв. Вибір профілю. Формування музейного фонду. Облік музейних предметів, їх зберігання, методика створення музейної експозиції. Виставка. Легалізація музею.

Музей – важливий центр шкільного краєзнавства. Управління музеєм. Роль музейного активу. Екскурсія – важлива форма музейної навчально-пізнавальної роботи. Інші форми музейної краєзнавчої діяльності.

Шкільна пам’яткоохоронна діяльність. З історії пам’яткоохоронного руху в Україні. Руїнація пам’ятників історії і культури в роки воєн і революцій. Діяльність українських урядів у 1917-1920 рр. по охороні культурної спадщини. Кампанія з вилучення музейних і церковних цінностей 1922 р. та її наслідки. Українське товариство охорони пам’яток історії і культури.

Законодавство України з питань охорони культурної спадщини. Позитивні процеси й негативні прояви в галузі охорони пам’яток історії і культури в добу незалежності України. Конституція України, Закон України „Про охорону культурної спадщини” (2000). Основні терміни, типи й види об’єктів культурної спадщини.

Основні напрями, форми і методи використання пам’яток історії і культури в навчально-виховній роботі з учнями: вивчення історичних подій, увічнених пам’ятниками, поширення цих

знань серед учнів, батьків, шефство над пам'ятниками. Екскурсії до пам'ятників. Зустрічі біля пам'ятників з учасниками і свідками історичних подій. Ініціювання увічнення подій і героїв.

Топоніміка в школі. Топоніміка як наука про назви географічних об'єктів і важливий напрям шкільної краєзнавчої роботи. Етапи розвитку топоніміки і топонімічних досліджень. Класифікація топонімів.

Топонімія – важливе джерело історії краю.

Основні джерела й особливості вивчення в школі топонімів. Використання методів аналізу, синтезу, опитування, конкретно-історичного-підходу, лінгвістичних, картографічного та інших.

Використання топонімів на уроках і в позаурочній роботі, на заняттях гуртків, у дослідженні історії населеного пункту, проведенні різноманітних заходів. Історико-географічна експедиція “Мікротопоніми України”, її наслідки. Картотека, топонімічний словник, карта мікротопонімів населеного пункту.

3. РОБОЧА НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

3.1. ЗМІСТ ТЕОРЕТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

	Тема і підтеми	Кількість годин	Наочні посібники, ТЗН
1.	Предмет і завдання курсу “Шкільне краєзнавство”	2	Продемонструвати основні підручники, посібники
1.1.	Предмет, мета і завдання курсу.		
1.2.	Теоретичні засади шкільного краєзнавства.		
1.3.	Історія рідного краю як об'єкт краєзнавчої діяльності школярів.		
2.	Основні віхи розвитку шкільного краєзнавства в Україні	2	
2.1.	Етапи розвитку шкільного краєзнавчого руху.		
2.2.	Шкільний краєзнавчий рух у незалежній Україні.		
2.3.	Організаційні форми і основні напрями шкільної краєзнавчої діяльності		
3.	Всеукраїнські та регіональні рухи, експедиції як засіб організації шкільної краєзнавчої діяльності.	2	Положення про рух „Моя земля – земля моїх батьків”, вказані всеукраїнські експедиції
3.1.	Рух учнівської молоді України за збереження традицій, звичаїв, обрядів народу “Моя земля – земля моїх батьків”.		
3.2.	Історико-географічна експедиція "Історія міст і сіл України".		
3.3.	Організаційно-методична підтримка участі школярів у всеукраїнських експедиціях, акціях.		
4.	Підготовка і проведення краєзнавчої експедиції	2	
4.1.	Експедиція – одна з важливіших форм збору краєзнавчого матеріалу, пізнання рідного краю.		
4.2.	Підготовчий період.		
4.3.	Польова робота.		
4.4.	Камеральна обробка зібраних матеріалів – завершальний етап експедиції.		
5.	Методика підготовки учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства	2	Прокопчук В.С. Учнівська науково-

5.1.	Теоретико-методичні аспекти процесу наукового дослідження.		дослідницька робота: підготовка і захист / В.С. Прокопчук. – Хмельницький, 2006.
5.2.	Способи фіксації змісту джерел.		
5.3.	Види учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства.		
5.4.	Учнівська конкурсна науково-дослідна робота: написання і захист.		
6.	Шкільний музей в структурі шкільного краєзнавства	2	Закон України „Про музеї та музейну справу”, „Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України”
6.1.	З історії музейного будівництва в Україні.		
6.2.	Основні принципи й методика створення шкільного музею.		
6.3.	Музей – важливий центр шкільного краєзнавства.		
7.	Шкільна пам'яткоохоронна діяльність	2	Закон України „Про охорону культурної спадщини” (2000)
7.1.	З історії пам'яткоохоронного руху в Україні.		
7.2.	Законодавство України з питань охорони культурної спадщини.		
7.3.	Основні напрями, форми і методи використання пам'яток історії і культури в навчально-виховній роботі з учнями.		

3.2. СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Тема 1. Етапи розвитку історичного краєзнавства в Україні.

Годин – 2

Мета – підсумувати й узагальнити результати самостійного опрацювання рекомендованої літератури, з'ясувати етапи розвитку історичного краєзнавства свого регіону, роль і місце в ньому шкільного краєзнавства.

План:

1. Спираючись на ключові слова (опорні сигнали), дати характеристику етапів розвитку історичного краєзнавства в своєму регіоні, визначити хронологічні рамки кожного із них, дати назву.
2. На основі самостійного опрацювання вказаної літератури та інформації, отриманої під час семінару, скласти періодизацію краєзнавства свого регіону.

Основна література:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 11-108.

2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.
3. Гальчак С.Д. Краєзнавство Східного Поділля / Сергій Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 143 с.
4. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / Віктор Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.
5. Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст. / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2009. – 600 с.
6. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи) / Петро Тронько. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2000. – 270 с.

Додаткова література:

1. Гальчак С.Д. Краєзнавство Вінниччини: Біографії. Бібліографія / Сергій Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 224 с.
2. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312 с.
3. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років XX – початку XXI ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 600 с.
4. Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): довідник / упоряд.: Т.Ф. Григор'єва, Г.А. Вербиленко, Р.В. Маньківська [та ін.] ; редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К.; Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2003. – 270 с.
5. IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року): матер. та док. – К.; Кам'янець-Подільський: Заволейко Д.Г., 2009. – 232 с.

Цю тему доцільно розглянути на прикладі діяльності краєзнавців свого регіону.

З метою активізації процесу сприйняття об'ємного матеріалу можна запропонувати студентам виконати завдання: за опорними сигналами встановити етапи розвитку історичного краєзнавства. При цьому опиратися на запропоновану літературу та інші місцеві видання. Наводяться, приміром, такі опорні словосполучення:

1. “Повість минулих літ”.
2. Мартин Бельський, Мацей Стрийковський.
3. Павло Гліщинський, Михайло Орловський.
4. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (ПЄІСК), Подільське церковне історико-археологічне товариство (ПЦІАТ).
5. УНР.
6. “Зоряний час”.
7. Репресії.
8. “Історія міст і сіл Української РСР”.
9. Критичне переосмислення.
10. Всеукраїнська спілка краєзнавців.

Варто нагадати, що ці ключові слова відображають суть історико-краєзнавчого пошуку на певному етапі розвитку краєзнавства. Поставити завдання сформулювати назву і хронологічні рамки цих етапів, пояснити їх суть і особливості.

Можна застосувати два шляхи поглиблення знань і розв'язання завдання:

1) Дати можливість у порядку самостійної роботи опрацювати вказану літературу і знайти відповіді на поставлене завдання.

2) Або застосувати метод бесіди, розповіді, характеризувати період за періодом, аби студенти на основі почутого сформулювали назву кожного періоду, встановили хронологічні

рамки. І в першому, і другому випадках студенти мають отримати, як мінімум, необхідну для вирішення завдання інформацію.

Студенти формують періодизацію краєзнавства, дають назву кожному періоду, визначають хронологічні рамки, записують і в такий спосіб хоч й оглядово, але отримують систематизовану інформацію з історії краєзнавчого руху в Україні взагалі і свого регіону – зокрема.

Тема 2. Топоніми рідного краю.

Годин – 2

Мета – підвести підсумок самостійної роботи студентів по збору мікротопонімів свого населеного пункту, надати теоретичного осмислення цій праці, сприяти формуванню в майбутніх організаторів шкільної краєзнавчої роботи знань, умінь і навиків збору, класифікації й використання в шкільній практиці мікротопонімів.

План:

1. Топоніміка – топоніми – топонімія: спільне і відмінне.
2. Значення топонімічних термінів:
 - агронім –
 - агроонім –
 - гідронім –
 - дримонім –
 - макротопонім –
 - мікротопонім –
 - ономастика –
 - регіонім –
 - урбанонім –
 - урочище –
3. Топонімічні джерела. Топоніми – науково-краєзнавче джерело: чи одне й те ж означають ці поняття? Аргументуйте вашу думку.
4. Класифікація топонімів. Наведіть один з варіантів поділу топонімів на групи.
5. Мікротопоніми вашого населеного пункту.
6. Вимоги до топонімічного словника. Карта обліку мікротопонімів.
7. Організація роботи шкільного топонімічного гуртка.

Зважаючи на те, що питання топоніміки знайшли відображення в цьому виданні, 1-4 питання обговорюються лише з метою актуалізації знань студентів з даної теми, більше уваги надається питанням 5-7, зокрема заслуховуються наслідки виконання індивідуального завдання з пошуку, пояснення й систематизації у вигляді топонімічного словника мікротопонімів свого населеного пункту з акцентуванням на спільному в їх походженні та особливостях стосовно конкретних сіл, селищ, міст.

Більш детально обговорюється останнє питання, що стосується роботи шкільного топонімічного гуртка, ролі вчителя в організації вивчення теорії і практичної роботи гуртківців по збору й потрактуванню географічних назв.

Література:

1. Бабишен С.Д. Топоніміка в школі (на матеріалах Хмельницької області) / С.Д. Бабишен. – К.: Рідна школа, 1962. – 122 с.
2. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 301 с.

3. Кушнір Б.М. Мікротопонімія як джерело вивчення історії краю / Б.М. Кушнір // Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.2. – С. 212-229.
4. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – 351 с.
5. Мурзаев Э. М. Топонимика популярная / Э. М. Мурзаев. – М., 1973.
6. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь / В.А. Никонов. – М.: Мысль, 1955. – 509 с.
7. Поспелов Е.М. Школьный топонимический словарь / Е.М. Поспелов. – М.: Просвещение, 1983.
8. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посібн. / В.С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1999. – 94 с.
9. Суперанская А.В. Что такое топонимика? / А.В. Суперанская; отв. ред. Т.В. Степанов. – М., 1985.
10. Янко М.Г. Топонімічний словник – довідник Української РСР / М.Г. Янко. – К., 1975.

3.3. САМОСТІЙНА РОБОТА

Вид самостійної роботи	Кількість годин	Форми контролю	Література
Опрацювати монографію „Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність”	3	Оцінка участі в семінарі	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – 204с. ▪ Мацько В. Монографія про подільське краєзнавство / Віталій Мацько // Майбуття. – 1995. - №16. ▪ Ковальчук Н. Нові монографії / Наталя Ковальчук // Подолянин. – 1996. - №14.
Зібрати мікротопоніми свого населеного пункту й дати їм пояснення	3	Оцінити якість підготовки словника мікротопонімів свого населеного пункту	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Бабишен С.Д. Топоніміка в школі (На матер. Хмельницької області) / С.Д. Бабишен. – К.: Рідна школа, 1962. – 122 с. ▪ Янко М.Г. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М.Г. Янко. – К., 1975. ▪ Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 301 с. ▪ Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посіб. / В.С. Прокопчук – К.: Рідний край, 1999. – 94 с.
Виконати індивідуальне науково-дослідне завдання за визначеною темою	10	Оцінка кожної роботи окремо у 12-бальній системі	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Індивідуально підібрані джерела літератури

3.4. ІНДИВІДУАЛЬНА РОБОТА

Мета – шляхом опрацювання літератури, збору краєзнавчих матеріалів підготувати реферат і в такий спосіб поглибити знання зі спецкурсу „Шкільне краєзнавство”.

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань:

1. Історичні віхи шкільного краєзнавства України.
2. Основні напрями шкільної краєзнавчої діяльності.
3. Організаційні форми шкільного краєзнавства.
4. Краєзнавча робота в _____ ЗОШ I-III ст.
5. Поділля: з історії адміністративно-територіального устрою.
6. Періодизація історичного краєзнавства.
7. Закон України “Про охорону культурної спадщини” (2000) і його значення для організації шкільної пам’яткоохоронної роботи.
8. Шкільна пам’яткоохоронна робота.
9. Форми і методи використання пам’ятників у навчально-виховній роботі.
10. Пам’ятники і пам’ятні знаки с. _____ району, їх використання в шкільній навчально-виховній діяльності.
11. Пам’ятники доби незалежності України, встановлені в _____ районі (місті).
12. Закон України “Про музеї та музейну справу” (1995) і його вплив на шкільну музейну роботу.
13. Досвід створення й організації діяльності музею _____ ЗОШ I-III ст.
14. Використання експозицій шкільного музею в навчально-виховній роботі.
15. Види учнівських наукових робіт і вимоги до їх підготовки.
16. Повідомлення й реферат як види учнівських письмових робіт.
17. Мала академія наук України і її вплив на краєзнавчі дослідження учнів _____ ЗОШ I-III ст.
18. Учнівська конкурсна наукова робота: вибір теми, вимоги до вступу й оформлення.
19. Літописець мого села (селища, міста).
20. Рецензія на книгу з історії населеного пункту.
21. Моє село за роки незалежності: зміни – успіх й проблеми.
22. Участь учнів _____ школи в русі „Моя земля – земля моїх батьків”, Всеукраїнських історико-краєзнавчих експедиціях.
23. Всеукраїнська історико-географічна експедиція учнівської молоді „Історія міст і сіл України”, форми і методи діяльності вчителя історії по її організації.
24. Краєзнавча робота позашкільних установ (СЮТК, СЮН, Будинку творчості школярів) _____ району (міста).
25. Огляд краєзнавчої літератури, виданої в _____ районі (місті) за роки незалежності.
26. Хмельницький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді – координатор шкільного краєзнавчого руху на Хмельниччині.
27. Газета “_____” – організатор і популяризатор краєзнавства в _____ районі.
28. Підготовчий період краєзнавчої експедиції.
29. Шкільна історико-краєзнавча конференція: підготовка, проведення, підсумки.

Порядок подання та захист ІНДЗ

Звіт про виконання ІНДЗ (реферат) з титульною сторінкою, що відображує назву вузу, факультету, кафедри, прізвище ім'я, по батькові, курс, тему, обсягом до 10 стандартних аркушів подається викладачеві за 2 тижні до заліку.

Оцінка ІНДЗ проводиться викладачем у бальній системі. Можливий усний звіт студента, або оцінка під час колоквиуму.

Оцінка ІНДЗ є обов'язковим компонентом заліку і складає 12 балів.

3.5. РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЩО ПРИСВОЮЮТЬСЯ СТУДЕНТАМ

№ № п/п	Вид роботи	Балів
1.	Оцінювання рівня підготовки й участі у семінарських заняттях	24
2.	Самостійна робота (за словниками, довідниками дати визначення основним поняттям, термінам курсу)	12
3.	Виконання ІНДЗ	12
4.	Модульна контрольна (у формі письмової роботи)	45
5.	Додаткова робота студента	2
6.	Заохочувальні бали	5
	Разом:	100

За умови отримання 60 і більше балів студенту зараховується засвоєння курсу, виставляється рейтингова оцінка з кредитного модуля та її відповідник за шкалою ECTS:

Рейтингова оцінка з кредитного модуля (спецкурсу)	Підсумкова оцінка за шкалою ECTS	Підсумкова оцінка за національною шкалою
90-100	A (відмінно)	Зараховано
82-89	B (дуже добре)	
75-81	C (добре)	
67-74	D (задовільно)	
60-66	E (достатньо)	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)	Не зараховано
34 і менше	F (незадовільно, додаткова робота щодо вивчення матеріалу кредитного модуля)	

3.6. ПИТАННЯ ДЛЯ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ "ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО"

1. Сформулюйте предмет і завдання курсу „Шкільне краєзнавство”.
2. „Пониззя” і „Поділля”: дата першої згадки, адміністративні центри, відмінності.
3. Основні віхи адміністративно-територіального устрою Поділля.

4. Організаційні форми шкільного краєзнавчого руху.
5. Всеукраїнська спілка краєзнавців: мета, завдання, основні напрями діяльності.
6. Основні напрями шкільної краєзнавчої діяльності на сучасному етапі.
7. Роль учителя у створенні й організації діяльності шкільного краєзнавчого гуртка.
8. Періодизація подільського краєзнавства: хронологічні рамки, назви періодів, основний зміст.
9. Основні етапи історії шкільного краєзнавчого руху.
10. Рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу „Моя земля – земля моїх батьків” мета, завдання, напрями діяльності.
11. Діяльність учителя історії щодо організації участі школярів у всеукраїнських історико-краєзнавчих експедиціях.
12. Історико-географічна експедиція „Історія міст і сіл України”: мета, завдання, роль учителя історії в її організації.
13. Дайте визначення, вкажіть особливості учнівських туристського походу, екскурсії, експедиції.
14. Охарактеризуйте основні етапи підготовки і проведення краєзнавчої експедиції.
15. Дайте характеристику основних методів експедиційного дослідження.
16. Діяльність керівника учнівської краєзнавчої експедиції по забезпеченню охорони життя і здоров'я її учасників.
17. Камеральна обробка зібраних матеріалів – завершальний етап експедиції: види робіт, способи підведення підсумків.
18. Складіть питальник для вивчення мікротопонімів населеного пункту.
19. Види учнівських наукових робіт й основні вимоги до їх підготовки.
20. Способи фіксації змісту джерел. Вимоги до цитування.
21. Мала академія наук України – зміст, форми і методи роботи.
22. Докажіть, що топоніми є цінним джерелом вивчення історії населеного пункту.
23. Топоніміка-топоніми-топонімія – мікротопоніми: спільне і відмінне.
24. Вкажіть основні джерела вивчення топонімів і мікротопонімів.
25. Шкільний музей – як центр шкільного краєзнавства
26. У чому відмінність між пам'яткознавством і пам'яткоохорономством?
27. Закон України „Про охорону культурної спадщини” (2001) про типи і види об'єктів культурної спадщини.
28. Дайте визначення термінів: – культурна спадщина
 - пам'ятка
 - пам'ятник
 - охорона культурної спадщини
29. Діяльність учителя історії щодо залучення школярів до охорони пам'яток історії і культури.
30. Основні форми і методи використання пам'яток історії і культури в навчально-виховній роботі з учнями.

НАВЧАЛЬНІ І КОНТРОЛЬНІ ТЕСТИ

1. Шкільне краєзнавство – це:
 - а) вивчення історії, економіки і культури краю в школі;
 - б) краєзнавча діяльність учнів середніх загальноосвітніх шкіл під керівництвом учителя;
 - в) класна і позакласна краєзнавча діяльність учнів шкіл і професійно-технічних навчальних закладів під керівництвом учителя;
 - г) написання учнівських краєзнавчих конкурсних робіт під науковим керівництвом учителя;

- д) ваш варіант.
2. Види краєзнавства за змістом роботи:
- а) екскурсії, експедиції, турпоходи;
 - б) державне, громадське, шкільне, історичне, літературне;
 - в) географічне, історичне, археологічне, літературне, економічне, природниче, вузівсько-шкільне;
 - г) ваш варіант.
3. Види краєзнавства за формою організації:
- а) історичне;
 - б) шкільне;
 - в) державне, громадське, шкільне;
 - г) музейне, архівне, бібліотечне, шкільне, археологічне, етнографічне, географічне.
4. Функції шкільного краєзнавства:
- а) освітня, дослідницька, суспільно корисна;
 - б) освітньо-пізнавальна, пошуково-дослідницька, перетворювальна, навчально-виховна;
 - в) сприяння засвоєнню учнями основ наук, формування національної свідомості, поповнення зібраним матеріалом шкільних музеїв, кутків, кабінетів, формування дослідницьких навичок;
 - г) ваш варіант.
5. Основні організаційні форми шкільного краєзнавства:
- а) гурток, експедиція, вікторина;
 - б) товариство, конференція, топоніміка;
 - в) гурток, товариство, клуб;
 - г) екскурсія, експедиція, турпохід, КВК.
6. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, з 1903 року – Подільське церковне історико-археологічне товариство діяли протягом:
- а) 1862-1905;
 - б) 1865-1914;
 - в) 1876-1916;
 - г) 1865-1920;
 - д) 1903-1917 рр.
7. "Зоряним часом" українського краєзнавства прийнято вважати:
- а) другу половину XIX – початок XX ст.;
 - б) 60-70-і роки – кампанію з написання "Історії міст і сіл Українського РСР";
 - в) 20-і роки XX ст.;
 - г) 1926-1929 рр.;
 - д) 1991-2008 рр.
8. Український комітет краєзнавства сформовано:
- а) 1921 р.;
 - б) 1924 р.;
 - в) 1925 р.;
 - г) 1990 р.

9. Період відродження українського краєзнавства припадає на:
- а) 1921-1929 рр.;
 - б) 1953-1980 рр.;
 - в) 80-і роки ХХ ст.;
 - г) 1991-2008 рр.
10. Всеукраїнська спілка краєзнавців утворена:
- а) 1925 р.;
 - б) 1962 р.;
 - в) 1990 р.;
 - г) 1991 р.
11. Національна спілка краєзнавців України створена:
- а) 1925 р.;
 - б) 1990 р.;
 - в) 1991 р.;
 - г) 2008 р.
12. Учнівський краєзнавчий рух в Україні координує:
- а) Національна спілка краєзнавців України;
 - б) Українське географічне товариство, Національна спілка краєзнавців України;
 - в) Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді;
 - г) Міністерство освіти і науки України та Міністерство сім'ї, молоді і спорту.
13. Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді координує проведення:
- а) конференцій, олімпіад, конкурсів, КВК з питань краєзнавства;
 - б) рухів, акцій, історико-краєзнавчих експедицій, всеукраїнських еколого-натуралістичних конференцій;
 - в) конкурсів на кращий підручник, конференцій, предметних олімпіад, рухів, експедицій;
 - г) краєзнавчих акцій, руху "Моя земля – земля моїх батьків", історико-краєзнавчих та історико-географічних експедицій, туристсько-спортивних змагань;
 - д) ваша відповідь.
14. Рух "Моя земля – земля моїх батьків", заснований Міністерством народної освіти УРСР, Спілкою письменників, Спілкою композиторів, Українським фондом культури, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, стартував:
- а) 1 грудня 1991 р.;
 - б) 1 вересня 1990 р.;
 - в) 1 вересня 1995 р.;
 - г) 28 червня 1996 р.
15. Рух "Моя земля – земля моїх батьків" започаткували:
- а) Міністерство народної освіти УРСР, Спілка письменників, Спілка композиторів, Український фонд культури, Всеукраїнська спілка краєзнавців;
 - б) Всеукраїнська спілка краєзнавців і Українське географічне товариство;
 - в) Міністерство народної освіти УРСР та Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді;
 - г) Міністерство народної освіти УРСР, Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, Всеукраїнська спілка краєзнавців.

16. У ході краєзнавчої експедиції:
- проводиться підготовча, польова і камеральна робота;
 - відбувається групове вивчення екскурсійних об'єктів;
 - вивчення її учасниками певної території у відповідності з визначеною метою;
 - ваш варіант.
17. Основні методи експедиційних польових досліджень:
- опитування, експеримент, спостереження, ведення щоденника;
 - вивчення матеріальних і духовних джерел певного краєзнавчого об'єкта;
 - аналіз карт і планів села, спостереження, опитування, відбір, обробка і фіксація предметів матеріальної культури; експеримент;
 - теоретичні і практичні заняття гуртка, фіксація результатів у "Польовому щоденнику", зошиті "Польового опису" тощо.
18. Учитель у ході підготовки і проведення краєзнавчої експедиції:
- проводить заняття гуртка "Юний краєзнавець";
 - відповідає за життя, здоров'я учнів, доповідає директору школи про хід експедиції, представляє кращих учнів до нагороди;
 - ваш варіант.
19. Способи фіксації змісту джерел:
- рекомендаційна анотація, розгорнутий реферат;
 - тези, конспект, стаття, лекція;
 - анотування, реферування, тези, план, цитування, конспект, доповідь;
 - підготовка повідомлення, реферата;
 - ваш варіант.
20. Види учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства:
- повідомлення, реферат, стаття, конкурсна науково-дослідна робота;
 - повідомлення, реферат, стаття, доповідь;
 - підготовка рецензій, рефератів, топонімічних словників, описів;
 - науково-дослідна конкурсна робота, стаття, доповідь, тези і план.
21. Структуру учнівської науково-дослідної роботи складають:
- обкладинка, титульна сторінка, вступ, виклад, висновки, список літератури;
 - титульний аркуш, зміст, вступ, основна частина, висновки, список використаних джерел, додатки, дві рецензії;
 - виклад матеріалу, таблиці, ілюстрації, таблиці, список джерел, рецензії;
 - ваш варіант.
22. Топоніміка і топонімія:
- Основні напрями топонімічної роботи;
 - наука і практика збору топонімічного матеріалу;
 - наука про сукупність топонімів;
 - ваш варіант.
23. Мікротопоніміка:
- власні назви малих географічних об'єктів;
 - галузь топоніміки;
 - сукупність мікротопонімів;

- г) досліджує сукупність топонімів великого географічного об'єкту;
- д) ваше визначення.

24. Закон України "Про музеї та музейну справу" прийнятий:

- а) 1991 р.;
- б) 1993 р.;
- в) 1995 р.;
- г) 2000 р.

25. За своїм профілем, спеціалізацією музеї діляться на:

- а) історичні, меморіальні, музеї-заповідники;
- б) історичні, археологічні, краєзнавчі, музеї просто неба;
- в) історичні, музеї-садиби, історико-культурні заповідники;
- г) історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні та інші;
- д) ваш варіант.

26. Основу музею складають фонди, які діляться на:

- а) основні, допоміжні;
- б) основні, експозиційні, виставкові;
- в) речові, письмові, усні;
- г) речі, книги, фотографії, малюнки тощо.

27. Функції шкільного музею:

- а) освітньо-пізнавальна, пошуково-дослідна, суспільно-корисна, виховна;
- б) освітньо-виховна, документування, збереження, науково-дослідна, суспільно-корисна;
- в) планування, екскурсійна, класна, позакласна, позашкільна;
- г) ваш варіант.

28. Закон "Про охорону культурної спадщини" прийнятий:

- а) 1999 р.;
- б) 2000 р.;
- в) 2005 р.;
- г) 2006 р.

29. Основні напрями шкільного пам'яткознавства, пам'яткоохоронства:

- а) вивчення подій, увічнених пам'ятниками, сприяння органам влади в охоронній роботі;
- б) використання пам'яток у навчально-виховній роботі, шефство над ними;
- в) поширення знань про пам'ятники серед людей, підтримка пам'яткознавчих акцій;
- г) ваш варіант.

30. Основні форми і методи шкільної пам'яткознавчої, пам'яткоохоронної роботи:

- а) підготовка повідомлень, рефератів, догляд за престарілими;
- б) уроки громадянської зрілості, екскурсії, чергування біля пам'ятників;
- в) боротьба з руйнівниками пам'ятників, шефство, фотовиставки пам'яток свого краю;
- г) ваш варіант.

**Критерії оцінки виконання студентами
модульної контрольної роботи з навчальної дисципліни
„Історична бібліографія”**

Ці критерії покладені в основу перевірки знань студентів при написанні модульної контрольної роботи.

Рівень знань студентів визначається на основі комплексу питань теоретичного та практичного характеру. Кожне завдання складається з трьох питань: перше – третього рівня складності, друге – другого, третє відкритого типу – першого рівня складності.

Правильна відповідь на завдання третього рівня складності оцінюється максимально 20 балами, другого – 15 балами, третього – 10 балами.

Загальна оцінка за виконання контрольної роботи виставляється з урахуванням такої кількості балів:

- „відмінно” – 39-45 і більше балів, студент при цьому виявив всебічні та глибокі знання програмного матеріалу, вірно аргументує свої положення, відповідь має чітку та завершену форму;
- „добре” – 32-38, студент виявив повне знання програмного матеріалу, але недостатньо аргументує свою відповідь;
- „задовільно” – 26-31, студент виявив недостатнє знання програмного матеріалу, аргументація висновків слабка;
- „незадовільно” – 0 – 25, студент виявив низькі знання програмного матеріалу, не вмів робити самостійних висновків.

До написання модульної контрольної роботи допускаються всі студенти.

Виконання модульної контрольної роботи, самостійної та індивідуальної роботи – є обов'язковим. Невиконання будь-якого виду роботи оцінюється 0 балів.

3.6. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Основна література:

2. Ашурков В.Н. Историческое краеведение / В.Н. Ашурков. – 2-е изд. – М., 1990.
3. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
4. Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX-на початку XX ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 256 с.
5. Матюшин Г.Н. Историческое краеведение / Г.Н. Матюшин. – М.: Просвещение, 1987.
6. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.; Його. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312с.; Його. Историчне краєзнавство Правобережної України 30-х років XX – початку XXI ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 600 с.; Його. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX-початку XXI ст. / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 600 с.
7. Прокопчук В.С. З історії адміністративно-територіального устрою Поділля / В.С. Прокопчук // Хмельниччина: Дивокрай: науково-краєзнавче видання. – 2004. - №1-2. – С.13-17.
8. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посіб. / В.С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1999. – 95 с.
9. Прокопчук В.С. Учнівська науково-дослідницька робота: підготовка і захист: метод. рекомендації / В.С. Прокопчук. – Хмельницький, 2006. – 47 с.
10. Організація та проведення етнографічної експедиції: методичні рекомендації для студентів та вчителів гуманітаріїв / уклад. В.І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 28 с.

11. Якубовський В.І. Музеєзнавство: навчальний посібник-практикум / В.І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 272 с.

Додаткова література:

1. Бабишен С.Д. Топоніміка в школі (На матеріалах Хмельницької області) / С.Д. Бабишен. – К.: Рідна школа, 1962. – 122 с.
2. Барков А. Вопросы методики истории и географии / А. Барков. – М., 1987.
3. Винокур І.С. Розвиток історичного краєзнавства на Поділлі: досвід і проблеми / І.С. Винокур // тези всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Кам'янець-Подільський; К.: Рідний край, 1991. – С.12-13.
4. Гуменюк С.К. З історії краєзнавчого руху на Поділлі / С.К. Гуменюк // V Всеукр. наук. конф. з істор. краєзн.: тези доп. і повід. – Кам'янець-Подільський; К.: Рідний край, 1991. – С. 35.
5. Закон України “Про музеї та музейну справу” // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №25. – С. 565-573.
6. Закон України “Про охорону культурної спадщини” // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №39. – С. 333-372.
7. Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – 424 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – 706 с.: іл.
9. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа, 1995. – 223 с.: іл.
10. Краеведение: пособие для учителя / под ред. А.В. Даринского. – М.: Просвещение, 1987.
11. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 301 с.
12. Методика историко-краеведческой работы в школе / под ред. И.С. Борисова. – М., 1992.
13. Моя земля – земля моїх батьків: положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу // Освіта. – 1991. – 24 січня.
14. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312 с.
15. Прокопчук В.С. Історія міст і сіл Хмельницької області: минуле, сьогодення, перспективи / В.С. Прокопчук // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.44-56.
16. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29-30 квітня 2003 року): матер. і док. – К.: Академія, 2004. – 160 с.
17. Положення про Всеукраїнську історико-географічну експедицію учнівської молоді “Мікротопоніми України” // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1995. – №6. – С. 8-10.
18. Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України (Затв. наказом Міносвіти України 20.05.97 р. №151) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – №18. – С. 3-10.
19. Положення про відомчу реєстрацію і перереєстрацію музеїв при закладах освіти системи Міністерства освіти України (Затв. наказом Міносвіти України 20.05.97 р. №152) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – №18. – С.10-21.
20. Правила проведення туристських походів, експедицій і екскурсій з учнівською і студентською молоддю України (Затв. наказом Міносвіти України 03.03.93 р. №52) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1993. – №6. – С. 3-16.

21. Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в національній школі / Ярослав Треф'як. - Івано-Франківськ, 2002. – 106 с.: іл.
22. Янко М.Г. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М.Г. Янко. – К., 1975.